

Назарли  
Забоншиноси

Убайдулло

Н. БОЗИДОВ

6 марта

10-й. 1977

# Муқаддимаи забоншиносӣ

[Васоити таълим]

Вазорати маорифи халқи  
РСС Тоҷикистон тавсия кардааст

Вазорати маорифи халқи  
РСС Тоҷикистон тавсия кардааст



1 2  
исм

с. 1

с. 1

с. 1

## А з му ал ли ф

Ин «Васоити таълим» доир ба муқаддимаи забоншиносӣ дар асоси муваффақиятҳои илми забоншиносии советӣ ва таҷрибаи чандинсолаи хондани ин курс дар Институти педагогии шаҳри Душанбе ба номи Т. Г. Шевченко таълиф ёфтааст. Ҳангоми тайёр кардани дастур асарҳои олимони советии рус ва тоҷик, ки ба боби дарсӣ, ки ба боби мактабҳои олии мамлакатамон ҷоп шудаанд (А. Реформатский, «Введение в языкознание», 1955 ва «Введение в языковедение» 1967; А. Чикобава, «Введение в языкознание», қисми I, 1953; Л. А. Булаховский, «Введение в языкознание», қисми II, 1954; Р. А. Будагов, «Введение в науку о языке», 1958 ва дигарҳо), мавриди истифода қарор ёфтанд. Рӯйхати асарҳои, ки дар аснои навиштани боби мавзӯҳои ҷудогона ёрӣ расондаанд, дар охири китоб зикр шудааст.

Аз сабаби он ки ин дастур асосан ба боби мактабҳои олии педагогии Тоҷикистон пешкаш карда мешавад, дар ҳангоми ҳалли масъалаҳои зиёд ва бобҳои ҷудогона бештар ба материали забони тоҷикӣ таъкиқ карда шуд. Махсусан бобҳои фонетика, лексикология, грамматика ва ҳат дар ҳамин доира таълиф ёфтаанд.

Бобҳои таснифоти забонҳо, пайдоиши инкишофи онҳо ва қисми муқаддимаи дастур масъалаҳои умумии назариявии забонҳоро дар бар мегиранд. Азбаски «Васоити таълим» доир ба муқаддимаи забоншиносӣ дар забони тоҷикӣ таҷрибаи аввалин аст, албатта, аз баъзе норасоҳои ҳоли нест. Бинобар ин аз мутахассисони ин соҳа ва хонандагони муҳтарам хоҳиш карда мешавад, ки тақлифу мулоҳизаҳои худро дар ҳаҷм надоранд ва ба боби дар нашрҳои оянда беҳтар шудани сифати он кӯмак расонанд.

8  
С 5121920 2

7

4

2

4

4

4

## ЗАБОНШИНОСИ, АҲАМИЯТ ВА ВАЗИФАҲОИ ОН

Забоншиносӣ илм дар бораи забон мебошад. Дар ҳамаи давраҳои таърихӣ забондонҳои бисъёре мавҷуд буданд, аммо ин илми забоншиносиро ба вучуд наовард. Забоншиносӣ ҳамчун фанни муस्ताқил танҳо дар асри XIX ба майдон омад.

Курси забоншиносӣ дар бораи забон, мавқеи вай дар байни ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ, дар бораи сохт, соҳаҳои гуногуни вай, қонунҳои тараққиёти таърихӣ он баҳс мекунад. Аз ин ҷост, ки вай «муқаддима»-и силсилаи фанҳои лингвистӣ ба шумор меравад.

Забоншиносии умумӣ дар асоси ба таври илмӣ омӯхтани забонҳои ҷудогона ё гуруҳи забонҳо, бо роҳи ҷамъбасти натиҷаҳои тадқиқоти онҳо тартиб дода мешавад. Вазифаи забоншиносии умумӣ аз таъин намудани масъалаҳои зерин иборат аст:

1) Забон тоза? Моҳият ва тараққиёти вай аз чӣ иборат аст? Забон чӣ тавр тараққӣ мекунад?

2) Методҳои асосие, ки бо ёрии онҳо забон, асоси он, таърихи тараққиёт, муносибати вай бо забонҳои дигар омӯхта мешаванд, кадомҳоянд?

3) Таркиб ва сохти забоншиносӣ, соҳаҳои гуногуни вай (фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, стилистика) ва муносибати байни онҳо чӣ гуна аст?

4) Мавқеи забоншиносӣ дар байни системаи илмҳо чӣ гуна аст? Вай ба кадом системаи илмҳо (табӣӣ-таърихӣ ё ба илмҳои ҷамъиятӣ) дохил мешавад?

Ба ҳамаи ин саволҳо забоншиносии умумӣ дар асоси ҷамъбасти таҷрибаи илмӣ омӯхтани забонҳои ҷудогона ё гуруҳи забонҳо ҷавоб медиҳад. Ҳар қадар ин забонҳо бештар тадқиқ карда шаванд, ба ҳамон андоза забоншиносии умумӣ бойтар мегардад.

«Муқаддимаи забоншиносӣ» курси элементарии забоншиносии умумӣ буда, дар бораи масъалаҳои асосии забон маълумот медиҳад.

Дар боби «Муқаддима» мавқеи забон дар ҷамъият ва масъалаҳои назариявии забон омӯхта мешаванд, ки онҳо аз доираи лексикология, фонетика ва грамматика берун меистанд. Асоси ҳар як забонро сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ ташкил медиҳад. Таркиби луғавӣ дар асоси фонди луғавӣ ба вучуд меояд.

Аз таркиби луғави бо ёри сохти грамматикӣ системаи яклухи забон ташкил меёбад.

Ба ҳамин тариқ, таркиби луғавӣ ва сохти грамматикӣ моҳияти конкретии ҳар як забонро ташкил медиҳад. Ҳартарафа омӯхташудани сохти грамматикӣ ва таркиби луғавии забон чунин қисмҳо ва соҳаҳои фанӣ забоншиносиро ба вучуд овардааст: фонетика, морфология, синтаксис, лексикология, семасиология, этимология, услубшиносӣ.

Сохти грамматикӣ дар қисмати морфология ва синтаксис омӯхта мешавад, таркиби луғавии забон объекти омӯзиши лексикология, семасиология ва этимология мебошад. Фактҳои сохти грамматикӣ ва таркиби луғавӣ аз нуқтаи назари муносибати ифода дар услубшиносӣ аз назар гузаронида мешаванд.

Ҳамин тавр, ҳар як қисми мавҷудаи илми забоншиносӣ барои омӯхтани соҳаҳои муайяни забон хизмат мекунад.

## ЗАБОН ҲОДИСАИ ТАБИЙ НЕСТ

Забон муҳимтарини воқеаҳои одамон мебошад. Бе забон муомилоти инсонӣ ва бе муомилот ҷамъият ва ҳуди инсон ҳам вучуд надорад, зеро бе забон фаҳмидани воқеият аз имкон берун аст.

Олимон исбот кардани мешуданд, ки забон организмест, ки монанди ҳайвонот ва растаниҳо мувофиқи қонунҳои табиӣ тараққӣ мекунад, ки он қонунҳо барои ҳамаи забонҳо умумӣ мебошанд, яъне вай (забон) монанди ҳар гуна организм пайдо мешавад, тараққӣ мекунад, ба камол мерасад ва таназзул намуда, аз байн меравад. Чунин ақида махсусан дар миёнаи асри XIX, ки дар ин вақт фанҳои табиӣ, аз ҷумла дарвинизм, ба омӯхтани инсон ва хусусиятҳои вай машғул мешавад, паҳн гардида буд. Ин гуна фаҳмиш ба омӯхтани ҳодисаҳои ҳақиқӣ оварда намерасонд, баръакс, аз ҳақиқат дур шуданро ташвиқ менамояд.

Нодурустии ин ақидаҳо баъзе «таҷрибаҳо»-и шахсӣ ба кулли исбот карданд. Масалан, дар назари аввал чунин менамояд, ки қудак пафас кашидан, нигоҳ кардан, роҳ рафтан ва гап заданро як хел ёд мегирад, аммо ин дуруст нест.

Хусусиятҳои табиӣ, биологии инсон берун аз ҷамъият, бе алоқамандии ҷамъият ҳам тараққӣ мекунад, инкишоф меёбад, аммо малака, ки вобаста ба забон мебошад, дар он шаронту вазъият тараққӣ карда наметавонад.

Маълум аст, ки аз падару модари ҳабашӣ ҳабашбача ва аз падару модари хитой хитойбача ба вучуд меояд. Аммо ин чунин маъно надорад, ки ҳабашбача бояд ҳатман ба забони ҳабашӣ ва хитойбача ба забони хитой гап зананд.

Агар барои таҷрибаҳои истиқомати ин ду тифлро иваз намоем, яъне ҳабашро ба Хитой ва хитойбачаро ба Африка, ба назди ҳабашҳо бурда монем, ҳабаш ба забони хитой ва хитойбача ба забони ҳабашӣ гап мезананд.

Ба ҳамин тарик, забон чун мероси табиӣ дода намешавад, ҳол он ки ранги пуст, таносуби бадан, шакли косахонаи сар, муи бадан — аломатҳои наҷодӣ ба қонунҳои биологии меросӣ вобаста мебошанд. Аз ин ҷост, ки аломатҳои забони ва наҷодиро айнияти якдигар шуморидан ҳама маҳз аст. Умумияти наҷод ба ягонагии забонҳо вобаста нест, чи тавре ки монанди забонҳо ба якхела будани наҷодҳо далолат намекунад. Масалан, намоёндагони наҷодҳои сокино қанори шимолии баҳри Миёназамин аз ҷиҳати забон гуногун мебошанд: туркҳо, грекҳо, албанҳо, сербҳо, италиянҳо, французҳо, испанҳо ва м. ин. Истиқоматкунандагони Франция, ки бо як забони французӣ гуфтугу мекунанд, ба се наҷод ҷудо мешаванд: шимолӣ, марказӣ ва ҷанубӣ.

Ё худ, аҳолии Штатҳои Муттаҳиди Америкаро гирем. Аҳолии ШМА аз ҷиҳати наҷод хеле мухталиф мебошад (европоӣҳо, негрҳо, хитоӣҳо, туркҳо, арабҳо ва бисёр дигарон), аммо аз ҷиҳати забон як хеланд: ҳамаи онҳо ба забони англисӣ (бо тафовути ҷеваи америкӣ) гап мезананд.

Тарафдорони назарияи биологии забон ин ду ҷиз — забон ва наҷодро айнияти якдигар ҳисоб карда, муносибати ҳақиқии байни онҳоро вайрон мекарданд. Бисёр олимони охири асри XIX ва XX қатъиян ба муқобили ин гуна ақида баромаданд. Масалан, И. А. Бодуэн де Куртене (1845—1929) ба муқобили чунин ақида ин тавр менависад: «Яке аз ҳамаҳои илмӣ забон ва наҷодро як шуморидан аст, дар байни наҷод ва забони конкретӣ алоқаи хурдтарин ҳам вучуд надорад».

Сиёсати миллии Иттифоқи Советӣ ҳамаи ин гуна назарияҳои нодурустро барҳам дода, барои халқу наҷодҳои гуногун ва пешравиҳои маданияти онҳо имкониятҳои калон фароҳам овард. Бисёр халқҳои хурди Россияи подшоҳӣ, ки дар ҳолати нобудшавӣ буданд, баъд аз Революцияи Кабири Социалистии Октябр барои тараққиёти маданияти миллии ва забони модарии худ заминаҳои хубе ба даст оварданд: соҳиби забон ва хат гардиданд ва бо ин хат адабиёт, мактаб, театри худро ташкил дода бомуваффақият тараққӣ мекунанд.

Ба ҳамин тарик, характеристикаи наҷодии одамон дар хусуси ба ин ё он забон мансуб будани онҳо маълумоте намедихад ва ба тараққиёти маданияти он халқ низ алоқае надорад. Тарафдорони назарияи биологии забон боз як далели дигарро ҳам оварданд, ки он забони ягонаи «бачагона»-и ҳамаи халқҳо мебошад.

Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки дар ҳақиқат «овозҳои» аввалини қудакони тамоми дунё аз таркибҳои ҳиҷогии ҳамсадоҳои лабӣ иборат мебошанд: — ма-ма, па-па, ба-ба, ня-ня, дя-дя, тятя. Ин умумият ба он вобаста аст, ки талаффузи ин овозҳо осон мебошад. Аммо ин гуна гапзании норавшан ва бербитан қудакон ҳануз бо забон ягон умумияте надорад. Агар қудакон ҳиҷоҳоро дар асоси таъсири ҳаёти воқеӣ вобаста ба маънои муайян истифода намоянд, хусусияти забони онҳо дигар мешавад. Ин

гуна таркибҳои овозӣ дар ҳамон сурат ба калима мубаддал шуда метавонанд, ки агар номе ё маъноеро ифода намоянд ва он гоҳ ҳамма гуна ҳаёлҳои умумияти забонии «кудакона» ва пайдоиши табиии он аз байн меравад.

Калимаҳои шаклан якхела дар забонҳои гуногун маъноҳои хархела доранд. Масалан, калимаҳои «дом, бой, мир, хор, пир» дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ маъноҳои гуногун доранд. Худи ҳамин ҳам мефаҳмонад, ки маъно на ба шакл, балки ба ҳаёти воқеӣ вобаста аст, дар ифодаи ҳичоҳи якхелаи кудакони халқҳои гуногун умумияти забонӣ вуҷуд надорад.

Хулоса, кудакон ҳарчанд ин гуна таркибҳои овозиро якхела ба қор баранд ҳам, онҳо ҳамдигарро фаҳмида наметавонанд, чунки забони онҳо гуногун аст.

Оё гуфтан мумкин аст, ки ҳайвонот ҳам «қобилияти нутқкунӣ» доранд? Не, мумкин нест. Ҳанӯз Аристотель дар ин бора чунин навишта буд: «Аз байни ҳамаи мавҷудоти зинда «фақат одам соҳиби нутқ аст». Дуруст аст, ки мо аз ҳайвонот дар мавридҳои ҷудогона ҳар гуна овоз мешунавем. Ҳайвон ҳам ба воситаи овоз ҳиссиёти худро (ғазаб, тарс, лаззат, завқ) ифода мекунад. Вале ҳамаи ин ҳодисаи биологӣ, рефлекси буда, қисман дар асоси инстинкт (рефлекси ғайришарти) ва қисман дар асоси таҷриба (рефлекси шарти) ба вуҷуд меояд. Дар ин ҷо калима ва ифодаи фикр нест. Гоҳе масъалаи тақлидкорӣ бешууронаи паррандагон ва ҳайвонот ба миён гузошта мешавад. Дар ҳақиқат майна ва тӯтии ромшуда ба нутқи одамон тақлид карда, калимаҳои ҷудогонро аз ёд такрор мекунад, аммо лаёқати дарк кардани маънои калимаро надорад.

Тадқиқоти академик **И. П. Павлов** ин гуна масъалаҳоро аз ҷиҳати назариявӣ дуруст ҳал кард. У менависад: «...одамони ибтидоӣ то он вақте, ки ба дараҷаи одамони ҳозира тараққӣ карда нарасида ва ба вазъияти мо наздик нашуда буданд, ба дунёи воқеӣ танҳо бо ёрии ҳар як мутаассиршавии ҷудогона, дар асоси ҳар гуна эҳсосот — биноӣ, шунавоӣ, ҳарорат ва ғайра наздик мешуданд». **И. П. Павлов** таълим медиҳад: дунёи воқеӣ, ки моро ихота кардааст, ба одамон таъсир мерасонад. Одамон ба воситаи органҳои гуногуни ҳис (биноӣ, шунавоӣ, ҳарорат ва ғайра) дунёи ҳақиқиро дарк менамоянд, ки он дар инсон эҳсосот ва тасаввурот ба вуҷуд меоварад.

«Таассурот, эҳсосот ва тасаввурот, ки аз муҳити берунӣ ҳосил мешавад, чи умумитабӣӣ ва чи социалӣ (ба истиснои калима, ки шунида ва фаҳмида мешавад), системаи якуми сигналии ҳақиқат буда, дар мо ва ҳайвонот умумист» (**И. П. Павлов**).

Системаи дуҷуми сигналӣ ба тафаккури абстракт, ташаккули мафҳумҳои умумӣ калима вобаста мебошад: «Афзалияти кулли инсон нисбат ба ҳайвонот аз он иборат аст, ки инсон дорои мафҳумҳои умумие мебошад, ки онҳо бо ёрии калимаҳо ташкил ёфтаанд... Калима системаи дуҷуми махсуси сигналии ҳақиқати моро ташкил дода, сигнали сигналҳои якум шудааст». (**И. П. Павлов**).

## ЗАБОН ҲАМЧУН ҲОДИСАИ ЧАМЪИЯТИ

Чунон ки маълум гардид, забон ҳодисаи табиӣ набуда, ба қатори ҳодисаҳои ҷамъиятӣ дохил мешавад. Барои комилан аниқ намудани ин масъала мавқеи забонро дар байни ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ муайян кардан лозим аст. Дар байни забон ва ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ чӣ гуна умумият ҳаст ва забон аз онҳо бо кадом хусусияти худ фарқ мекунад?

Умумияти забон ва ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ дар он аст, ки забон шартӣ муҳими мавҷудият ва тараққиёти ҷамъияти инсонӣ буда, ҳамчун элементи маданияти маънавӣ, монанди ҳамаи дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ материали мебошад. Аммо функцияи забон ва қонунҳои тараққиёти таърихӣ вай аз ҳодисаҳои дигари ҷамъиятӣ ба қуллӣ фарқ мекунад.

Марксизм дар омӯхтани ҳодисаҳои ҷамъиятӣ базис ва надстройкаро фарқ мекунонад. Базис дар давраи муайяни тараққиёти таърихӣ сохти иқтисодии ҷамъият буда, надстройка ақидаҳои сиёсӣ, ҳуқуқӣ, динӣ, бадеии ҷамъият ва муассисаҳои ба он дахлдор мебошад. Ҳар як базис надстройкаи худро дорад.

Забонро ҳеч кас ба қатори базис дохил накардааст, аммо ақидаи ба қатори надстройка дохил кардани забон чи дар забоншиносии советӣ ва чи хориҷӣ чой дошт. Ақидаи умумии намоёндагон назарияи антибиологӣ аз он иборат буд, ки онҳо забонро ба идеология — ба надстройка дохил мекарданд ва бо маданият як мешумурданд, ки ин ҳулосаҳои нодурустро ба вучуд овард. Забон бо чунин хусусиятҳои худ аз надстройка фарқ мекунад:

1) Ҳар як базис надстройкаи ба худ мувофиқ дорад. Агар базис тағйир ёбад ё барҳам хурад, аз паси он надстройкаи вай ҳам тағйир меёбад ва барҳам мехурад. Агар базиси нав пайдо шавад, вай надстройкаи ба худ мувофиқ ҳам ба вучуд меорад. Забон дар ин бобат аз надстройка ба қуллӣ фарқ мекунад. Забонро на ин ки ин ё он базис (базиси кӯҳна ё нав дар дохили ҷамъияти муайян) ба вучуд меоварад, балки онро тамоми рафти таърихи ҷамъият ва таърихи базисҳо дар давоми асрҳо ба вучуд меоварад.

2) Надстройка маҳсули як давра аст, ки базиси муайяни иқтисодӣ дар давоми он давра умр мебинад ва амал мекунад. Бинобар ин надстройка умри дароз надорад, вай дар баробари барҳам хурдани базис аз байн меравад. Умри надстройка ба умри базис вобаста аст.

Аммо забон, баръакс, маҳсули як қатор давраҳо мебошад, ки дар ин давраҳо вай ба худ шакли муайян мегирад. Бинобар ин умри забон назар ба умри ҳар кадом базису надстройка дароз аст.

3) Надстройка бо истехсолот, бо амалиёти истехсолии одамон бевосита алоқадор нест. Вай бо истехсолот танҳо бавосита (бавоситаи иқтисодиёт, ба воситаи базис) алоқаманд мешавад. Бинобар ин надстройка тағйироти дар тараққиқи қувваҳои истехсол-



да ба вучуд омадаро баъди ба амал омадани таъбирот дар инъикос мекунад.

Забон, баръакс, бо амалиети истехсолии инсон ва на фақат бо амалиёти истехсоли, балки бо ҳар навъ амалиёти дигари он дар тамоми соҳаҳои кори вай аз истехсолот то базис, аз базис то надстройкаи алоқаманд аст. Бинобар ин забон интизори рӯй додани таъбироти базис нашоуда, таъбироти дар истехсолот ба амал омадаро дарҳол ва бевосита инъикос мекунад.

4) Надстройкаро базис ба вучуд меоварад, аммо ин маънои онро надорад, ки вай фақат инъикоси базис буда, пассив, бета-раф аст ва ба тақдири базиси худ, ба тақдири синфҳо, ба характери сохти ҷамъияти бепарво бошад. Баръакс, ҳамин ки надстройкаи ба майдон омад, барои ба шакли муайян даромадан ва мустақкам шудани базиси худ фаъолона мадад мерасонад, ба сохти нав барои тамоман нобуд кардани базиси кӯҳна ва синфҳои кӯҳна ёрӣ медиҳад.

Забонро на ин ки ягон синф, балки тамоми ҷамъият, ҳамаи синфҳои ҷамъият, саъю кушиши садҳо насли одамон ба вучуд овардааст. Вай барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти ягон хел синф не, балки барои тамоми ҷамъият ва ҳамаи синфҳои ҷамъият хизмат мекунад.

Аз ҳамин сабаб, вай ҳамчун забони умумихалқӣ ба вучуд омада, барои ҷамъият ягона ва барои ҳамаи аъзоёни ҷамъият умумӣ ҳисоб меёбад. Забон ҳам ба сохти кӯҳнаи мурдаистода ва ҳам ба сохти нави сабзистода, ҳам ба базиси кӯҳна ва ҳам ба базиси нав, ҳам ба истисморкунандагон, ҳам ба истисморшавандагон баробар хизмат мекунад.

Надстройкаи дар ҷамъияти синфӣ ба синфҳои ҷамъият тааллуқ дорад, аммо забон на ба ин ё он синф, балки ба ҳамаи синфҳо баробар тааллуқ дошта, ба ҳамаи онҳо баробар хизмат мекунад ва бе ин ҷамъият вучуд дошта наметавонад. Н. Я. Марр ва пайравони вай дар «Таълимоти нав оид ба забон» синфӣ будани забонро яке аз аломатҳои муҳими забон мешумориданд, ки ин-на танҳо нодурустфаҳми забон, балки нодуруст фаҳмидани ҳодисаҳои дигари ҷамъиятиро ҳам ифода мекард.

Тарафдорони назарияи синфӣ будани забон маънавиятҳои зиддиҳамдигарии буржуазия ва пролетариат, муборизаи синфӣи онҳоро ҳамчун парокандашавии ҷамъият ҳисоб карда, чунин мешумориданд, ки азбаски ҷамъияти ягона вучуд надошта, танҳо синфҳо вучуд доранд, барои ҷамъият забони ягона ҳам лозим нест. Аммо бе забони барои ҳамаи аъзоёни ҷамъият умумӣ ва фаҳмо, ҷамъият истехсолоташро бас карда, пароканда мешавад ва ҳамчун ҷамъият дигар вучуд дошта наметавонад. Равшан аст, ки диалекти феодалӣ барои ҳамаи доираҳои феодалӣ аз князь то ғулом умумӣ буд. Мисли ҳамин дар давраи тараққиёти капиталистӣ ва социалистӣ ҷамъияти рус, забони русӣ барои маданияти буржуазии рус (то Революцияи Кабири Социалистӣ Октябр) ва маданияти социалистӣ ҷамъияти рус як хел хизмат карда омадааст.

Ба ҳамин тариқ, забонҳои синфӣ вучуд надоранд ва дошта ҳам наметавонанд. Хатто дигари онҳо ин буд, ки онҳо забон ва маданиятро як чиз мешумориданд, ҳол он ки маданият — идеология яъне надстройкаи буда, забон ба надстройкаи тааллуқ надорад. Маданият ва забон ба якдигар монанд нестанд. Маданият аз забон фарқ карда истода, буржуазӣ ва социалистӣ шуда метавонад.

Забон, ки воситаи алоқа аст, ҳама вақт умумихалқӣ буда, ҳам ба маданияти буржуазӣ ва ҳам ба маданияти социалистӣ баробар хизмат мекунад.

Муносибати байни забон ва маданият аз чӣ иборат аст? Забони миллии шакли маданияти миллии мебошад. Забон бо маданият алоқаманд буда, бе он тасаввур карда намешавад, чунончи маданият ҳам бе забон вучуд дошта наметавонад.

Ниҳоят кушишҳои ба олотҳои истеҳсолот монанд кардани забон низ мавҷуд буданд. Бале, забон — олот, аммо олот дар маънои махсус аст. Умумияти забон ва олотҳои истеҳсолот дар он аст, ки онҳо (забон ва олотҳои истеҳсолот) нисбат ба надстройкаи бебароанд ва хизмати синфҳои гуногуни ҷамъиятиро баробар ба ҷо меоваранд. Аммо олотҳои истеҳсолот неъматҳои моддиро истеҳсол мекунанд. Забон бошад, ҳеч чизро истеҳсол намекунад ва танҳо чун воситаи муомилаи байни одамон хизмат мекунад. Олотҳои истеҳсолот (табар, плуг, комбайн ва монанди инҳо) дорони сохти муайян буда, забон дорони система мебошад.

Ба ҳамин тариқ, забонро на ба қатори базису надстройкаи ва на ба олотҳои истеҳсолот дохил кардан мумкин нест. Забон айнаи маданият нест ва синфӣ ҳам шуда наметавонад. Забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ дар байни дигар ҳодисаҳои ҷамъиятӣ мавқеи алоҳида дошта, дорони хусусиятҳои хоси худ мебошад.

## ЗАБОН ВА ТАФАККУР

Азбаски забон воситаи алоқа ва дар айнаи замон воситаи мубодилаи афкор мебошад, аз ин ҷо худ аз худ масъалаи муносибати забон ва тафаккур ба миён меояд. Дар бораи забон ва тафаккур ду фикри ба ҳамдигар муқобил ҷой дорад:

1) Ҷудо кардани забон аз тафаккур ва тафаккур аз забон.

2) Забон ва тафаккурро як чиз ҳисоб кардан.

Забон аз онҳо коллектив аст, вай алоқаи байниҳамдигарии аъзоҳои коллективро таъмин мекунад ва имконият медиҳад, ки маълумотҳои даркорӣ онд ба ҳодисаҳои ҳаёти моддӣ ва маънавӣ одамон баён ва муҳофизат карда шаванд.

Тафаккур нисбат ба забон зудтар тараққӣ мекунад ва инкишоф меёбад, аммо бе забон тафаккур танҳо «чизҳои барои худ» мебошад. Инсон ҳамеша барои баён кардани на танҳо чизҳои маълум, балки ҳодисаҳои нав материали тайёри забон — калимаҳо ва ҷумлаҳои истифода мебарад. Дар ин бора философи Юнон Платон (асри V то эраи мо) гуфта буд: «Чизҳои вақте мафҳум ва равшан

мегарданд, ки агар онҳоро бо ёри ҳарфҳо ва ҳичоҳо тасвир намоём.

Агар тафаккур бе забон вучуд дошта натавонад, пас забон ҳам бе тафаккур мавҷудияти худро аз даст медиҳад. Мо фикрро ба гап мезанем ва менависем, кӯшиш мекунем, ки фикри худро ба воситаи забон амиқтар ва фаҳматар ифода намоём. Ҳатто ҳар касе, ки сухани шахси дигарро гуфтани мешавад, онро ба таври худ фаҳмида баён мекунад. Нотик, актёр ва диктореро тасаввур кардан душвор аст, ки вай як чизро тутивор аз ёд карда, нафаҳмида танҳо талаффуз кунад.

Ба ҳамин тариқ, фикрҳо дар базаи забон ба вучуд меоянд ва дар он мустаҳкам мегарданд. Аммо ин чунин маъно надорад, ки забон ва тафаккур айнияти якдигар мебошанд. Қонунҳои тафаккурро илми мантиқ меомузад. Мантиқ мафҳумро бо аломатҳояш, муҳокимаро бо аъзоҳояш ва ҳулосаҳоро бо шаклҳояш аз ҳамдигар фарқ мекунонад. Дар забон воҳидҳои дигари ифодакунандаи маъно мавҷуданд: морфемаҳо, калимаҳо, таркибҳо, ибораҳо, ҷумлаҳо. Инҳо аз категорияҳои дар боло зикршудаи мантиқ фарқ мекунанд.

Бисёр забоншинос ва мантиқшиносони асрҳои XIX ва XX кӯшиш мекарданд, ки дар байни мафҳум ва калима, дар байни муҳокима ва ҷумла монанди (параллелизм)-ро муқаррар кунанд. Равшан аст, ки на ҳамаи калимаҳо ифодакунандаи мафҳум мебошанд. Масалан: нидоҳо ҳиссиёт ва хоҳишро ифода мекунанд, на мафҳумро; ҷонишинҳо мафҳумро танҳо ишорат мекунанд; исмҳои хос аз ифодаи мафҳум маҳруманд ва ғайра. На ҳамаи ҷумлаҳо муҳокимаро ифода карда метавонанд. Масалан, ҷумлаҳои саволи ва амрӣ.

Қонунҳои мантиқ барои ҳамаи одамон умумианд, чунки ҳамаи одамон як хел фикр мекунанд, аммо он фикрро дар забонҳои гуногун ба тарзи гуногун ифода менамоянд. Хусусияти миллии забонҳо ба мазмуни мантиқии чизи гуфташуда ҳеҷ гуна муносибат надорад. Дар забон шаклҳои лексикӣ, грамматикӣ ва фонетикӣ бо вучуди гуногун будан мувофиқи мантиқ ба вучуд меоянд: Чунончи: муваффақияти бузург — муваффақияти калон, ин хонан онҳо — ин хона аз онҳо ва ғайра.

Забон ва тафаккур таърихан бо рафти пешравиҳои меҳнати одамон баробар ба вучуд омадааст: «Забон ҳам монанди шуур қадим аст; Забон шуури ҳақиқии амалист, ки чи барои одамони дигар ва чи барои худи ман вучуд дорад» (К. Маркс).

## СОҲТИ ЗАБОН

### ЗАБОН ҲАМЧУН СИСТЕМА

Маълум аст, ки асоси ҳар як забонро соҳти грамматикӣ ва фонди асосии луғавии он ташкил мекунад. Дар асоси таркиби луғавии забон фонди асосии луғавӣ меистад. Ҳам соҳти грамма-

тики ва ҳам таркиби луғавии забон системаи муайян дорад. Аз ин ҷост, ки забон дорои системаи хоси худ мебошад.

Хосияти асосии система аз чи иборат аст? Аломатҳои асосии система кадомҳоянд?

Як предмет ё факт ҳеҷ гуна системаро ташкил дода наметавонад. Системаро якчанд предмет, якчанд факт ба вуҷуд меоварад. Предметҳо бе алоқамандии якдигар система шуда наметавонанд. Тартиб ва система ҳамроҳе ба вуҷуд меояд, ки алоқани элементҳои таркибиаш воҳиди ягона ба ҳисоб гирифта шавад. Чунончи: Дар як синфи калон ҳаштод партаро ҳашттоӣ дар даҳ қатор гузурем ва байни ҳар қатор, ҳеҷ набошад, байни қаторҳои якуму дуюм гузаргоҳ ҳам бошад, ана дар ҳамин ҳолат мо системаи муайянеро мебинем. Агар мо ҳамин ҳаштод партаро дар худн ҳамон синф бетартибона, яке болои дигаре партофта монем, дар ин ҳолат на тартиб дида мешаваду на система.

Муассисаҳои давлатӣ ҳам система доранд: совети кишлоқ, совети районӣ, совети вилоят, совети Олии Республика, Совети Олии СССР. Мактабҳо ҳам дорои система мебошанд: мактаби ибтидоӣ, ҳаштсола, даҳсола, мактаби олии (Институт, Университет). Ҳар як система барои он ягона аст, ки қисмҳои он бо ҳам алоқаманд буда, вобастагии қонунӣ доранд. Забон аз ҷумлаҳо, ҷумлаҳо аз калимаҳо иборатанд. Калимаҳо аз руи қоидаю қонуни муайяни забон сохта мешаванд ва таъбир меёбанд. Қондан таъбирёбии калимаҳо характери умумӣ дорад. Ин қоида на калимаҳои умумӣ, балки гуруҳи калимаҳоро дар бар мегирад. Масалан, тамоми феълҳои замони гузаштаи забони тоҷикӣ дар шахси сеюми танҳо бандак надоранд (Ба асоси замони гузашта баробаранд): рафт, гуфт, дод, омад, навишт, хонд ва ғайра. Аммо ҳамаи феълҳои замони ҳозира-ояндаи забони тоҷикӣ дар шахси сеюми танҳо бандаки «ад» ва дар шумораи ҷамъ бандаки «анд» доранд: меравад, мехонад, медонад, мераванд, мехонанд, медонанд, мегуянд ва ҳоказо.

Баъзе забонҳо дорои системаи содда, баъзеи дигарашон дорои системаи мураккаб мебошанд. Масалан, системаи забони русӣ аз системаи забони тоҷикӣ фарқи калон дорад. Дар забони русӣ падеж ва ҷинсиати предметҳо мавҷуд аст ва аз ин ҷиҳат исмиҳо дар забони русӣ дар се ҷинс (мардона, занона, миёна) тасриф меёбанд; муносибати синтаксисии калимаҳо ба воситаи падежҳо ифода меёбад. Аммо грамматикаи забони тоҷикӣ ин гуна хусусият надорад. Дар забони тоҷикӣ ҷинсиат ҳамчун категорияи грамматикӣ мавҷуд нест, вай фақат бо роҳи лексикӣ (он ҳам танҳо дар исмҳои ҷондор) ифода карда мешавад. Муносибати грамматикӣ, ки дар забони русӣ ба воситаи падежҳо ифода мешавад, дар тоҷикӣ бо ёрии пешояндҳо ва пасояндҳо ба амал меояд. Системаи сохташавии масдар ҳам дар ин ду забон аз ҳамдигар фарқ мекунад. Дар забони тоҷикӣ масдар аз асоси замони гузашта бо суффикси «ан» сохта мешавад. Дар забони русӣ бошад, масдар бо аломати нарм талаффузшаванда (аломати ҷудой: писать, читать)

инҳом мешавад. Чунончи, қоидаи сохташавии категорияҳои грамматикиро гирем: Ҳамаи категорияҳои грамматика дар забони тоҷикӣ аз руи як қоидаи маълуме сохта мешаванд. Чунончи, шумораи ҷамъи исмҳо бо суффиксҳои **ҳо, он** (ён, гон, вон) сохта мешавад, дар сифатҳо дараҷаи қиёсӣ бо суффиксҳои **тар, тарин** ташкил меёбад, аз ҳамаи шумораҳои миқдорӣ бо суффиксҳои **ум, юм** шумораи тартибӣ ба вуҷуд меояд, ҳамаи хиссаҳои нутқ роҳу воситаҳои маълуми калимасозӣ доранд, исмҳои абстракт аз сифатҳо ва исмҳо ба воситаи суффиксҳои **ӣ** (гӣ) сохта мешаванд: лубӣ, некӣ, зебӣ, ҷавонӣ, бадӣ, доноӣ, бачагӣ, сурхӣ, сафедӣ ва м. инҳо.

Аммо, системаи сохташавии асосҳои феълии забони тоҷикӣ ҳе-ле мураккаб аст. Дар ин ҷо як формулаи умумӣ мавҷуд нест. Ҳангоми аз асоси замони ҳозира ба асоси замони гузашта баргардонидани феълҳо ҳар гуна бадалшавии овозӣ мушоҳида кар-да мешавад. Ба мисолҳои зер назар андозем:

#### АСОСИ ЗАМОНИ ҲОЗИРА

дав  
навис  
хон  
ой (о)  
дуз  
деҳ  
бар  
рав

#### АСОСИ ЗАМОНИ ГУЗАШТА

давид  
навишт  
хонд  
омад  
дӯхт  
дод  
бурд  
рафт...

Дар ҷумла ҳам калимаҳо аз руи як формулаи маълум алоқа-манд мешаванд. Мисоли оддии ин формуларо дар мувофиқати сифат бо исм мебинем. Дар забони русӣ бошад, сифат бо исм аз руи ҷинсият ва шумора мувофиқат мекунад: **высокий дом, столб, парень, высокая стена, высокое дерево, окно.** Дар шумораи ҷамъ барои ҳамаи ин исмҳо сифат танҳо як шакл дорад: **высокие дома, столбы, деревья** ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ сифат аз руи шумора бо исм мувофиқат намекунад ва дар бораи ҷинсият ҳатто ҳоҷати ғап ҳам нест, зеро ин категорияи грамматикӣ дар забони тоҷикӣ вуҷуд надорад: қадди баланд, девори баланд, кӯҳи баланд, кӯҳҳои баланд ва мисли инҳо. Системаи грамматикаи забон дар қоидаи тағйири калима ва баҳампайвандии калимаҳо дар ҷумла ба таври конкретӣ ифода меёбад. Махсусан системаи ба худ хос доштани забон дар процесси омӯхтани забони дигар ё иқтибоси калимаҳо аз як забон ба забони дигар баръало мушоҳида мешавад. Масалан, фамилияи русии Жуковский дар забони немисӣ ба шакли Шуковский талаффуз карда мешавад, зеро дар забони немисӣ овози «ж» вуҷуд надорад ва ҷои онро овози ҳамқатори он (**ш**) ишғол мекунад. Мисли ҳамин номӣ «Ҳасан» дар забони русӣ «Хасан», баъзан

«Гасан» талаффуз карда мешавад, зеро дар забони русӣ ҳамсадои ҳалқии «ҳ» мавҷуд нест. Ӯ ки дар забони тоҷикӣ дар аввали калима ду овози ҳамсадо паси ҳам омада наметавонанд. Ба шакли истакан, исправка, бригадир талаффуз ёфтани калимаҳои аз забони русӣ иқтибосшуда (стакан, справка, бригадир) гувоҳи ҳол аст. Маълум аст, ки устуворию пайдории забон ба устуворию пайдории сохти грамматикӣ ва фонди асосии луғавӣ вобаста аст. Фактҳои забонӣ барои он устувору пайдор мебошанд, ки онҳо системаро ташкил медиҳанд. Агар қоидаю фактҳои забонӣ, сохти грамматикӣ системаро ташкил намерод, забон ва сохти грамматикӣ он ҳам то ин дараҷа устувору пайдор намегардид. Ҳар як забон системаи худро дорад, қисмҳои таркибии вай дар алоқамандии қонуни мебошанд. Дарои система будани забон дар сохти грамматикӣ вай бештар зоҳир мегардад. Система ягонагии элементҳои гуногуни ба ҳам алоқаманд мебошад. Элементҳои гуногуни забон аз овозҳо, морфемаҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳо иборатанд.

Овозҳо — фонетика, морфемаҳо — морфология, калимаҳо — лексика ва ҷумлаҳо — синтаксисро ташкил медиҳанд. Вазифаи ин элементҳо аз чӣ иборат аст?

1) Овозҳо (фонемаҳо) танҳо садоҳои шунидашаванда набуда, балки аломатҳои материалии забон мебошанд. Худи аломат ягон маъноеро ифода намекунад, аммо дар ифодаи маъно дорои аҳамияти махсусе мебошад.

2) Морфемаҳо вазифаи мафҳумифодакунӣ доранд. Танҳо морфемаҳои решагӣ ифодакунандаи маъно буда, ғайрирешагӣ (бандакҳо, префису суффиксҳо) ба калимаҳои исмӣ, сифатӣ, феълӣ маъноҳои гуногуни грамматикиро мебахшанд: нок (предмет); фиданок (фида — предмет, нок — суффикс; предметро ба сифат табдил додааст).

3) Калимаҳо предмет ва ҳодисаҳои воқеиро номбар мекунанд, ки ин вазифаи номинативӣ ва семантикӣ онҳо мебошад.

4) Ҷумлаҳо барои хабардиҳӣ, баёнкунӣ хизмат мекунанд. Ин хусусият барои алоқаи нутқӣ ниҳоят муҳим аст. Забон воситаи муҳими алоқаи одамон буда, хабардиҳӣ, баёнкунӣ вазифаи коммуникативӣ он мебошад.

Ҳамин тавр, ҳар як қисми забон (фонетика, морфология, лексика, синтаксис) системаи худро дорад.

Агар элемент аз якто иборат бошад, вай системаро ташкил дода наметавонад. Масалан, системаи тасриф дар сурате вуҷуд дошта метавонад, ки дар забон якчанд падеж мавҷуд бошад ё мавҷудияти категорияи намуи давомдори феъл ба мавҷудияти намуи мутлақӣ системаи грамматикӣ вобаста бошад. Қисмҳои система танҳо дар алоқамандӣ бо ҳамдигар аҳамият пайдо мекунанд. Системаи қисмҳои ҷудоғонаи бо ҳам алоқаманди забон системаи умумӣ ҳамон забонро ташкил медиҳад.

Забон воҳиди том аст, ки ин ба системаи доштани он алоқаманд мебошад. Воҳиди том будани забонро ба эътибори гирифта, баъзе олимони монанди М. Мюллер, А. Шлейхер онро ба организм

монанд кардани мешуданд. Организм ҳақиқатан воҳиди том аст, забонро организм номидан мумкин нест. Организм ба вучуд меояд, тараққӣ мекунад ва пир шуда, аз байн меравад, аммо забон чунин хусусият надорад. Забон ҳодисаи биологӣ набуда, ҳодисаи ҷамъиятӣ аст. Дуруст аст, ки забон ҳам ба вучуд меояд ва инкишоф меёбад, аммо ин процесси биологӣ пайдоиш ва инкишоф нест. Агар аз як забон ё лаҳҷа забони нав ба вучуд ояд, он забони аввала ё лаҳҷа, ки роли сарчашмагӣ мебошад, дигар вучуд дошта наметавонад, вай аз байн меравад, ба забони нав омехта мешавад, онро боӣ мегардонад. Аммо дар мавҷудоти зинда ҳодисаи акси онро мушоҳида менамоем (писар-падари-бобо). Дар ҳаёти забон ин гуна ҳодиса ҷой дошта наметавонад.

Ба ҳамин тариқ, воҳиди том будани забон маъноӣ ба организм монанд будани онро надорад. Забон на организм, балки сиҷма аст.

## АЛОҚАИ ЗАБОНШИНОСӢ БО ИЛМҲОИ ДИГАР

Забон ба ҳама гуна амалиёти инсонӣ, бо ҳаёт, бо амалиёти техникӣ, фикрӣ, бадеӣ, бо таърихи ҷамъияти инсонӣ алоқаманд аст. Бинобар ин забоншиносӣ бо бисёр фанҳои дигар алоқа пайдо мекунад.

1) Азбаски забон, пеш аз ҳама, системаи коммуникативии аломатҳо мебошад, вай бо илми назарияи аломатҳо — семиотика (калимаи юнонӣ буда, маъноаш аломат мебошад), алоқаи зич дорад. Семиотика системаи аломатҳои гуногунро меомӯзад, ки онҳо барои ифодаи фикру маъно хизмат мекунанд. Монанди кодҳо — аломатҳои шартӣ ё символӣ дар телеграф, сигналҳои ҳавоӣ, баҳрӣ, аломатҳои географии харитаҳо, аломатҳои техникаи дастии кару гунгҳо.

2) Илми забоншиносӣ бо фанҳои ҷамъиятӣ, пеш аз ҳама, бо социология (илм дар бораи сохти ҷамъият) алоқаманд аст. Таълим дар бораи сохти ҷамъият, эволюция ва тараққиёти вай ба забоншиносӣ имконият медиҳад, ки аз тарафи синфҳо, табақаҳо ва ғуруҳҳои гуногуни ҷамъият чӣ тавр истифода бурда шудани забон муайян карда шавад.

3) Азбаски забон бо тафаккур алоқаи зич дорад, аз ин рӯ, забоншиносӣ ба мантиқ алоқаи ҷудонашаванда дорад. Албатта, категорияҳои мантиқ ва забон як хел нестанд. Категорияҳои мантиқ мафҳум, муҳокима ва ҳулоса буда, категорияҳои забон морфема ва ҷумла мебошад. Таъиноти мантиқӣ ҳамчун муайянқунандаи мафҳум, мазмун ва ҳаҷми он ба забоншинос барои муайян кардани калима, маънои он ва воситаҳои сермаъноии калимаҳо ёрии калон мерасонад.

4) Азбаски предмети асосии забоншиносӣ на фақат забон, балки нутқ ҳам мебошад ва нутқ процесси психологӣ-физиологӣ аст, забоншиносӣ аз як тараф, бо психология, аз тарафи дигар, бо физиология вобастагӣ дорад. Психология амалиёти нутқ, барқарор-

шавии нутқи кудак, умуман таракқиёти нутқи инсонро меомузал. Лингвист, ки асосан, бо забон кордор аст, мушоҳидаҳои доир ба нутқ гузаронидаи психологиро ба назар нагирифта наметавонад. Амалиёти нутқӣ дар натиҷаи алоқамандии овозҳо ба вучуд меояд, ки онро физиология ҳам аз ҷиҳати артикуляция (ташқилшавии овозҳои нутқ) ва ҳам аз ҷиҳати дарк намудани чараёни нутқ бо органи шунавоӣ ба ҳисоб мегирад. Аз ин ҷиҳат, муносибати забоншиносӣ бо психология ва физиология ба миён меояд.

5) Забоншиносӣ бо илми тиб ҳам алоқа дорад. Ин алоқаманди аз он ҷиҳат ба амал меояд, ки нутқ ба фаъолияти олии асаб вобаста аст. Махсусан омӯхтани нутқи кару гунгҳо, кару гунгу курҳо (боз ҳар гуна вайроншавии нутқ) ба лингвист барои фаҳмидани нутқи муътадил ва соҳти забон имконияти калон медиҳад.

6) Ҳолатҳои овозро як боби физика-акустика меомузад. Бо мақсади дурусттар фаҳмидани характеристикаи овозҳо ба забоншинос донишҷӯи характеристикаи акустики (баландӣ, қувват, давомнокии овоз ва ғайра) зарур аст. Худи ҳамин шоҳиди он аст, ки забоншиносӣ бо фанни физика ҳам алоқаманд аст.

7) Вақте ки забоншиносон ба омӯхтани урфу одат ва ҳаёти соҳибони забон шуруъ менамоянд, чунин ҳолат муносибати лингвистикаро ба этнография наздик мекунад.

8) Омӯхтани забонҳои қадими мурда, муайян кардани соҳибони онҳо, доираи интишори онҳо лингвистикаро бо фанни археология, ки дар асоси кофтукови ёдгориҳо таърихи гузаштаи ҷамъияти инсонро меомузад, алоқаманд менамояд. (Ҳонаву ҷой, соҳти пункҳои аҳолинишин, асбобу анҷоми хона, асбобҳои меҳнат, либос, яроқ, асбобҳои зиннатдихӣ, иероглифҳо...).

9) Барои тадқиқи масъалаи пайдоиши нутқи одамони ибтидоӣ, ҳалли масъалаи ба ҳам алоқа доштан ба надоштани забон ва наҷод илми антропология роли муҳим мебозад. (Антропология илм дар бораи табиати биологии инсон, соҳти косаҳои сар ва устухони у, ранги پوست, муи бадан, дар бораи фарқи одам аз ҳайвоноти одамшакл). Ба воситаи антропология лингвистика бо биология (илм дар бораи ҳаёт) алоқа пайдо мекунад.

10) Умуман фанни таърих ва забоншиносӣ ба ҳам алоқани наздик доранд, чунки фактҳои забонӣ ба ин ё он ҳодисаи таърихӣ осори худро мегузоранд, инчунин ҳодисаҳои таърихӣ ба забоншинос имконият медиҳанд, ки вай ин ё он ҷиҳати таърихи забонро дурусттар муайян намояд. Махсусан лексикология бо таърихи умумӣ алоқани зич дорад, зеро таърихи калима ва ибораҳо дар аксарияти мавридҳо ба материали таърихшинос муайян кардан душвор аст. Ба забонҳои туркӣ, форсӣ, тоҷикӣ, тоторӣ дохил шудани калимаҳои бисёрӣ арабӣ сабабҳои таърихӣ дорад.

11) Фанни география ҳам бо забон алоқа дорад. Номҳои нақшу нигор ва аломатҳои объектҳои физикӣ-географӣ (бахрҳо, дарёҳо, ҷазираҳо, кӯҳҳо, ҳамвориҳо, номи мамлакатҳо, аломатҳои гуногун дар харитаҳо), пеш аз ҳама, ба категорияҳои забонӣ та-



аллук дашта, географ аз он аломатҳо ба таври васеъ истифода мегарад.

12) Махрусуи муносибати наздики фанҳои забоншиносӣ ва адабиётшиносиро қайд кардан зарур аст. Дар ин хусус гуфтаи М. Горькийро овардан хело ҳам бамаврид мебошад: «забон элементи аввалини адабиёт аст».

13) Маъъалаи таъин намудани муносибати байни забоншиносӣ ва математика хеле мураккаб аст. Ин алоқа танҳо дар факту ҳолатҳои забонӣ, татбиқ намудани методҳои математикӣ ифода меёбад. Татбиқи методи статистикаи математикӣ барои ба таври объективӣ ва сарфакорӣ муайян намудани ҳаҷми луғатҳо (монанди луғати русӣ барои мактаби миллӣ) имконият медиҳад.

Инчунин аз фанҳои математика забоншиносӣ ба назарияи информатсия низ алоқаманд аст. Назарияи информатсия бо процесси каналҳои алоқа шунавонидани информатсияро меомузад.

14) Ниҳоят забоншиносӣ бо кибернетика (аз калимаи юнонӣ буда, маъноаш «идора мекунам» аст), алоқаи наздик дорад, ки ин фан зодан асри XX мебошад.

Кибернетика маълумоту асосҳои илмиро ба тарзе мегузорад, ки дар он истифода бурдани мошин мумкин бошад. Шаклҳои гуногуни меҳнати инсон, аз ҷумла меҳнати фикрӣ ҳам, ба уҳдаи мошин гузошта мешаванд. Аз ин ҷиҳат, мошинҳои ҳисобкунӣ ба вучуд омадаанд, ки меҳнату амалиётҳои гуногуни инсониро осон мегардонанд. Ғайр аз ин мошинҳо хато намекунанд ва хатои одамро ислоҳ карда метавонанд. Мошин аз болои қор назорат мекунад, ҳудудҳои истеҳсолотро идора менамояд, информатсияҳоро фаҳмида, онро ба тарзи матлуб аз дигар қор мекунад, аз як забон ба забони дигар тарҷума мекунад ва ғайра.

## Б о б и Ӣ

### ЛЕКСИКОЛОГИЯ

**Калима ҳамчун предмети лексикология** Лексикология калимаи юнонӣ буда (лексис — луғат, калима ва логос — илм, таълимот), илм дар бораи калимаҳо мебошад.

Калима воҳиди конкретии забон аст. Забон ҳамчун воситаи муомила пеш аз ҳама, «воситаи каломӣ» буда, аз калимаҳо иборат аст.

Албатта, калима берун аз сохти грамматикӣ забон ва бе «материяи табиӣ», шакли овозӣ вучуд надорад, аммо чи дар грамматика ва чи дар фонетика мо ҳамоно шаклҳои грамматикӣ ва таркиби овозиро ба назар мегирем. Маҳз барои ҳамин забон, пеш аз ҳама, на забони шаклҳо ё забони овозҳо, балки забони каломӣ мебошад. Тараққиёти нутқи қудак, пайдоиш, тақомулот ва зиёдшавии захираи калимаи ӯ мебошад.

Хусусияти овозии калима, таъбироти овозии калима дар фонетика омукта мешавад; сохти грамматикии калима ва таъбироти грамматикии он предмети омузиши грамматика мебошад.

Лексикология калимаро ҳамчун воҳиди лексикӣ ва ҳамчун воҳиди таркиби луғавии забон меомузад. Бинобар ин дар қатори «калимаҳои чудогона» лексикология таркибхоеро меомузад, ки аз ҷиҳати маъно ба як калима баробаранд (таркибҳои лексикӣ, воҳидҳои фразеологӣ, идиомаҳо).

Калима камаш аз як морфема иборат шуда метавонад (калимаҳои якморфемагӣ: ин, он, санг, бисёр, ана, ва, аммо ва ғайра) инчунин калима метавонад як ҷумларо ташкил диҳад (ҷумлаҳои яккалимагӣ: Баҳор. Зимистон. Шаб. Мумкин ва мисли инҳо).

Калимаҳои номи чизҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо, аломат, амалу ҳолатҳо мебошанд. Аммо азбаски калимаҳо аз морфемаҳои иборатанд ва морфемаҳо мафҳумро ифода мекунанд, пас ҳуди калимаҳо ҳам ба ин ё он дараҷа ифодакунандаи мафҳум мебошанд. Морфема ва калима дар бобати ифодаи мафҳум аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Морфема ифодакунандаи мафҳуми абстракт буда, калима мафҳумро конкрет гардонида, онро ба номи чизҳо ва ҳодисаҳо вобаста менамояд. Калима номро ифода карда истода, гуруҳи чизҳо, предметҳо ҳам ифода карда метавонад. Масалан, калимаҳои китоб, харбуза, себ ва ғайраҳо ҳам ифодакунандаи як предмет ва ҳам гуруҳи предметҳо шуда метавонанд. Ҳатто исмҳои хос ҳам ба ифодаи муносибати ягонагӣ маҳдуд намешаванд. Мисол: Қарим, Зулфия. Ин номҳо на ин ки танҳо ба Қариму Зулфия дахл доранд, балки садҳо нафар соҳиби ин гуна ном ҳастанд ва ин номҳо ба ҳамаи онҳо мансубанд.

Ҳамин тавр, калима воҳиди мустақили маънодори забон буда, вазиғаи асосии он иборат аз номифодакунӣ мебошад; калима аз морфема (воҳиди минималии маънодори забон) бо он фарқ мекунанд, ки вай мустақилият дорад, мувофиқи қонуни ин ё он забон аҷиҳати грамматикӣ шакл гирифтааст ва на танҳо дорои маънои лексикӣ, балки дорои маънои грамматикӣ ҳам мебошад.

Аксаран калима аз ҷумла бо он фарқ мекунанд, ки ҷумла хусусияти коммуникативӣ (хабардиҳӣ) дорад, аммо на ҳамаи калимаҳо ба ин хусусият соҳибанд. Аз калимаҳои маънои мустақилдошта барои зоҳиршавии коммуникация ҷумла тартиб дода мешавад.

Таъин намудани муносибати калима ва мафҳум масъалаи ҷангондон оддӣ нест, чунки на ҳар гуна калима ифодакунандаи мафҳум мебошад. Ин масъала махсусан ба нидоҳо дахл дорад. Нидоҳо дар кадом забоне, ки бошанд, ба мафҳум алоқаманд нестанд ва номро ифода намекунанд. Нидоҳо фақат аломатҳои ҳаяҷону ҳиссиёти чудогонан руҳӣ ё сигнали майлҳои иродавӣ мебошанд.

Ҷонишинҳои муқаррарӣ аз қабилӣ ман, ту, у, вай низ бо мафҳум алоқаманд нестанд, балки ба ҷои мафҳум омада, ба мафҳум ишора мекунанд.

Ман (агар надонем, ки гуянда кист?) маълум нест, чунки дар

ифода наёфтааст. Маънои ҷонишинҳои танҳо аз вазъияту нутқ муайян карда мешавад.

Агар мусоҳиб донанд, ки кӣ гап мезанад, ба кӣ гап мезанад, дар кай гап мезанад, инчунин донанд, ки пеш аз ин ҷӣ гап гуфта ва ин гуфтугӯ дар натиҷаи ҷӣ ба вучуд омад, он гоҳ вай ҷумларо пурра мефаҳмад. Бе ин гуна вазъият, ҳамаи калимаҳои «мафҳум» бошанд ҳам, маънии конкретии ҷизи гуфта шуда ифода намекунанд. Ҳангоме ки ҷонишинҳо бо мафҳум алоқаманд мешаванд, он гоҳ аз доираи ҷонишин баромада, ба калимаҳои мустақилмаъно мегузаранд.

Дар байни калимаҳои исмҳои хос маънаи махсусро ишғол мекунанд. Хислати умумии исмҳои хос дар он аст, ки онҳо танҳо ифодакунандаи ном буда, ҳеч гуна мафҳумро ифода намекунанд.

Дар байни исмҳои хос ва ҷинс дар забон ҳама вақт азшавӣ рӯй медиҳад. Исми ҷинс ба хос ва хос ба ҷинс мегузаранд. Масалан Шарик (номи сар), шарик (лундача, қулулача); Октябрь (номи революция), октябрь (номи моҳ); Замин (номи сайёра), замин (дар мафҳуми муқаррарӣ — исми ҷинс аст). Ё ки исми ҷинси табар, теша, хошак, санг, гул ва мисли инҳо номи одамро ҳам ифода мекунанд ва ба ин восита ба гуруҳи исми хос мегузаранд.

Ба ҳамин тариқ, ба исми хос муваддалшавии исми ҷинс, пеш аз ҳама, барҳамхурии як мафҳум аст. Баръақс ба исми ҷинс баргаштани исми хос васеъшавии доираи маънои калима мебошад.

Дар ин ҷо як ҷиҳати дигари ин масъаларо, ки танҳо махсуси исми хос аст, аз назар гузаронидан хело ҳам ба маврид аст. Ин масъала тақсмоти исми хос ба ономастика,<sup>1</sup> яъне маҷмуи номҳои одамон (ном, номи падар, фамилия, лақаби одамон ва ҳайвонот), топонимика,<sup>2</sup> яъне маҷмуи номҳои ҷуғрофӣ (номи қуҳҳо, биёбонҳо, номи баҳрҳо, дарёҳо, халиҷҳо, номи мамлакатҳо, вилоятҳо ва дигар нуқтаҳои аҳолинишин) мебошад. Бояд қайд кард, ки дар масъалаи гузаштани исми хос ба ҷинс дар байни ономастика ва топонимика фарқи калоне мавҷуд аст.

Тақдирӣ исми ҷинсе, ки ба исми хос мегузаранд, марҳумтар аст. Исми ҷинсе, ки ба хоси топонимикӣ мегузаранд, дар муддати асрҳо мустаҳкам мегардад. Чунончи, гузаштани исми хос ба ҷинс: макинтош (номи ихтироъкори шотландӣ буда, ба қарқарди у гузошта шудааст), галифе (фамилияи генерали франсузӣ), бойкот (фамилияи капитани англис), хулиган (фамилияи оилаи ҷини ирландӣ), ампер (фамилияи физики франсузӣ), наган (фамилияи ихтироъкори он), вольт (фамилияи физики италяний), царь (аз номи Юлий Цезарь), король (аз номи Карли Бузург); номи матоҳо аз

<sup>1</sup> Ономастика — калимаи юнонӣ буда, маъноаш «санъати номноӣ» мебошад.

<sup>2</sup> Топонимика — аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, topos — «ҷой» ва onoma — «ном» мебошад.

руи ҷои истеҳсоли аввалини онҳо: **бостон** (номи шаҳр дар Амри-**ка**), **шевиот** (номи қуҳ дар Шотландия) ва ҳоказо.

Муқаррар намудани маънои умумӣ ва ибтидоии номҳои топонимии мики барои фаҳмидани тақдири реалии халқҳо, аз як ҷо ба ҷои дигар кучидани онҳо аҳамияти халқунанда дорад. Лекин ономастика масъалаи дигар аст. Номҳои одамон аз халқ ба халқ мегузарад, аммо соҳибони он номҳо монанди даръёҳо, баҳрҳо ва шаҳрҳо дарозумрестанд. Бинобар ин таъин намудани маънои умумии ономастика барои таърихи калима, барои муайян намудани таъсири маданият халқҳои гуногун ва махсусан барои омӯختани забони адабиёти бадеӣ аҳамияти муҳим дорад.

Номҳои, ки ба ҷудакони навзод дода мешаванд, ба маънои чинии он калимаҳо алоқаманд нест ва падару модар ҳам одатан маъноии он номҳоро намендонанд. Масалан, падару модар фарзанди худро ном дода истода намендонанд, ки Пётр аз калимаи юнонии «санг» Виктор аз калимаи латинии «ғолиб», «фотех», Софья аз калимаи юнонии «оқили», «хирадмандӣ», Марина аз калимаи латинии «баҳри», Мария аз калимаи яҳудии — «талх», Матвей аз калимаи яҳудии «инъоми худо» гирифта шудаанд.

Ном ба ҷудакони навзод бештар ба эътибори анъана ва расму одат гузошта мешавад. Аз ин ру, номҳои тақрор меёбанд, инчунин дар асоси расму одатҳои нав тағйир меёбанд.

Солҳои 20 асри XX анъанаи нави номҳои («номҳои идеологӣ») ба вучуд омад. Чунин номҳо на аз руи анъанаи авлоди ва оилавӣ, балки ба шарафи қаҳрамонони революция, дохиён, ходимон ва воқеаҳои ҷамъияти гузошта мешуданд. Монанди Ленинна, Владлен, Идея, Октябринна, Ҳукумат, Саноат, Августина, Сулҳия ва монанди инҳо.

Ономастика дар забони адабиёти бадеӣ аҳамияти махсус дорад. Дар ин ҷо номҳои муқаррарии мавҷуда барои кушодани ҳулқу атвор ва хислати хоси қаҳрамонҳо хизмат мекунад. Монанди Қорӣ Ишқамба, Ҳамдам-фурма, Махдуми Гав, Ҳайдарқул-ҷучка, Муҳтобӣ, Чунунӣ, Таърифхучаев, Ҳошим-лаббай, Васвасабону ва амсоли инҳо.

## ТИПИ ҚАЛИМАҲО ДАР ЗАБОН

Дар забон типҳои гуногуни калимаҳо мавҷуданд. Агар мо ба таркиби луғавии ягон забон назар афканем, ба осонӣ боварӣ хоси мекунем, ки баъзе типҳои калимаҳо ниҳоят каманд. Ин гуна калимаҳо барои забон калимаҳои зарурианд, аммо дар забон барои сохтани калимаҳои нав база шуда наметавонанд. Масалан, аз нидоҳо, ҷонишинҳо, шумораҳо ва ҳатто аз калимаҳои ёридиҳанда, албатта, калимаҳои нав сохта мешаванд, аммо ин ҳодисаи басо нодир аст. Ҳамаи ин гуна калимаҳо дар таркиби луғавӣ мавқеи худро дорад, лекин дар сохтани калима ва шаклҳои нав ба монанди калимаҳои мустақилмаъно иштирок намекунад.

Ҳамаи калимаҳои таркиби луғавии забонро аз ҷиҳати қобилияти ифода кардани ном, маъно ва аъзои ҷумла шуданашон ба ҷути типҳо ҷудо кардан лозим аст:

1) Калимаҳои мустақилмаъно (исм, сифат, зарф, феъл). 2) Калимаҳои ҷонишинӣ. 3) Калимаҳои шумораӣ. 4) Калимаҳои ёридиҳанда. 5) Калимаҳои нидоӣ.

Дар ҳақиқат типҳои калимаҳои боло аз ҷиҳати лексикӣ гуногун мебошанд. Калимаҳои мустақилмаъно (ғайр аз исмиҳои хос) дар таркиби луғавӣ калимаҳои комилхуқуқ мебошанд: Онҳо ҳам ифодакунандаи ном, ҳам мафҳум ва ҳам асоси ҷумла мебошанд, ҳамчун аъзои ҷумла ба вазифаи мубтадо, хабар, муайянкунанда, пурқунанда ва ҳол меоянд (хона, об, замин, баҳор, имруз, сафед, зебо, бисъёр, зуд, рафтани, омадан ва ҳоказо).

Калимаҳои ҷонишинӣ бевосита ном набуда, танҳо ҷонишини ном, ивазкунандаи ном мебошанд. Ҷонишинҳои калимаҳои маъноӣ онҳо танҳо аз вазъияту шароити нутқи маълум мегардад: Шариф дар институти педагогӣ меҳонад, вай аълоҷӣ мебошад. Ман китоби нав харидам, вай хеле шавқовар аст. Калимаҳои ҷонишинӣ дар забонҳо ба пайдоишашон нигоҳ накарда, калимаҳои дуҷумдараҷа буда, ҷонишини ном мебошанд ва ҳамчун валютаи қоғазӣ ба туфайли мавҷудияти фонди тиллоӣ барои осон ва созгории муомила хизмат мекунад. Аз ин ҷиҳат аксарияти ҷонишинҳои ба фонди асосии луғавӣ дохил шаванд ҳам, дар таркиби луғавӣ мавқеи алоҳидаро ишғол мекунад. Онҳо дар нутқи барои нутқи қутоҳбаёни, мухтасарии ифода ва тақрор накардани калимаҳои ёрии калон мерасонанд.

Шумораҳо ҳарчанд мафҳумро ифода кунанд ҳам, мафҳуми махсус буда, он мафҳум ба ҷизҳои реалӣ вобаста нест. Бинобар ин шумораҳо қисми абстрактӣ лексикаро ташкил медиҳанд. Мафҳуми махсуси шумур ва миқдор аз мафҳумҳои муқаррарӣ ба қулӣ фарқ мекунад, зеро мафҳумҳои муқаррарӣ, албатта, ду ё се аломату хусусияти асосӣ дошта наметавонанд, вале мафҳуми шумур ва миқдор (3, 5, 7) танҳо бо як хусусияту аломати асосии худ маҳдуд буда, фақат миқдори як шумораро аз дигар фарқ мекунаду халос.

Шумораҳои ҳақиқӣ аз хусусияти номиифодакунӣ маҳруманд, аммо азбаски функцияи асосии калима аз ифода кардани ном иборат аст, дар шумораҳо ивазшавӣ ба вучуд меояд ва онҳо ҳамчун калима мафҳумро номбар наметавонанд. Ба ин восита дар матнҳои махсус шумораҳо ба зудӣ «предметонида» шуда, ба исми табдил меёбанд. Масалан, дар нутқи профессионали рассомон: 4 хушрӯй, 2 гафе; ё ки дар нутқи мактаббачагон: 5 боваринок, 4 ноустувор, 2 ҳаққонӣ ё худ дар матнҳои холиси арифметики, ки ададҳо аз мафҳум ба «ҷизҳо» мубаддал мешаванд: шаш ба се бекаср тақсим мешавад; ёздаҳ ба ду бекаср тақсим намешавад.

Дар ин ҷо шумораҳо бе ёрии калимаҳои дигар мустақилона ба вазифаи аъзоҳои ҷумла омадаанд, чунки онҳо акнун на шумора, балки номи «ҷизҳо», ададҳои махсуси арифметики мебошанд. Дар матнҳои ғайриарифметикӣ шумораҳо мустақилона аъзои ҷумла шуда наметавонанд, онҳо бо исмиҳои омада мубтадои таркиби ва пурку-

анди таркибро ташкил медиҳанд. Мисол: Ду бародар бо ҳахислату сифати саҳти, устуворӣ, тобонарӣ доранд. Аз ин ҷиҳат, пур- мусобика бастанд (Р. Ч.). Аз як даст садо намебарояд (зарбулмаҷмӯвватии ҷисмӣ ба устувория предметро ба пулоду оҳан нисбат меҳанд: Бозун оҳанин, дили оҳанин, қалъаи пулодин, пулодиро- да, ӯродаи пулодин, интизоми оҳанин. Қалимаи «шер» номи ҳай- вон аст. Ғайр аз ин маънии иловагӣ ҳам дорад. Аз ин ҷиҳат, ба маънии ҳури ва оддҳиматӣ одамро ба шер нисбат медиҳанд. Бул- бул — ном парранда, аммо аз ҷиҳати хушхонӣ ва форамии овозаш одамони хушгуфтор, хушкалом ва хушхонро ба булбул нисбат ме- диҳанд. Дар адабиёт аксар вақт гулу булбул ба маънии оянку маъшук истеъмол мегарданд.

Қалимаҳои ғридиҳанда дар таркиби луғат маҳсул маҳсул ранд (пешояндҳо, пасояндҳо, пайвандакҳо, ҳиссачаҳо, артикльҳо, феълиҳои ғридиҳанда, бандакҳои феъли). Ин гуруҳи қалимаҳо тақрибан нестанд. Онҳо бо қалимаҳои мустақилмаъно омада, барои ифодаи муносибатҳои гуногуни грамматикӣ хизмат мекунанд.

Қалимаҳои ғридиҳанда ифодакунандаи мафҳумҳои муносибати масоҳатӣ, замонӣ, сабабӣ, мақсадӣ, шартӣ, хилофӣ, пайвастанӣ, қувватдиҳӣ, таъкидӣ, муайянкунӣ ва ғайра мебошанд.

Қалимаҳои нидоӣ дар нутқ роли ба ҳул хос доранд. Онҳо ҳама ва ҳамаҷузро ба маънои аломати ҳиссиёт ва сигнали майлҳои иродавӣ хизмат мекунанд.

Онҳо номро ифода намекунад, ба мафҳум алоқа надоранд, аъзои ҷумла ҳам шуда наметавонанд. Аммо ин чунин маъно надо- рад, ки нидоҳо аз доираи грамматика берун бошанд.

Ҷиҳати экспрессивии нидоҳо барои услубшиносӣ аҳамияти ма- сус дорад, бинобар ин лексикология каму беш ба нидоҳо машғу- мешавад, вале вазифи асосии вай аз омӯхтани қалимаҳои муста- қилмаъно иборат аст.

Қалимаҳои мустақилмаъно асоси лексикаи ҳар як забонро та- шкил дода, дар тараққиёт ва тағйироти маъно роли қалон мебаранд. Онҳо қалимаҳои қимматҳои лексика буда, маъною мафҳум, ном предметҳои воқеиятро ифода намуда, асоси ҷумла (аъзоҳои ҷум- ла) шуда меоянд.

### МАҶОЗ

Қалимаҳо дар таркиби луғавии ҳар забон аз ҷиҳати ифода- маъно ва тобишҳои маъноӣ гуногун мешаванд. Ба маъноҳои гуно- гун соҳиб будани қалимаҳо ва шаклҳои ҷудоғона боигарии маҳсул таркиби луғавии забон ҳисоб меёбад.

Як гуруҳи қалимаҳо аз ҷиҳати маъно, одатан предметҳои му- айянро ифода мекунанд, яъне онҳо ба таври конкретӣ нишонди- хандаи предмет ва аломату хусусиятҳо мебошанд, онҳоро аз маъ- нои аслиашон зуран дур кардан мумкин нест. Масалан: китоб, та- ғаз, қалам, замин, одам, чойник, стакан ва ҳоказо.

Ин гуруҳи қалимаҳо ба маънии аслиашон дар нутқ қор фарм- да мешаванд. Аксарияти қалимаҳои забон ду ҳислат доранд: аз як тараф, маънии аслиро ифода кунанд, аз тарафи дигар, ифодакунандаи маъноҳои дуюм ва сеюм мебошанд.

Ҳамин тавр, ба маъноӣ ҳақиқӣ фаҳмидан ва истеъмол гарди- дани қалимаҳо маънии асли номида шуда, ба маъноҳои дигар (қў- чнда) омадани он маънии маҷозӣ ном дорад. (Маҷоз қалимаи ара- би буда, маънояш «зидди ҳақиқат» аст). Маҷозро дар забоншиносӣ «**метафора**»<sup>1</sup> мегуянд. Қалимаҳои оҳан, пулод номи металл буда

### Киноя

Киноя қалимаи араби буда, маънояш «сухани пушида» мебошад. Қинояро дар забоншиносӣ метонимия мегуянд. Ифодаи як сухан бо сухани дигар киноя ном дорад. Дар киноя монандии ҷизҳо на аз рӯи ало- матҳои зоҳирӣ ё ботинӣ, балки аз рӯи муносибати байниҳамдигар- роӣ онҳо ба назар гирифта мешавад. Дар киноя на танҳо ҷизҳо, балки мафҳуми онҳо ҳам тамоман дигар мешавад: Синфи пурқув- ват ё синфи боинтизом — киноя аз талабагони он синф. Забон дорӣ- киноя аз гап задан. Ҳамаи зал чапак зад-киноя аз одамони дар зал нишастагӣ. Қаллаш каду-киноя аз ҳеч чиз нафаҳмидан. Қиса хо- лӣ-киноя аз пул надоштан. Дара задам, девор кафид — киноя ба шахсе, ки моҳияти ҳақиқии суханро нафаҳмида, гапго мебардорад.

### Ташбех

Ташбех монанд кардан аст. Ташбех яке аз шарт- ҳои асосии сухани бадеӣ мебошад. Барои равшантар ва пуртаъсир тасвир ёфтани ягон воқеа ё ҳодиса вай ба предмет ё ҳодисаю воқеаи дигар монанд карда ме- шавад. Қалимае, ки қалиман дигарро ба худаш монанд мекунанд, таш- бехкунанда ва агар ба қалиман дигар монанд шавад, ташбехша- ванда ном дорад. Қалимаҳое, ки барои монанд кардан ёри мерасо- нанд, ғридиҳандаи ташбех номида мешаванд. Дар забони тоҷикӣ ғридиҳандаҳои ташбех инҳоанд: чун, чу, ҳам- чу, ҳамчу, монанди, мисли, барин, гӯё. Мисолҳо: қадаш чуи сари, рухаш чуи офтоб.

Чу рӯят равшан асту софу сода,  
Чу хулқат муслеху бекин дили ман.  
(А. Лоҳутӣ.)

Гирифтаи даструмол, ки аз гул буд нозуктар,  
Муаттар мисли гулҳои дарахтони самаровар.  
(М. Турсунзода.)

<sup>1</sup> Метафора — қалимаи юнонӣ буда, маънояш «қўчида» («маҷоз») аст.

Эи лабат гул, оразат гул, турраат сунбул барин,  
Ғабғабат дар чарбу нармӣ тухми нимдумбул барин.

(Шоҳин.)

### Истиора

Истиора (калимаи арабӣ буда, маънояш «ба орият гирифтан» аст) яке аз намудҳои маҷоз буда ба ҷои як калима истифода шудани калимаи ибораи дигар мебошад. Истиора ба ташбеҳ хеле наздик аст. Вале дар асоси инкишофи минбаъдаи ташбеҳ ҳосил шудааст, лекин ташбеҳ бо он фарқ мекунад, ки дар истиора ташбеҳшаванда зикр наефта, танҳо номбар мешавад. Масалан, агар гуем, ки «қомат ёри ман мисли сарв аст», ин ҷумла дорой ташбеҳ аст, зеро ки қомати ер ба «сарв» монанд карда шудааст.

Вале, агар гуем, ки «сарви ман омад», дар ин ҷо ибораи «сарв ман» истиора мебошад, чунки ба ҷои калимаи «ер» омадааст. Бояд ин тарика, калимаи «сарв» дар ҷумлаи аввал ташбеҳкунанда буд, дар ҷумлаи дуюм ба ҷои ташбеҳшаванда омада, ба истиора табдил ёфтааст. **Нури чашм** — ба маънои фарзанд; **наргис** (як навъ гул) — ба маънои чашм; **сарв** — ба маънои қад; **гул, булбул** — ба маънои ер; **моҳ** — ба маънои дилбар истиора шудаанд.

### Ташхис

Ташхис низ аз намудҳои маҷоз буда, дар он предметҳои бечон, ҳайвонот ва паррандагон ҳамчун инсон ба ҳам сухан мекунанд, муҳокима мекунанд, монанди одам амал мекунанд:

Эй бод, агар бубинӣ хубони сарвқадро,  
Арзи ниёзи ман кун бо нозпарвари ман.

(Ҳилолӣ.)

Субҳидам мурғи чаман бо гули навхоста гуфт;  
Ноз кам кун, ки дар ин бог босе чун ту шукуфт.

(Ҳофиз.)

Ташхис дар эҷодиёти даҳанакии халқ ниҳоят бисёр дида мешавад. Дар адабиёти классикӣ бисёр асарҳои калоне мавҷуданд, ки иштироккунандагони онҳо предметҳои бечон ва ҳайвонот мебошанд. Ҷунончи «Калила ва Димна»-и Рудақӣ, «Мантиқ-ут-тайр»-и Аттор, «Баҳориёт»-и Сайидо, «Се қатра»-и Лоҳути... Ташхис яке аз воситаҳои ифодаи шавқовари мақсад мебошад.

### Синекдоха

Синекдоха<sup>1</sup> чунин намуди маҷоз аст, ки дар онгоҳ гуна мешаванд. Як гуруҳ калимаҳо танҳо як маъноро ифода мекунад, ки онҳоро **моносемия**<sup>2</sup> меноманд: кишлок, деҳа, вилоят, республика, китоб, радио, стол, комбайн. Инчунин аксарияти терминҳои илму фан, техника, дипломатия ба қатори калимаҳои якмаъноӣ мебошанд. Ман Айниро хондам ё Горькийро хонда баромӯшам (моносемия) дохил мешаванд: Морфология, синтаксис, аффикс, рият — ба ҷои сардор, **аслиҳа** ба ҷои пушка истеъмол меёбад. Эуффикс, мубтадо, пуркунанда... Бисёр калимаҳои таркиби луғавии забон якчанд маъноро ифода карда метавонанд. Калимаҳои, ки

<sup>1</sup> Синекдоха — калимаи юнонӣ буда, маънояш «тасаввуршаванда», «дар ибтидои зар гирифташуда» мебошад.

<sup>1</sup> Идиома — аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънояш «хислати махсус» мебошад.

<sup>2</sup> Моносемия — калимаи юнонӣ буда, monos — як, ygonia; sema — маъно, алоқат аст.

### Идиома

Дар забон ибораҳои махсуси устувор мавҷуданд, ки онҳоро идиома меноманд. Маҷмуи идиомаҳои идиоматика ном дорад.

Идиома аз ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно сохта шуда, калимаҳои таркиби он якҷоя барои ифодаи як мафҳум хизмат мекунанд. Идиома низ як намуди маҷоз аст. Идиомаҳо монанди ибораҳои оғоз дар процесси нутқ сохта нашуда, балки ҳамчун ибораҳои табиқӣ забонӣ гирифта мешаванд. **Димоғ сӯхтан** — ранҷидан. Ғамгин шудан, хашмгин шудан; **чашм дӯхтан** — нигоҳ кардан, нигарон шудан; **гуш ба қимор нишастан** — ба шунидани хабаре толиб будан; **суханро хоида гап задан** — фикр карда, мулоҳиза намуда гап задан; **дуд аз димоғи касе баровардан** — касеро гирифтори мусибат кардан, сазов касеро додан; **муштро ба торикӣ задан** — аз наҷати сарв одамон пинҳонӣ қорӣ кардан; **даст ба гиребон шудан** — ҷанҷол, занозанӣ кардан.

Хусусияти асосии идиомаҳо дар он аст, ки онҳо ба забони дигар айнан тарҷума намешаванд. Аз ин ру, идиомаҳо ҳоси ҳар як забон мебошанд. Манбаъҳои пайдоиши идиомаҳо гуногунанд:

1) Фольклор; аз як гиребон сар баровардан, курта-курта гушт гирифтан, аз бекорӣ-кадуқорӣ.

2) Адабиёти бадеӣ (ибораҳои адабӣ-китобӣ): ҳама сар чашм гаштан, ҳама тан гуш гардидан, тир аз камон ҷастан, мурғ аз дом раста, сабу бишқастан, паймона рехтан.

3) Иқтибосҳо аз китобҳои философи ва публицистӣ, суханони ҳодимони давлатӣ ва ҷамъиятӣ: кам бошаду хуб бошад; кӣ киро?;

Ғайр аз ин, нутқи профессионалӣ ва иқтибосҳо аз китобҳои кӯхнаи таърихӣ низ яке аз манбаъҳои пайдоиши идиомаҳо мебошанд. Ба ҳамин тарик, идиома бо чунин хусусияту аломатҳои аз ибораҳои дигар фарқ мекунад: 1) ба қисмҳо ҷудо намешавад; 2) ҳар қадоме аз ҷузъҳои он ифодакунандаи маънои умумии ибора нест; 3) фикр образнок ифода меёбад; 4) ба забонҳои дигар айнан тарҷума намешавад.

## ПОЛИСЕМИЯ (СЕРМАЪНОИИ КАЛИМАҲО)

Калимаҳои таркиби луғавии забон аз ҷиҳати ифодаи маъно гуногун мешаванд. Як гуруҳ калимаҳо танҳо як маъноро ифода мекунанд, ки онҳоро **моносемия**<sup>2</sup> меноманд: кишлок, деҳа, вилоят, республика, китоб, радио, стол, комбайн. Инчунин аксарияти терминҳои илму фан, техника, дипломатия ба қатори калимаҳои якмаъноӣ мебошанд. Ман Айниро хондам ё Горькийро хонда баромӯшам (моносемия) дохил мешаванд: Морфология, синтаксис, аффикс, рият — ба ҷои сардор, **аслиҳа** ба ҷои пушка истеъмол меёбад. Эуффикс, мубтадо, пуркунанда... Бисёр калимаҳои таркиби луғавии забон якчанд маъноро ифода карда метавонанд. Калимаҳои, ки

ду ё зиёда маъноро ифода мекунад, полисемия<sup>1</sup> номида меши ва боодобона мебошад: Дуруғ гуфтед намегуянд хато мекунад. ванд: забон, сар, даст, роҳ, миён, руй, реша, забони одам, забон хв кардед, ҳақ ба шайби шумо не, ба фикрам, ин таир нест. Ба тоҷики (воситаи алоқа), забони модарӣ (фан); забон як кардан, зан бевичдон — ба муқобили иҷод рафтор кардан мумкин нест. бон гирифтани, забонкутоҳ, забон хоидан, забон хоридан; сар-саза мисли инҳо. Ин тарзи ифодаи фикр дар муҳити одамони маданий, кор, сари куҳ, сари бозор, сари дарахт, сари гап, сари дил, сари мат-рифат бештар дида мешавад.

Дар нутқи одамони ҷудогона монанди шурапуштҳо, дуздҳо хо-стол, сари ангур ва ғайра. ҷисаи зидди эвфемизм<sup>1</sup> ҳам мавҷуд аст, ки ин ба ҷои суханҳои боодабона калимаҳои аз одоб беруниро ба қор бурдан аст. Он ка-чиз ба чизи дигар ё ба ягон аломат ё ба қисми он гузаранд. Бини-маҳо какэмфатонҳо<sup>2</sup> мебошанд.

Полисемия (сермаъно) ба аксарияти калимаҳо хос аст. Ин ма-моман табиист. Калимаҳои ҳамчун ном ба осони метавонанд аз бо-чиз ба чизи дигар ё ба ягон аломат ё ба қисми он гузаранд. Бини-бар ин масъалаи полисемия, пеш аз ҳама, масъалаи номифодакун-яъне дигаршавии чизҳо дар айнияти калима мебошад. Полисем-як воситаи инкишофёбии маънои калимаҳо мебошад.

## ТАБУ ВА ЭВФЕМИЗМ

Табу аз қабिलाҳои Индонезия — забони полинезийи гирифта ш-да, маъноаш манъ будан, пушида нигоҳ доштани фикр мебошад. Табу мафҳуми этнографии буда, ба соҳан забон ҳам дахл дорад. Табу ба инҳон нигоҳ доштани ходисаю фактҳои ҳаёти ҷамъияти дар де-раҳои гуногуни тараққиёти он мебошад ва бо ҳамин воситаи фактҳои забони ҳам алоқаманд шудааст. Табу дар халқҳои, ки пешрафти таърих ақиб мондаанд ё давраҳои аввалини тараққиё-таърихиро аз сар мегузаронанд, дар натиҷаи эътиқодҳои динӣ мифология пайдо шудааст (монанди полинезийҳо, австралиягии зулуҷҳо, эскимосҳо).

Масалан, дар сурати вафот ёфтани дохӣ ба ҷасади ӯ, ба ҷи-чораи вай даст расондан мумкин нест, ба хонаи вай даромадан, зани ӯ гап задан, номи онро (доҳиро) гирифтани манъ аст, зеро му-дан гуё зухуроти фаъолияти руҳ аст, бо қувваи илоҳӣ муқобил са-ромадан вайро ба ғазаб меоварад. Инчунин пэхор намудани му-дап, гуфтани номи касалиҳо, номи худоҳо ва руҳҳо мумкин не-Ҳагто номи ҳайвони шикорини он қабиларо ба забон гирифтани ма-карда мешавад.

Барои иваз кардани калимаҳои табу калимаҳои дигар — эв-мизмҳо ба қор бурла мешаванд. Эвфемизмҳо калимаҳои ошкоро-теъмолшаванда буда, ба ҷои калимаҳои табу қор фармуда ме-ванд: ба ҷои мурд — вафот кард, фавтид, казо кард, дилаш аз-дан монд, тамом шуд, ҷон дод ё номи баъзе касалиҳоро айнан гу-фта, сабуктар карда мегуянд.

Дар мамлакатҳои мутараққӣ барои нигоҳ доштани сирри ҳа-ва дипломатӣ ба ҷои номҳои мамлакатҳо, шахрҳо, муассиса-қисмҳои ҳарбӣ, номи одамон ҳарфҳо ё номи ҳарфҳои ба қор ме-рад: № (эи), м (эм), х, у (икс, игрек) ва ғайра.

Манбаи дигари калимаҳои табушаванда ба ҷои калимаю ибор-ҳои дағал, аз одоб берун қор фармудани калимаю ибораҳои ма-

## ЭТИМОЛОГИЯ ВА «ЭТИМОЛОГИЯИ ХАЛҚИ»

Этимология<sup>3</sup> илм дар бораи пайдоиши калимаҳо мебошад. Ҳайр аз ин калимаи этимология боз ба маънои омӯхтани пайдои-ли калимаҳо низ меояд. Этимология шавқу ҳаваси ҷи одамони алонсол ва ҷи хурдсол, саводнокон, камсаводон ва бесаводонро ба-ӯи худ мекашад ва ҳар кадоме ба таври худ ба ин масъала наздик мешавад.

Забоншиносон мураккабии масъалаи шарҳи дурусти калима-оро ба назар гирифта, ба он бо эҳтиёт ру меоварданд. Одамони ам-савод дар маънидои калимаҳо аз пай хусусиятҳои зоҳири ва юнандии тасодуфии онҳо мераванд. Калимаҳои, ки шаклан ба ҳам ошадди надоранд, ба эътибор гирифта намешаванд, маънидоқу-ни онҳо аз доираи диққат берун мемонад. Баръакс, забоншинос-а мувофиқати қонунии овозҳо, давраҳои гуногуни инкишофи ин ё-н забон ва ба мувофиқати қонунии маъно такъя мекунад. Барои-н қонунҳои фонетики, сохти грамматикӣ калимаҳо ва тағйироти-нҳоро доништан лозим аст, ки инро этимологияи илми меноманд. Масалан, мувофиқи этимологияи халқӣ калимаи поликлиникаро сар забони руси ҷунин шарҳ меликанд: гуё, азбаски дар он ҷо бемо-он хоб накарда, танҳо табобат карда мешаванд, маъноаш нимкли-ника аст. Дар ҳақиқат калимаи поликлиника аз забони юнонӣ поли — бисёр, клиника — касалхона) гирифта шуда, маъноаш бисёрклиника, серклиника мебошад.

Клиника — ташкилоти табобатист, ки дар он ҷо ба ҷуз тадқиқ-а табобати беморон аз фанни тиб дарс гуфта, инчунин қорҳои тад-қиқотӣ-илмӣ ҳам бурда мешавад. Калимаи кооператив на аз ку-итъ (харидан) ва капитал на аз копить (заҳира кардан, ҷамъ кар-дан), балки маънои кооператив «якҷоя қор кардан» буда, маънои апитал «сардор, асосӣ» мебошад. Калимаи пассажир аз калимаи апитал «садить на буда, балки аз калимаи французӣ гирифта шуда, маъноаш роҳ, равиш мебошад.

<sup>1</sup> Эвфемизм — калимаи юнонӣ буда, маъноаш «хуб мегуям», «боодабона гап мезанам» мебошад.

<sup>2</sup> Какэмфатон — калимаи юнонӣ буда, маъноаш «дағал гап мезанам, —дурушт ҳақ мегуям» аст.

<sup>3</sup> Этимология аз калимаи юнонӣ etymon — ҳақиқат ва logos — илм, таъли-қат мебошад.

<sup>1</sup> Полисемия — калимаи юнонӣ буда, poly — бисёр, sema — аломат, ма-

Дар забони тоҷикӣ маънои калимаи **чупон** боникунанда бо маънои набуда, балки боникунандаи хайвони майда (бузу гусфанд) мешавад. Бехуда нест, ки дар адабиёти классикӣ ин калима ба шубҳои (шу — хайвони майда ва бон — бони қардан) дучор мешавад. Этимологияи халқӣ бештар дар калимаҳои иқтибоси дида мешавад. Дар ин маврид шунаванда ё гуянда аз руи тасаввуроти фаҳмиши шахсии худ калимаҳои иқтибосиро бо калимаҳои забонӣ модариаш монанд қарда шарҳ медиҳад, ки ин гуна шарҳдиҳӣ маънидодкунӣ тахминӣ ва нодуруст мебошад.

## КОНТЕҚСТ ВА ЭЛЛИПСИС

Калимаҳо дар забон, чунон ки маълум аст, дар бисёр мавридҳо хусусияти сермаъноӣ пайдо мекунанд. Дар гуфтугу калимаҳои алоҳида ҳамдигар алоқа пайдо қарда, ба ин восита фикру маъно ифода ёбад. Ин гуна муҳити калима контекст<sup>1</sup> (матн) ном дорад. Контраст ду хел мешавад: контексти даҳанакӣ ва контексти расмӣ.

Контексти даҳанакӣ калимаҳо мебошанд, ки дар иҳотаи як гӯиши будани шахси сеюм); дигарӣ (нутқи хаттӣ) аз контексти расмӣ омада, яке аз маъноҳои даркорӣ онро ҷудо мекунанд, аз ҷиҳати калимаи сермаъноӣ яке аз он маъноҳоро ишора менамоянд: калимаи сермаъноӣ операция ҷарроҳӣ, ҳарбӣ, молиявӣ (дар иҳотаи калимаҳои дигар ба як маъноӣ муайян далолат мекунанд: операция бо қоз) мафҳуми ҷарроҳӣ: операция барои муҳофизати танкҳо (мафҳуми ҳарбӣ), операцияи дуфоиш (мафҳуми молиявӣ). Мавҷудии калимаҳои **наркоз**, **танк**, **фоиз** дар матн имконияти медиҳад, ки маънои даркорӣи калимаи операция ифода шавад. Ин калимаҳои ифодаи маъно «калиди» шуморидан мумкин аст. Онҳо муайяншудаи контекст мебошанд.

Дар баробари ин, ҳолатҳои руи медиҳанд, ки калимаҳои кушодаи маъно ё калиди маъно дар матн оварда намешаванд: операция хуб гузашта, натиҷааш маълум, ҳама қаноат ҳосил қарда. Дар ин ҳо, азбаски калимаҳои «калиди маъно» оварда нашуда ба қадом маъно омадани калимаи операция низ маълум нест.

Дар ин сурат барои муайян қардани маъно ба матни расмӣ ҳаёти муҷрибат қардан лозим меояд. Матни расмӣ-ҳаёти вазъи ва шароити нутқро дар бар мегирад, яъне ки гап мезанад, дар қай кай мегуяд, барои чӣ мегуяд ва ғайра. Агар ҷумлаҳои болқалимаҳои кушодаи маъно аз тарафи ҷарроҳ дар клиника гӯиши шаванд, он гоҳ операция мафҳуми ҷарроҳӣ дорад, агар дар шит (дар ҳарбӣ ва агар ин диалогӣ ходимони молия бошад, калимаи маъно мафҳуми молиявӣ пайдо мекунанд.

Эллипсис<sup>2</sup> ҳодисаест, ки аз нутқи калимаҳо партофта мешавад. Калимаҳои лотинӣ буда, маъноаш «пайвандшавӣ» мебошад. Эллипсис калимаи юнонӣ буда, маъноаш **хориҷ қардан**, **соқит намудан** аст.

<sup>1</sup> Контекст калимаи лотинӣ буда, маъноаш «пайвандшавӣ» мебошад.

<sup>2</sup> Эллипсис калимаи юнонӣ буда, маъноаш **хориҷ қардан**, **соқит намудан** аст.

хангоми зарурӣ онҳоро аз контекст ба осонӣ фаҳмида мумкин аст. Ба контекст такя намуда, калимаҳои дигар ва шароити нутқро ба назар гирифта, аз ҷумла мубтадо, хабар, пурқунанда, хайянқунанда ва дигарҳоро хориҷ қардан мумкин аст. Масалан, тасдиқ ё инқори ягон фикр танҳо калимаҳои «**ҳа**», «**не**» ба бурда шаванд ҳам, мазмун аз процесси умумии нутқи равшан мешавад.

Аммо бе тексти мувофиқ ҳарчанд ҳамаи калимаҳо барои шунавон мафҳум бошанд, нутқи эллиптикӣ номафҳум мегардад. Масалан, гуш қардани нутқи телефонии ягон кас: Чи тавр? Акнун чӣ кор мекунед? Ҳамаи ин мегузарад, меравам, баъд чӣ шуд ва ғайра.

Дар ин ҳолатҳо ҳамаи калимаҳо мафҳум бошанд ҳам, азбаски нутқи мувофиқ қарда шудааст, тексти расмӣ мавҷуд нест, сухани ҳар ду араф шунида намешавад, мазмуни он тамоман номафҳум мегардад.

Ба-ин восита, фарқи байни нутқи даҳанакӣ ва хаттӣ ба миён меояд, ки якумӣ (нутқи даҳанакӣ-гуфтугӯӣ) контексти расмиро истифода мебарад (маълум будани ҳодисаю воқеаи гузашта, маънои қариб истифода бурда наметавонад.

Ҳамин тавр, контекст ва эллипсис дар ҳаёт мавқеи худро дошта, онҳо вобаста ба объекти сухан, ифодаи мақсад роли муайян мекунанд.

## ТЕРМИНОЛОГИЯ

Терминҳо калимаҳои соҳагӣ ва якмаъноӣ буда, бе тобишҳои ғайри мафҳум ва номи аниқӣ чизҳоеро ифода мекунанд, ки барои таҷриба, техника ва сиёсат зарур мебошанд. Онҳо калимаҳои махсусӣ мебошанд. Терминҳо дар таркиби терминологияи маълум ҷойгиранд. Агар калима дар забон хусусияти сермаъноӣ дошта бошад, дар таркиби терминологияи ин хусусиятро аз даст дода, ба калимаи якмаъноӣ мубаддал мешавад. Термин, ҳамчун калимаи оддӣ забон, ба контекст муҳтоҷ нест. Вай, чун қисми терминологияи маълум, ба ҷои контекст ва ё алоҳида ба қор бурда мешавад. Аз ин ҷиҳат, вай на танҳо умуман дар забон, балки дар доираи ягон терминологияи калимаи якмаъноӣ ба ҳисоб меравад. Як термин метавонад, ба ҷои терминологияи ягон забон мансуб бошад. Чунончӣ: **Реакция** (дар химия, физиология, сиёсат); **ассимиляция** (дар этнография, психология, физиология, тиб).

Дар ин ҳолат термин характери омонимӣ пайдо мекунанд. Ба ҳамин тарик, **терминология** маҷмуи терминҳои ягон соҳаи илмӣ, ҳаёти, амалиёт, дониш буда, як гурӯҳи махсуси лексикаро ташкил медиҳад. Терминҳо дар истеъмол аз руи ифодаи маъно аз поинҷиҳат ба калимаҳои муқаррарии ғайритерминӣ маҳдудтаранд, чунин аз тобишҳои экспрессивӣ маҳрум мебошанд.

Дар баробари ин, бояд гуфт, ки дар байни терминҳо ва маъноҳои муқаррари худуди ногузар нест, дар байни онҳо қисми дарида мешавад. Калимаҳои умумии забон метавонанд, баъзе аз сунъатҳои худро гум карда, ба термин<sup>1</sup> мубаддал шаванд ва ба термин мубаддал шуда истода, хусусияти ғайритерминии худро нагӯянд. Калимаи русии мушқа — «пашшан хурд» ва чун термин дар ин қисми милтиқ аст (термини ҳарбӣ); замин — ҳамчун калимаи термин ва чун термини геологӣ; роҳ — калима ва термини корҳои ғайри-роҳсозӣ; хабар, муайянкунанда, ҳол, пуркунанда, хат, нишон, шумора, зарф ва дигарҳо низ аз ҳамин қабиланд.

Як хусусияти хоси термин боз дар он аст, ки вай характери беиналҳалқӣ дорад. Аксарияти терминҳо барои одамони гуногунмиллат ва гуногунозабон умумӣ мебошанд. Ин маъсала махсусан ба муносибатҳои байналҳалқӣ доир ба корҳои сиеҷӣ, илмӣ ва техникӣ аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Масалан, чунин терминҳо: революция, социализм, коммунизм, философия, марксизм, демократия, съезд, конференция, сессия, бюро, пленум, футбол, резолюция ғайра.

Ин ҷо на танҳо съездҳо ва конференцияҳои байналҳалқӣ, балки хондани адабиёти махсус дар назар гирифта мешавад. Ягонагии умумияти терминологӣ барои фаҳмидани мазмун ва моҳияти асосии китобҳои соҳагӣ замина медиҳад.

Терминҳо бо роҳҳои гуногун ба забон дохил мешаванд.

1) Калимаҳои умумихалқии забони модарӣ баробари баъзе маъно маҳдуд шудан ба қатори терминҳо дохил мешаванд: ҳаминчун сунъӣ, мушак (мушаки фалакпаймо), худтанқидкунӣ, исм, ҷабр, пайвандак, мубтадо, хабар, ҳол.

2) Терминҳо аз забонҳои дигар гирифта мешаванд, ки онҳо баъзе минҳои иқтибосӣ буда, бо калимаҳои муқаррари забони модомехта намешаванд. Ин ҳодиса дар ҳамаи забонҳо мушоҳида карда мешавад ва ба шароитҳои реалии таърихӣ вобастагӣ дорад. Ба воситаи муносибати халқҳо ва миллатҳо, характери баҳамтаъҷиб гузаронии маданияти онҳоро баръало нишон додан мумкин аст. Демократия, пролетариат, диктатура, революция, филология, философия, коммунизм, социализм, фонетика, грамматика, синтаксис, депутат, декрет, базис, рефлекс, меню, ресторан, антракт, денатурация, консультация, психология, монография ва ҳоказо.

Аз забони русӣ ба забони мо бисёр терминҳо гузаштаанд: лективизация, бригада, участка, звено, трактор, сеялка ва ғайра. Чихати хуби ин маъсала дар он аст, ки таркиби дуғавии забонҳои дари бо калимаҳои бегона бой мешавад ва калимае, ки ба сифати термин дохил мешавад, барои ҳамаи одамон умумӣ ва мафҳуми ғайрибағдад. Аммо душвории ин кор дар он аст, ки калимаҳо дар ин баъзе маъноҳои маҷозӣ, киноявӣ, истиоравӣ меоянд, ки ин чихатҳо кас бояд фарқ кунад.

<sup>1</sup> Термин калимаи логикӣ буда, маънояш ҳад, ҳудуд, аломат мебошад.

Омонимҳо<sup>1</sup> калимаҳои мебошанд, ки аз чихати таркиби овози яххела буда, маъноҳои тамоман гуногунро ифода мекунад. Масалан: **Шона** — асбобе, ки барои ба тартиб овардани мушк истифода бурда мешавад, **шона** — як қисми бадани одам; **шом** — гунҷай нашукуфтаи пахта; **бар** — ҳосил, мева, **бар** — бурдан; **бар** — пахноӣ, васеӣ; **бар** — хушкӣ; **хар** — ҳайвон, (исм); **хар** — забони ҳозираи феъл (харидан). **Шаст** — адад, шумур, **шаст** — тезӣ, суръат, **шаст** — асбоби моҳигирӣ; **чанг** — номи асбоби мушиқавӣ; **чанг** — ғубор, чангу хок; **боб** — хуб, нағз; **боб** — фасл; **боз** — номи парранда (шоҳин); **боз** — асоси замони ҳозира; **боз** — такрори амал (боз омад, боз рафт).

Омонимҳо метавонанд дар натиҷаи мувофиқати тасодуфии овоз ба вуҷуд оянд, ки ба ин мисолҳои болоӣ шаҳодат медиҳанд. Ин мувофиқати овозии калимаҳои тамоман гуногун дар натиҷаи ба амал меояд, ки дар ҳар як забон адади овоз нисбат ба адади калима хеле маҳдуд аст, инчунин адади калима дар забон беиста за ҳамеша афзуда меистад. Бинобар ин мувофиқати овозии калимаҳои гуногун дар ҳар як забон ҳатми ва қонуни мебошад. Аммо дар мавридҳои ҷудогона аз калимаҳои сермаъно (полисемия) ба вуҷуд омадани омонимҳо мушоҳида карда мешавад. Ба инборан дигар гуем, дар забон омонимҳое ҳастанд, ки онҳо дар натиҷаи инкишофи минбаъдан полисемияҳо, аз ҳам дур шудани маънои полисемия пайдо шудаанд: **Чунончи: Най** — растани; **най** — асбоби мушиқавӣ. **Пар** — парӯ бол; **пар** — аз феъли паридан. **Канор** — оғуш, бағал; **канор** — дар як тараф.

Ин гуна калимаҳо аз чихати лексикӣ ба ҳам наздик буда, бо мурури замон маънояшон аз ҳамдигар ҷудо шуда, ҳар кадом соҳибии як маънои алоҳида гардидааст.

Омонимҳо ба типҳои гуногуни калимаҳо мансуб шуда метавонанд. **Дор** — исм, асбоби қатлкунӣ; **дор** — аз феъли доштан, асоси замони ҳозира. **Хор** — суруди умумӣ, исм; **хор** — аз феъли хоридан; **хор** — як навъ растани. **Ҳазор** — миқдор (шумора); **ҳазор** — булбул (исм). **Зан** — як навъи ҷинс; **зан** — феъли фармоиш. **Бор** — ҷизе, ки ба нақлиёт нақл карда мешавад; **бор** — аз боридан, асоси феъли замони ҳозира. **Душ** — дина (зарф), **душ** — аз феъли дӯшдан.

Омонимҳое, ки ба як гурӯҳи калимаҳо, ба як ҳиссаи нутқ дахл доранд, **омонимҳои лексикӣ** буда, онҳое, ки ба категорияҳои гуногуни нутқ дахл доранд, **омонимҳои морфологӣ** ном доранд. Агар маъсалаи муносибати термин ва калимаро аз назар гузаронем, миқдори омонимҳо дар забон боз ҳам зиёд мешавад. Масалан, калимаҳои фил, асп, шоҳ, пиёда ҳамчун омоним, аз як тараф, калима (исмҳои ҷинс), аз тарафи дигар, терминҳои соҳаи шоҳмотбозӣ

<sup>1</sup> Омоним — аз калимаи юнонии *homos* — «яххела»; *опита* — «ном» гирифта шудааст.



мебошанд. Лекин омонимҳо дар забон на танҳо бо роҳи мувофиқи шакли-овози, балки дар натиҷаи аз байнравии маъноии аввал ҳам пайдо шуда метавонанд. Ин типи омонимҳо ба ҳодисаи маъноии калимаҳо алоқаи зич доранд.

Манбаи пайдоиши омонимҳо ба мувофиқати тасодуфии фонетикӣ калимаҳои аз ҷиҳати этимологи тамоман гуногун ва ё баръилол хурдани маъноии аввала вобаста аст. Дар ифодаи омоним калимаҳои хориҷа низ ба ҳисоб гирифта мешаванд, ки аз ҷиҳати маъноӣ ба ҳамдигар ҳеҷ гуна алоқа надоранд.

Дар таркиби луғат омонимҳои мавҷуданд, ки аз як ҷиҳат, касе маъноии ғарбӣ ё аффикс бошанд, аз ҷиҳати дигар, калимаи маъноии маҷмӯаи мустақилмаъно мебошанд: **Дар** — пешоянд; **дар** — исм (дари молёт ва аэроплан, аэропорт ва аэродром ва ҳодисаҳои амсоли на). **Бар** — пешоянд, инчунин префикс; **бар** — аз феъли бурдиро ба ҳамаи синонимҳо татбиқ карда наметавонад, зеро калимаи **нок** — суффикс (хашм + нок, ғазаб + нок); **нок** — исм (навъи хон синоними дар забон хеле **актив** буда, барои ифодаи обу ранги ва). **Дон** — суффикс (қалам + дон); **дон** — аз феъли дониш, бадеи ва образнокии сухан хизмат мекунад.

Ба ҳамин тарик, мувофиқати шакл ва таркиби овози калимаҳои инчунин аз байн рафтани маъноии аввалаи калимаҳо манбаи асосии пайдоиши омонимҳо мешаванд. Манбаи дигари пайдоиши омонимҳо калимаҳои иқтибосӣ ҳисоб меёбад. Аз забони русӣ тоҷикӣ, **суд** — органи давлатӣ; **суд** — ғайри (пушаймонӣ суд назорат). **Ток** — қувваи электр, **ток** — дарахт (токи ағур).

Бешубҳа, ду манбаи аввала нисбат ба манбаи сеюм барои як забон муҳимтар аст, зеро калимаҳои иқтибосӣ танҳо дар давраи муайяне ба забон дохил мешаванд, аммо омонимҳо дар тараққиёт мебошанд. Бояд қайд кард, ки омонимҳо ба фарқ кардани маъноии калимаҳо мушкилӣ ба миён меоваранд. Ҳамаи танҳо дар латифагӯӣ роли мусбат мебозанд, ки дар ин ҷо **зи сухан** ҳукмфармо аст. Дар мавридҳои дигар омонимҳо ба фаҳмидани маъно монета мешаванд. Барои фарқ кардани маъноии омонимҳо контекст ёри мерасонад. Дар контекст ба кадом маъно омадани омонимҳо равшан мегардад.

Миқдори омонимҳои забон ба тезтар рӯй додани тағйироти сазовор ва бештар дохил шудани калимаҳои иқтибосӣ вобастаги дорад. Аз ин ҷиҳат, забони франсузӣ аз омоним бой аст, ки асоси он забони латинӣ ташкил додааст. Дар забонҳои немисӣ ва англисӣ омонимҳо хеле кам дида мешаванд. Дар забони русӣ аксарин омонимҳоро калимаҳои иқтибосӣ ташкил медиҳанд.

## СИНОНИМҲО

Синонимҳо<sup>1</sup> калимаҳои мебошанд, ки аз ҷиҳати маъно ба ҳамдигар наздик буда, аз ҷиҳати таркиби овозиашон ҳархела мешаванд ва маъноҳои ба ҳамдигар наздикро ифода мекунанд. Мисол:

<sup>1</sup> Синоним — аз калимаи юнонии *sinonimos* гирифта шуда, маъноаш «як маъно» мебошад.

— далер — нотарс — шуҷоатнок; рӯй — чехра — қиёфа — афто — башара — симо — лиқо; офтоб — хуршед — меҳр — хуршид; интизор — умедвор — нигарон ва ғайра.

Синонимҳо як предмет, як ҷизро номбар карда, хусусиятҳои гуногуни он предметро ифода мекунанд. «Ин ҳолат аз он сар мезанад, ки забон ифодакунандаи худӣ предметҳо, ҷизҳо набуда, балки ифодакунандаи мафҳум мебошад»<sup>1</sup>.

Он ақидае, ки синонимҳоро калимаҳои шаклан гуногун ва аз ҷиҳати ифодаи маъно якхела талқин менамояд, дуруст нест. Ҳодисаи мавҷудияти синонимҳои мутлақо якхела дар забонҳо ҷой дошта бошад ҳам, ниҳоят кам аст: забоншиносии ва лингвистика, самантика, мантика, аэроплан, аэропорт ва аэродром ва ҳодисаҳои амсоли на). Барои синонимҳо татбиқ карда наметавонад, зеро калимаи **нок** — суффикс (хашм + нок, ғазаб + нок); **нок** — исм (навъи хон синоними дар забон хеле **актив** буда, барои ифодаи обу ранги ва). **Дон** — суффикс (қалам + дон); **дон** — аз феъли дониш, бадеи ва образнокии сухан хизмат мекунад.

Агар синонимҳо дар таркиби луғати забон мутлақо якмаъно ё ҳаммаъно мебуданд, он гоҳ ин на боигарии забон, балки, баръилол, ифодаи шуморида мешуд. Мавҷудияти синонимҳои боигарии луғавӣ ва услубии забон мебошад. Синонимҳо бо маъно ва таркиби маъноӣ ё бо обу ранги бадеии худ ё бо хусусиятҳои услубии маъноӣ ё бо мавқеъ ва доираи истифодаи худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

«...Синонимҳо, — менависад профессор А. Б. Шапиро, — бо се мақсад ба кор бурда мешаванд: 1) барои ифодаи тобишҳои эмотивии маъно, ки гуянда ё нависанда ба гуфтаи худ илова мекунад; 2) барои диққати шунаванда ё хонандаро ба ягон ҷиҳати мафҳуми ифодаи ҷалб намудан; 3) ба мафҳуми ифодашуда илова кардани тобишҳои муайяни услубӣ»<sup>1</sup>.

Дигаргунаҳои, ки дар ҳаёти спеси-иқтисодии ҷамъият ба вучуд меоянд, бевосита дар забон инъикос меёбанд, ки ин барои боз ҳам бойтар шудани таркиби луғавии забон заминаи асосӣ мебошад. Таркиби луғавии забон манзараи онро муайян менамояд. Боигарии таркиби луғавӣ, дар навбати аввал, аз фаровони ва гуногунии калимаҳои синонимӣ иборат аст. Синонимҳо барои пурратар ва барҷастатар таъсир намудани предметҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо ва аломатҳо, барои аз такрори калимаҳо худдори кардани гуянда ва нависанда ва дар шакли беҳтарин ифодаи ғайри фикру мақсад ёри мерасонад.

Синонимҳо бо роҳҳои зерин ба забон дохил мешаванд:  
1) бо роҳи калимасозӣ: тағйирот — дигаргуни — ивазшавӣ — бадалшавӣ — дигаршавӣ; мардӣ — шуҷоатмандӣ — далерӣ — нотарси — часурӣ;

<sup>1</sup> В. Гумбольдт. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода, в кн: В. А. Звегинцев, История языкознания XIX—XX вв. М., 1964, ч. I, стр. 102.

А. Б. Шапиро. Некоторые вопросы теории синонимов. Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР, том VIII, 1955, стр. 77.

2) аз шеваю лаҳчаҳо гирифтани калимаҳо: бол — қанот, пулкупрук, шикорчи — сайёд, беҳӣ — сабзӣ, чақ-чақ — суҳбат;

3) бо роҳи иқтибос аз дигар забонҳо: қалб — дил, вокиф-огоҳ, сомеъ — шунаванда, фиروق — ҷудой, келин — арус, эрка-азиз, кишлоқ — деҳа, кушун — лашкар, қилиқ — кирдор, совет-шуро, инкилоб — революция, журнал — маҷалла, газета — рӯзнома, ҳақиқӣ — реали, анҷуман — съезд ва мисли инҳо.

4) бо роҳи ифодаи маҷозӣ. Бо мақсади ифодаи фикр баъза гуянда мақсади худро дағалона (ба воситаи вульгаризмҳо: табал — гардангафс, шайтон — фиребгар — рубоҳ) ва ё бо малоҳ (ба воситаи эвфемизмҳо: ҳомила — дучон — умедвор — вазнин, нигарон — чашм ба роҳ; мурдан — вафот кардан — чашм пушидан — қазо кардан — реҳлат намудан) ифода мекунад. Дар ин ҳолат ҳам ба калимаҳои асосӣ муродифҳои зиёд ба вуҷуд меоянд.

Аз ҷиҳати сохту таркиб синонимҳоро ба чор ҳел ҷудо кардан мумкин аст:

1) синонимҳои содда-танҳо аз як реша иборат буда, ҳеҷ гуна морфемаи дигар надоранд: офтоб — шамс — меҳр — хур, садо — овоз, шакл — намуд — сохт, дунё — ҷаҳон — олам — фалак — гетӣ, моҳ — қамар, дил — қалб, хасм — душман, толеъ — бахт, қалон — қабир — бузург — азим, тоза — соф — зулол, хуб — нағз — дуруст — боб ва ғайра;

2) синонимҳои сохта: бозӣ — шухӣ, пагоҳӣ — сахарӣ, шодӣ — хурсандӣ — фараҳмандӣ — шодмонӣ — мамнунӣ, некӣ — хубӣ — нағзӣ, нотарс — бебим — бебок, хизматчӣ — коргар — корманд;

3) синонимҳои мураккаб: дилнишин — дилкаш — дилрабо — дилпазир — дилписанд — дилбар, дилдода — дилбаста — дилбохта, ваҳмангез — воҳимаовар — даҳшатовар — пурдаҳшат, ранҷбар — заҳматкаш — меҳнаткаш ва мисли инҳо;

4) синонимҳои таркибӣ: хафа шудан — андӯҳгин шудан, ба газаб омадан — бадқаҳр шудан, рузи дароз — тамоми руз, як ба як — аз як сар — аз аввал то охир, гашта баргашта — такрор ба такрор, тамои шудан — ба охир расидан — анҷом додан — хотима ёфтани ва ғайра.

Ба ин гуруҳ ибораҳои ҷуфти синонимро ҳам дохил кардан мумкин аст: меҳру муҳаббат, зебу зинат, шуру раво, афту андом, қадқомат, ҷангу ҷидол, шаклу шамоил, ғаму ғусса, азобу укубат, зулму тааддӣ ва монанди ин.

Ин гуна ибораҳо дар забони тоҷикӣ хеле инкишоф ёфтаанд. Онҳо, чунон ки мебинем, бо пайвандаки «у» ба ҳам омада, як дараҷа характери устуворӣ пайдо кардаанд, яке аз онҳо маънои дигарро такмил медиҳад.

Забонҳо аз руи мавҷудияти синонимҳо дар ҳиссаҳои нутқ як ҳел нестанд. Дар баъзе категорияҳои нутқ синонимҳо бештар, дар баъзе камтаранд. Аз ҳамаи ҳиссаҳои нутқ сифат зиёдтар синоним дорад, феъл ҳам бо синонимҳо бой аст. Нисбат ба сифат ва феъл исми синонимҳо камтаранд.

Синонимҳо дар тарзи ифодаи фикр, ибораҳои аҳамияти ниҳоят қалон доранд. Гуянда ё нависанда ҳар кадом шакли ҳаммаъно ва наздикмаъноро дар мавқею мавриди худ кор фармуда аз такрори калимаю ибора худдорӣ мекунад. Аз ин ҷиҳат, синонимҳо бештар аҳамияти услубӣ доранд.

## АНТОНИМҲО

Антонимҳо<sup>1</sup> калимаҳои муқобилмаъно мебошанд. Антоним муносибати маъноии калимаҳоро дар бар мегирад, ки он аз муносибат ба мафҳуми муқобилгузори асос ёфтааст. Антонимҳои оддитарин бо ёрии аффиксҳо ҳосил мешаванд: хуб — нохуб, дуруст — нодуруст, доно — нодон, даркор — нодаркор, бино — нобино, фонданок — бефонда, боинтизом — беинтизом, масъулиятнок — бемасъулият, бомаҳал — бемаҳал, илмнок — беилм, бақувват — беқувват, бармаҳал — бемаҳал. Вале барои лексикология антонимҳои гуногунреша аҳамиятнок мебошанд: нек — бад, тез — суст, кам — бисёр.

Бояд гуфт, ки ҳамаи калимаҳои таркиби луғавии забон дорои антоним нестанд. Масалан, стол, асп, доска, ҳафт, ҳашт ва маҳсулоти исмиҳои хос ба худ антоним надоранд. Барои ташкил ёфтани антонимҳо дар маънои калима мавҷуд будани ягон ҳел аломат ва хусусият шарт аст, ки он боиси пайдоиши антоним гардад.

Аз ин ҷиҳат, аз ҳама бештар антонимҳо дар сифатҳои аслии зарфҳо дида мешаванд: наздик — дур, дароз — кӯтоҳ, гарм — хунук, равшан — торик, қалон — хурд, ширин — талх, баланд — паст, хушк — тар, зуд — оҳиста, барвақт — бевақт ва м. ин.

Нисбат ба сифат ва зарф дар исми ва феъл антонимҳо камтар мушоҳида карда мешаванд: шаб — рӯз, ҳаёт — мамот, равшани — торикӣ, хубӣ — бадӣ, гармӣ — хунукӣ, муҳаббат — адоват, қалонӣ — хурдӣ, даст доштан — бад дидан, сар шудан — тамои шудан, сар кардан — тамои кардан, гап задан — хомуш нишастан, рафтаи — омадан, хестан — нишастан.

Калимаҳо метавонанд барои ифодаи маъноҳои гуногун антонимҳои ҷарҳела дошта бошанд, ба ибораи дигар ғуем, як калима нисбат ба худаш ду ва зиёда аз он антоним дошта метавонад: рост — дуруғ, қач — чап, сафед — сиёҳ, сурх, хок — об, оташ, оҳиста — саҳт, баланд — тез, сабук — вазнин — душвор.

Ғоҳ антонимҳои як калима аз ҷиҳати маъно ба якдигар синоним шуда меоянд: бад — хуб, нағз — хуш — нек, касал — сиҳат, тандуруст — солим, осон — душвор, мушқил, вазнин.

Антонимҳоро мувофиқи маъно ба чунин гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1) антонимҳое, ки хусусият, аломат, вазъият ва ҳолати шахсҳо ва предметҳоро мефаҳмонанд: ҷавон — пир, ҷавонӣ — пирӣ, рав-

<sup>1</sup> Антоним — калимаи юнонӣ буда, anti — зид, муқобил ва opima — ном мебошад.

шан — торик, дустӣ — душмани, хушк — гар, васеъ — таъдид, бадӣ — ғам, ханда — гирья, гарм — хунук, фонда — зарар, камчат арзон, заҳмат — роҳат, суст — зур, пуркуват — камкуват, талх — ширин;

2) антонимҳое, ки ифодакунандан номи ҳодисаҳои табиат мебошанд: гармӣ — хунукӣ, гармо — сармо, равшани — торикӣ, ях қабдан — об шудан;

3) антонимҳое, ки вақту замон, макону масофа ва фаслҳои соҳаро ифода мекунанд: тобистон — зимистон, баҳор — ҳазон, рӯз — шаб, барвакт — бевакт, бармаҳал — бемаҳал, субҳ — шом, дур наздик, боло — поён, пеш — ақиб;

4) антонимҳое, ки ҳаҷму миқдор ва сифати предметро мефаҳманд: хурд — калон, кам — бисъёр, баланд — паст — кӯтоҳ дароз

Антонимҳо аз ҷиҳати сохти худ асосан, се хел мешаванд:

1) антонимҳои содда: дур — наздик, кам — бисъёр, шаб — рӯз, хайр — шар, сабук — вазнин;

2) антонимҳои сохта: некӣ — бадӣ, дустӣ — душманӣ, ҳастӣ — нестӣ, барвакт — бевакт, ҷоннок — бечон, бармаҳал — бемаҳал;

3) антонимҳои мураккаб: сердаромад — камдаромад, сергап — камгап, некхоҳ — бадхоҳ, хушбахт — бадбахт, пирамард — ҷавонмард, хушхат — бадхат, қадбаланд — қадпаст, серкор — камкор, хушгӯфтор — бадгӯфтор

Дар забони тоҷикӣ ҷуфтҳои антонимӣ мавҷуданд, ки бо пайвандаки у (ю) алоқаманд шуда, асосан, ба як маънӣ далолат мекунанд. Хусусияти характерноки чунин ҷуфтҳо дар он аст, ки онҳо ду маъниро якҷоя карда, ҷамъбааст намуда, маънии навро ифода мекунанд: каму беш (яъне як андоза, як дараҷа), шому сахар, шабу рӯз ё рӯзу шаб (ҳамеша, ҳама вақт, доимо), тунду тез шудан, сурху сафед шудан (асабонӣ шудан, муноқиша намудан), гирдор (ташвиш, тараддуд намудан), хурду калон, пиру ҷавон (ба маънои ҳама)

## ЛЕКСИКОГРАФИЯ (ЛУҒАТНАВИСӢ)

Лексикография усули илмӣ ва санъати тартибдиҳии луғатҳои мебошад. Татбиқи амалии илми лексикография чӣ барои хондани адабиёти хориҷӣ ва омӯхтани забони бегона ва чӣ барои фаҳмидани вазъияти ҳозира ва гузаштаи забони модарӣ аҳамияти калон дорад. Луғатҳо ниҳоят гуногун мешаванд.

Пеш аз ҳама, луғатҳои **энциклопедӣ** ва **лингвистиро** аз ҳам фарқ кардан лозим аст. Дар луғатҳои энциклопедӣ на калимаҳо, балки ҳодисаҳоеро, ки ин калимаҳо ифода мекунанд, шарҳу эзоҳ дода мешаванд. Бинобар ин дар ин гуна луғатҳо нидоҳо, ҷонишинҳо, калимаҳои ёридиҳанда, инчунин аксарияти зарфҳо, сифатҳо, феълҳои ки термини махсус ҳисоб намебанд, дохил карда намешаванд. Аммо дар луғатҳои лингвистӣ калимаҳо, маъно ва тарзи истеъмоли

пайдоиш, характеристикаи грамматикаи, сохти фонетикӣ онҳоро дода мешавад.

Ғайр аз ин, луғатҳо якзабона, дузабона ва бисъёрзабона мебошанд. Вазифаи луғатҳои якзабона тафсири калимаҳост. Таърихи калимаҳо, балки додани характеристикаи онҳо дар забони моҳона, таърих ва пайдоиши онҳо. Инҳо луғатҳои таърихи ва этимологӣ мебошанд. Инчунин луғати забони адаби мавҷуд аст. Дар забони луғатҳои тафсири луғати калимаҳои хориҷӣ ҳам мавқеи муҳим дорад, ки дар вай калимаҳои иқтибоси шарҳ дода мешаванд. Хелҳои дигари луғат инҳоянд:

1) луғатҳои соҳаги; 2) луғатҳои лаҳҷагӣ; 3) луғатҳои терминологӣ; 4) луғатҳои синоними; 5) луғатҳои омоними; 6) луғатҳои қофиявӣ; 7) луғатҳои идиоматикӣ; 8) луғатҳои фразеологӣ; 9) луғатҳои калимаҳои вирди забоншуда; 10) луғатҳои орфографӣ ва орфоэпӣ.

Типи паҳишдатарини луғат, ки талабгорони зиёд дорад, луғати дузабона мебошад. Дар он ғайр аз шарҳи кӯтоҳи нишондодҳои мухтасари лексикӣ ва грамматикаи тарҷуман калимаҳо бо маъноҳои гуногунашон дода мешавад.

Дар вақтҳои охир типҳои нави луғат — луғати чаппа низ ба вуҷуд омадааст. Дар ин луғат калимаҳо на аз руи тартиби ҳарфи аввал, балки аз руи тартиби ҳарфи охир ҷой мегиранд. Ин луғат барои ба ҳисоб гирифтани сохти грамматикӣ калимаҳо, хусусан барои ба ҳисоб гирифтани бандакҳо, суффиксҳо, анҷомаҳо аҳамияти калон дорад.

Масъалаи тартиб додани луғат кори ниҳоят мураккаб ва душвор мебошад. Дар ин ҷо ғайр аз ҷиҳатҳои лингвистикӣ калима, маънои вай, тарзи талаффуз, дараҷаи истеъмоли, баёноти грамматикаи ва фонетикӣ боз техникаи тартиб додани луғат ва сохти онро доништан даркор аст. Шартҳои луғатсозӣ аз инҳо иборатанд:

1) интихоби калимаҳо; 2) шарҳ додани маъноҳои калимаҳо; 3) қайдҳои услубӣ, грамматикӣ ва фонетикӣ доир ба калимаҳо; 4) мисолҳо барои тасдиқи фикр; 5) таркибҳои идиоматикӣ ва фразеологияи калима; 6) тарҷума ё шарҳи калимаҳоро пурра ба ҳисоб гирифтани ва амсоли инҳо.

## ТАРКИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН ВА ФОНДИ АСОСИИ ЛУҒАВИ

### Фонди асосии луғавӣ

Ҳамаи калимаҳое, ки дар як забон мавҷуданд, таркиби луғавии ҳамаи забонро ташкил медиҳанд. Дар байни ин доираи калони воҳидҳои луғавӣ доираи маълуму намоён фонди луғавӣ аст, ки ҳамаи калимаҳои решагиро дар бар мегирад. Фонди луғавӣ аз таркиби луғавии забон маҳдудтар буда, ядрои забонро ташкил медиҳад. Фонди луғавӣ аз таркиби луғавии забон фарқ карда истода, муддати дароз ҳама мебинад ва ба забон барои ба вуҷуд овардани калимаҳои нав ҳамчун замина хизмат мекунанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ аз

калимаҳои кор, сер, пур, об, чунин калимаҳои нав сохта мешавад: кор — коргар, кордон, коркун, коргурез, корхона, корманд, корма, бекор, серкор, камкор, нобакор, пухтакор, коргузор, корпам, корнамоӣ, коркард, корзор, корфармо, корозмуда, корталаб, кор... Сер — сергап, сералаф, серамал, сераҳамият, сераҳолӣ, бор, сербар, сербарг, сербардошт, сердаромад, сербача, сербори, сергушт, сермуй, серистеъмол, сермаъно, сермаҳсул, серзавқ, сермева... Пур — пуравч, пуразоб, пуралам, пурасрор, пурбардошта, пурбаҳо, пурбим, пурбин, пурбор, пургуй, пургуноҳ, пургушт, пурдил, пурдаҳшат, пурдон, пурзӯр, пурмазмун, пурманфиат, пурнур, пурмаҳсул ва ғайра.<sup>1</sup> Об — обакӣ, обанбор, оббаро, оббори, обгардон, обгир, обгузар, обдав, обдаро, обдиҳӣ, обдон, обдош, обкаш, обкашак, обмон, обмурӣ, обногузар, обнорасида, оболма, облош, облошӣ, обрав, обрасида, обхез, обхезӣ, обхӯр, обру, обрӯз, обрез, обрезӣ, обӣ, обьёрӣ, обғалт, обшор ва мисли инҳо<sup>2</sup>.

Бояд гуфт, ки дар байни фонди луғавӣ ва калимаҳои дигарӣ баъзе хусусияту аломатҳои фонди асосии луғавиро рад накард. Фонди асосии луғавӣ калимаҳои заруритарини забонро бар мегирад.

Барои ифодаи чизҳо ва мафҳумҳои зарурӣ дар забон синонимҳои гуногун мавҷуданд, аммо ҳамаи онҳо ба фонди асосии луғавӣ дохил намешаванд. Масалан, барои ифодаи мафҳуми ҳуччати асосии Ҳокимияти Советӣ дар солҳои аввал калимаи «декрет» истифода бурда мешуд, лекин аз соли 1936 сар карда, барои ифодаи ҳуқуқамин гуна ҳуччат калимаи «указ» ба вучуд омад, ки ҳоло дар истеъмоли умум мебошад ва дар ҳамаи маънӣ калимаи «декрет» аз доираи фонди луғат бароварда, ҷои онро ишғол кард. Пас, ҳама гуна калима ҳуқуқи ба фонди луғат дохил шудан надорад.

Аломату хусусиятҳои характерноки фонди асосии луғавӣ аз инҳо иборатанд:

1) Яке аз аломатҳои барҷастатарини фонди асосии луғавӣ умумихалқӣ будани он мебошад. Калимаҳои фонди асосии луғавӣ ҳамаи одамони ба ин ё он забон гуфтугукунанда умумӣ ва фаҳмида мебошанд.

2) Калимаҳои фонди луғавӣ ба забон базаи асосии калимаҳои ин ҳизмат мекунад. Фонди луғавӣ, ҳамчун заминаи калимаҳои нав, аз манбаъҳои бойкунандаи таркиби луғавӣ мебошад.

3) Фонди луғавӣ хеле устувор буда, ниҳоят кам ба тағйиробудучор мешавад, вай маҳсули якчанд давраҳо буда, умри дароз бинад.

Фонди асосии луғавӣ калимаҳои решагиро дар бар мегирад.

<sup>1</sup> Дар Фарҳанги забони тоҷикӣ (Москва, 1969) бо морфемаи пур сохта шудагони зиёда аз 130 калима қайд шудааст.

<sup>2</sup> Профессор Д. Т. Тоҷиев дар мақолаи худ «Слово «об» (вода) в советском таджикском языке» (дар китоби «Труды Инс-та языкознания АН СССР. Доклады и сообщения. т. 1, М., 1952) бо калимаи «об» сохта шудани 152 калимаи иборатиро қайд мекунад.

ҳамчун муҳимтарин калимаҳои забон ба соҳаҳои гуногуни ҳамаҷумла мансуб мешавад: нафар, модар, соҳар, бародар, об, кӯҳ, мона, осмон, ҳайвон, шаб, руз, сар, чашм, даст, пой, гуш, боғ, себ, олу, сурх, сафед, сиёҳ, зард, калон, хурд, баланд, панҷ, бист, сад, ҳазор, ман, ту, он, шумо, вай, рафтани, омадани, дидагони, гуфтани, нишастани, давидани, хондани, навиштани, хурдани, гирифтани, имсол, порсол ва мисли инҳо.

Бояд қайд кард, ки фонди луғавии забон ҳам бо вучуди устуворнаш бо мурури замон баъзе тағйиротро аз сар мегузаронад. Дар он мувофиқи пешрафти ҷамъият, тараққиети сиёси, иқтисодии ва мадании баъзе калимаҳо кӯҳна шуда, аз байн мераванд. Чунончун: миршаб, туксабо, қози, суфи, муаззин ва ғайра, дар баробари ин як гуруҳ калимаҳои нав ба он дохил мешаванд: колхоз, совхоз, райком, совет, трактор, мошин, комсомол, социализм, коммунизм ва ҳоказо.

**Таркиби луғавӣ** | Ҳамаи калимаҳо дар якҷоягӣ бо фонди асосии луғавӣ таркиби луғавии забонро ташкил медиҳанд. Таркиби луғавӣ манзараи забонро инъикос мекунад.

Таркиби луғавӣ ҳар қадар бойтар ва ҳарҷонибаттар бошад, тибқи ҳам ба ҳамон андоза бойтар ва мутараққитар мешавад.

Ба воситаи таркиби луғавӣ забон бевосита ба воқеият алоқаманд аст. Забон ба амалиёти истеҳсолии одамон, на фақат ба амалиёти истеҳсоли, балки ба ҳама гуна амалиёти онҳо дар тамоми соҳаҳои кори онҳо, аз истеҳсолот то базис, аз базис то надсройка бевосита алоқаманд аст. Забон хусусан таркиби луғавии он дар ҳолати тағйиребии қариб доими мебошад. Афзояи пай дар пай саноат ва ҳаҷми кишлоқ, савдо ва транспорт, техника ва илм аз забон бо калима ва ибораҳои барои кори ин соҳаҳо зарурбуда такмил додани луғаташро талаб мекунад. Забон ҳам ин эҳтиёҷотро бевосита инъикос намуда, луғати худро бо калимаҳои нав пурра меҷувад, сохти грамматикӣ худро такмил медиҳад. Тараққиет, бойшавӣ ва тақомулоти таркиби луғавӣ ба тараққиети луғат аз ҳисоби калимаҳои нав ва аз байн рафтани як қатор калимаҳои кӯҳнашуда вобаста аст. Чараҳои пайдошавии калимаю ибораҳои нав нисбат ба азбайнравии баъзе калимаҳои кӯҳна пурқувваттар аст.

Дар таркиби луғавии забон, пеш аз ҳама, луғатҳои актив ва пассивро ба ҳамдигар фарқ кардан лозим аст.

**Луғатҳои актив** ҳамон гуна калимаҳое мебошанд, ки истеъмоликунандаи ин ё он забон на фақат онҳоро мефаҳмад, балки худаш онҳоро ба кор мебарад. Калимаҳои фонди асосии луғавӣ, бешубҳа, ба катори луғати актив медароянд. Аммо ҳамаи калимаҳои фонди асосии албатта, ба луғати актив дохил намешаванд, зеро ҳар як гуруҳи одамони ба ин ё он забон суханкунанда калимаю ибораҳои маҳсули худро дорад, ки ба луғати активи ҳамон гуруҳи одамон мансуб буда, дар амалиёти ҳаррузаашон ба кор мебаранд, аммо ба гуруҳи дигарӣ одамон он қабил калимаҳо хос нестанд. Гуруҳи дигарӣ одамон, дар навбати худ, калимаю ибораҳои маҳсули худро доранд, ки луғати активи онҳоро ташкил медиҳанд. Ба ҳамаи та-

рик, калимаҳои фонди асосии луғавӣ ба умумӣ ва хусусӣ чудо шаванд.

**Луғатҳои пасив** чунин калимаҳое мебошанд, ки гуяндаи ин забон онҳоро мефаҳмад, аммо худаш онҳоро ба кор намебарорад. Ба ин гуруҳ терминҳои ҷудогонаи техникии ё дипломатӣ, инчунин ифодаҳои гуногуни экспрессивӣ дохил мешаванд.

Мафҳуми луғатҳои актив ва пасив ҳангоми омӯختани забон хориҷӣ аҳамияти калон пайдо мекунанд. Инро ҳам бояд қайд кард, ки дар байни луғатҳои актив ва пасив монеае нест. Онҳо ба ҳама дигар алоқаманд буда, калимаҳои луғатӣ актив метавонанд ба пасив гузаранд (монанди нэпман, декрет, нарком...) ва луғатҳои пасив ба актив гузашта метавонанд (офицер, генерал, генералиссимус) ва ғайра.

Дар таркиби луғавии ҳар як забон гуруҳҳои гуногуни лексикон мавҷуданд:

1) Калимаҳои забони модарӣ ва забонҳои дигар.

Дар дунё забоне нест, ки таркиби луғавиаш танҳо бо калимаҳои худ иқтибосӣ, ки дар давраҳои гуногуни тараққиёти таърихи гузашта таанд, як хел нест. Дар забони русӣ чунин калимаҳо аз забонҳои дигар иқтибос шудаанд: кровать, бумага, кукла (юнонӣ), июль, август (лотинӣ); халат, сандук (арабӣ); караул, лошадь, арши (турки); сарай, обезьяна (форси), солдат, котлета, суп (французӣ), футбол, клуб, спорт (англисӣ); руль, флаг, брюки, ситец (голландӣ), ярмарка, стул, штаб, лозунг, лагерь (немисӣ); коляска, кофе, лекарь (полякӣ) ва монанди инҳо.

**Дар забони тоҷикӣ:** китоб, муаллим, шоир, фикр, хаёл, адабиёт, ташвиқот ва ғайра (арабӣ); кошук, кишлоқ, қурут, янги, туи, келин, қош, қайроқ, чуқур (ӯзбекӣ); нахчир, хачир, кулол (хитойӣ), чой, чини (хитойӣ); инженер, агроном, техник, студент, паровоз, поезд, комсомол, колхоз, грамм, центнер, приёмник, газета, журнал, фабрика, райпо, завод, академик, университет, факультет, ручка, папка, перо, табель, бригада, звено, стакан, шкаф, ящик, котюм, ботинка, галстук ва ғайра (русӣ).<sup>1</sup>

2) Терминҳо ва калимаҳои умумии забон.

Калимаҳои таркиби луғавии забон ба терминҳо ва калимаҳои умумӣ ҷудо карда мешаванд. Маълум аст, ки дар ҳар забон ғайр аз терминҳои забонҳои бегона терминҳои забони модарӣ ҳама бисёреранд. Монанди ҳамроҳи сунъӣ, мушак, худтанқидкунӣ, иссиқат, хабар, пайвандак. Як калима дар таркиби луғатӣ забон ҳама термин ва ҳам калимаи муқаррарии забон шуда хизмат мекунад: реша, муайянкунанда, пуркунанда, ҳол ва ғайра. Ҳар як забон бо рои манбаи хоси терминологияи худ мебошад. Ин манбаъҳо лексикаи байналхалқӣ, иқтибос аз забонҳои дигар, аз нутқи про-

<sup>1</sup> Азбаски ин гуна калимаҳо ё бевосита аз забони русӣ ё аз забонҳои дигар ба воситаи забони русӣ ба тоҷикӣ дохил шудаанд, онҳоро калимаҳои русӣ ва ғайри-интернационали меноманд.

ционали, жарғони ва дигарҳо иборат буда, ба тараққиёти таърихи забон саноат, илму фан ва ғайраҳо алоқаманд аст. Масалан, ба забонҳои русӣ терминҳои химикӣ ва тиббӣ бештар аз забонҳои юнонӣ, лотинӣ, қисман аз арабӣ, терминҳои авиациони бештар аз забонҳои французӣ, терминҳои саноати кӯҳӣ аз немисӣ ва калимаҳои ҳуҷраи русӣ, терминҳои спорти аз англисӣ ва терминҳои аспарвари аз забонҳои турки дохил шудаанд.

3) Лексикаи идиоматики ва ғайриидиоматики. Ин гуна тақсироти таркиби луғавӣ ба нутқи гуфтугуни муқаррари ва забони адабии бадеӣ, публицисти алоқаманд аст. Лексикаи идиоматики ба забони адабиёти бадеӣ ва лексикаи ғайриидиоматики ба нутқи гуфтугуни муқаррарӣ хос мебошад.

4) Лексикаи экспрессивӣ ва ғайриэкспрессивӣ. Ба лексикаи экспрессивии калимаҳои пуробуранг ва ниҳоҳо дохил мешаванд: фараҳбахш, ширинкалом, устои гулдаст, нигоҳи лутфомез, устодони нодиракор, хуршеди тобон, ашки сузон, дилфиреб, қадӣ раъно, чашми шахло, ватан-модар, оре, оҳ, аҳа, эҳ ва мисли инҳо.

## ТАҒБИРОТИ ТАРҚИБИ ЛУҒАВИИ ЗАБОН

Таркиби луғавии забон баробар тағйир намеёбад: фонди асосии луғат хеле суст ба тағйирот дучор мешавад, вай муддати дароз, дар давоми асрҳо умр мебинад, аммо васеъшавии доираи фонди луғавӣ қисми тағйирёбандатарини забон аст. Вай дар ҳолати тағйирёбӣ доимӣ мебошад. Таносуби пайдоиш ва аз байнравии калимаҳои таркиби луғавии забон як хел нест. Процесси пайдоиши калимаҳои нав нисбат ба процесси аз истеъмол баромадани калимаҳо пурқувваттар аст.

Таркиби луғавӣ бо роҳи пурра қардани луғати мавҷуда, ки дар баробари тағйироти сохти социалӣ, тараққиёти истеҳсолот, илму фан ва ҳоказо ба вучуд омадааст, тағйир меёбад. Аз таркиби луғавӣ як миқдор калимаҳои кӯҳнашуда баромада мераванд, маънои як қатор калимаҳо бо мурури замон дигар мешавад. Аз истеъмол баромадани калимаҳои таркиби луғавӣ ҳодисаи ногаҳони набуда, балки натиҷаи тадриҷан аз қатори луғатҳои актив ба қатори луғатҳои пасив гузаштани онҳо мебошад. Ба ин гуруҳ ҳамаи калимаҳои таърихӣ (историзмҳо) ва архаизмҳо дохил мешаванд, ки дар натиҷаи тараққиёти минбаъдаи таърихӣ мавқеи худро дар ҷамъият аз даст додаанд. Калимаҳои таърихӣ барои номбар қардани предмету ҳодисаҳои аз ҳаёти давраи ҳозира барҳамхӯрда хизмат мекунанд. Ин гуна калима ва ибораҳо вобаста ба шароити таърихӣ маҳдуд гардидаанд ё тамоман аз истеъмол баромадаанд: **мурид, эшон, муаззин, арбоб, шайх, дахбошӣ, хати ибро, (сулҳнома), васика** (хати иршод) ҳуҷҷати динӣ мебошад. Аз калимаҳои таърихӣ архаизмҳо<sup>1</sup> фарқ бояд қард. Калимаҳои таърихӣ мафҳумҳои як вақт

<sup>1</sup> Архаизм- аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънояш «қадимӣ» мебошад.

мавҷуд буда ва баъд аз байн рафтаре дар бар гиранд, арханизм, вокеняти бархамнахӯраида ва таъхо ба тарзи дигар номбаршуда дар ифода мекунанд: козӣ, сарбӯӣ, шӯро, фирқа, кашшоф, муда-рис, ҳамал (моҳи март), мизон (аз 23 сентябрь то 23 октябр), ратон (аз 24 июнь то 24 июль).

Калимаҳои нав, ки ба забон дохил мешаванд, неологизм ҳамадоранд: телеграф, телевизор, инженер, автоматика, студия, агротехника, баскетбол, бассейн, батарея, зона, капитализация, конститутсия, конструкция ва ғайра.

Калимаҳои нав бо роҳҳои зерин ба забон дохил мешаванд:

1) **Бо роҳи ихтироъ** намунаи калимаҳо; ин гуна воситаю роҳ ба вучуд омадани калимаҳо нисбатан маҳдудтар бошад ҳам, ба як бори дигар устувории забон ва унсурҳои калимасозии онро нишон медиҳад. Масалан, аз тарафи физики голландӣ Ван-Гельмол калимаи «газ» ихтироъ карда шудааст. Инчунин вай аз забони ҷапонӣ калимаи «хаос» ва аз немисӣ калимаи «дух»-ро дохил намудааст, ки инҳо албатта, ихтироъкори набуда, балки сохтани калима нав дар асоси шаклҳои мавҷуда мебошанд.

Дикоятан Свифт бори аввал калимаи «Лилипут» (1726), Томас Мор (асри XVI) калимаи «утопия»-ро ба кор бурдаанд.

2) **Сохтани калимаҳои нав бо қолаби мавҷуда.** Ба воситаи шаклҳои мавҷуда сохтани калимаҳо яке аз роҳҳои сермаҳсули бойшавии луғати забон мебошад. Монади легализация, коллективизация, активизация, воевизация, активист, очеркист, артиллерист, машинист, тракторист ва ғайра.

3) **Бо роҳи иқтибос** (дохил шудани калимаҳо аз забонҳои дигар). Бойшавии таркиби луғавии як забон аз ҳисоби лексикан забони дигар натиҷаи муносибатҳои ҷиҳодӣ, савдо, иқтисодии байналхалқӣ ва ҳамдигарии халқу миллатҳои гуногун мебошад.

Дохил шудани калимаҳои иқтибосӣ, пеш аз ҳама, ба пайдоиши калимаю ибораҳои нав, ба вучуд омадани предмет, шаклҳои нав, ташкилот, муассиса, вазифаю рутба ва монанди инҳо вобаста аст: трактор, танк, комбайн, дивизия, батарея, офицер, генерал, ординар, фельдшер, университет, консерватория, профессор, доцент, деканат, лекция, семестр, экзамен, консултация, техник, студент, почта, автомобиль, цирк, ясли, табель, стол, китель, пальто, макарон, помидор ва монанди инҳо.

Ҳолатҳои ҳам рӯй медиҳанд, ки калимаҳои иқтибосӣ ҳамчун синоними калимаҳои аслии ин ё он забон хизмат мекунанд. Баъзан калимаҳои иқтибосшуда дар забони иқтибоскарда чунон мустақим кам ҷой мегиранд, ки доираи истеъмоли калимаи аслиро маҳдуд месозанд ва ё онҳоро тамоман аз байн бурда, ҷои онро ишғол мекунанд: дар забони русӣ барои калимаи **конь** — **лошадь**, барои калимаи **пароход** ва **паровоз** — **локомотив** иқтибос шудаанд; дар забони тоҷикӣ ба ҷои **рӯзнома** — газета, **фирқа** — партия, **шӯро** — совет, **мачалла** — журнал, **дорулфунун** — университет, **доншҷӯӣ** — студент, **анҷуман** — съезд, **шӯба** — факультет серистеъмоли шудаанд.

Сабабҳои аз як забон ба забони дигар дохилшавии калимаҳо муногунонд. Ин ҳодиса баъзан ба иллати қабул кардани терминҳо, махусан калимаҳои ки термини байналхалқӣ шудаанд (социализм, коммунизм, философия, фонетика, физика), гоҳо барои ҷудо кардани тобиши махсуси калимаи забони модарӣ ва равшантар шудани маънои он (революция — инқилоб, революционер — инқилобчи, университет — дорулфунун, институт — дорулмуаллим, колхоз — хоҷагии ҷамъият ё хоҷагии умумӣ, студ — курси) ва дар мияриҳои ҷудогона таъхо барои ифодаи расму одат рӯй медиҳад, ки он ба услуби фардӣ алоқаманд аст.

Калимаҳои иқтибосӣ ба забон бо ҳар роҳ дохил мешаванд. Пеш аз ҳама, ин калимаҳо ба воситаи муомилаи гуфтугӯӣ ва бо роҳи китобӣ (ба воситаи китобу газета) ба забон мебароянд.

Як гуруҳи калимаҳои иқтибосӣ якбора ва бевосита, гуруҳи дигарашон бавосита — ба воситаи забони дигар ба таркиби луғавии ин ё он забон мегузаранд. Масалан, калимаҳои китоб, муаллим, шеър, шонр, амр, фикр, ақл, авҷ, ҳақ, ҳуқуқ (араби); калимаҳои русии колхоз, совхоз, трактор, комбайн, сеялка, бульдозер, самосвал, паровоз, местком, профком, райком, совет, стол, стул, ручка, перо ва ғайра инҳо бевосита ба забони тоҷикӣ дохил шудаанд.

Аммо калимаҳои забонҳои ғарбӣ, ба бевосита, балки ба воситаи забони русӣ ба тоҷикӣ омадаанд: академия, аспирант, архив, ба-лет, базис, аэропорт, канал, конкурс, демократия ва ғайра.

Гоҳо калимаи иқтибосӣ бо шакли дигар (ҳатто маънои худро ҳам дигар карданаш мумкин аст) ба забони худ бармегардад, масалан, калимаҳои шохмот (шатранҷ), шолвор, ҷомадон ба забони русӣ даромада, аз он ҷо ба шалки шахмат, шарвар, ҷамадон ба забони тоҷикӣ боз омадаанд.

4) **Бо роҳи калька.**<sup>1</sup> Ғайр аз иқтибоси калимаҳо аз забонҳои дигар, ки аз ҷиҳати маъно ва шакл мувофиқати пурра доранд, забонҳои калима ва ибораҳои ягон забонро ба таркиби калмаи низ истифода мебаранд. Калька тарҷумаи айни қисмҳои калимаю ибораҳои як забон дар асоси материали забони модарӣ мебошад. Калька бо роҳи китобат бо дастӣ тарҷумонҳои воқеъ мегардад. Калимаҳои калькашуда дар аввалҳо то андозае ғайритабии, ғайримукаррарӣ намоён ҳам, ниҳоят ҳамчун калимаҳои маъмули забон қарор мегиранд.

Калька калимаю ибораҳои дигар дар бар мегирад, ки аз як забон ба забони дигар мазмунан иқтибос мешаванд ва дар айни ҳол, пуррагӣ маънои он калимаҳо нигоҳ дошта мешавад.

Дар бобати калька ҳам таъсири пурсамараи забони русӣ ба тоҷикиро махусан қайд кардан лозим аст. Бо роҳи калька аз забони русӣ ба забони тоҷикӣ чунон калимаю ибораҳо дохил шудаанд: ҷаҳонбинӣ, умумииттифоқӣ; умумироссиягӣ, фалакпаймо, азнавсозӣ, байналхалқӣ, худтанқидкунӣ, азназаргузаронӣ, худхизматрасонӣ,

<sup>1</sup> Калька — калимаи французист, маъноаш «нусха дар қоғазӣ шаффоф, на-фон», «таклид» аст.

роҳи оҳан, киштии фалакпаймо, плани панҷсола, азнавсозии ҳамагонии халқ, номаи камол, киштии яхшикан, ҳамсафари сунъии зарурати артисти халқӣ, муаллими хизматнишондода ва монанди инҳо.

Калька попурра ҳам мешавад. Калькаи попурра он аст, ки дар ҳамаҷузъи калима тарҷума шуда, ҷузъи дигар айнан илова мегардонанд. Комичроия, машинасозӣ, радиосунавонӣ, коллективонидан, колхоззонидан, колхозчизан, телефончидухтар, пионердухтар...

Калимаҳои калькашуда дар забони тоҷикӣ, асосан, махсусан дар давраи баъд аз Революцияи Октябр мебошанд. Дар ин давра баъда ба тараққиёти сиёсӣ, иқтисодӣ, маданӣ, пешрафти илму фан, техника, адабиёт, санъати халқӣ тоҷикӣ ҳам инкишоқи баъдӣ, таркиби луғавии худро бо калимаҳои ибораҳои нав бой кардаанд.

Калькаҳои барои бой гардондани таркиби луғавии забон, вусъати усулу роҳҳои калимасозӣ ва ба ин восита барои ба вучуд омадани калимаҳои нав ба аҳамияти хеле калон моликанд.

Масъалаи истеъмоли калимаҳои хориҷӣ диққати В. И. Ленинро ба суи худ кашидааст. Як вақтҳо аристократҳои рус дар дарботи подшоҳӣ ба ҳавою ҳаваси ба забони французӣ гуфтугу кардан афтода буданд. Онҳо бо он ҳавобаландӣ мекарданд, ки дар вақти русӣ гап задан, мисли он ки ба забони французӣ гап мезада мешаванд, фақат бо оҳанги французӣ гап мезаданд. Баъдҳо жаргонҳои «французии нижегородӣ» дар байни зиёӣён — публицистон, олимони ва нависандагон васеъ паҳн шуд ва ин боиси ба забони русӣ бе зарурият дохил шудани бисёр калима ва ибораҳои французӣ гардидаанд.

Ин ҳол В. И. Ленинро ба ҳашму ғазаб наоварда наметавонист. Вай ба ин муносибат менависад: «Забони русиро вайрон мекунед. Калимаҳои хориҷиро бе зарурият кор мекунед. Онҳоро нодуруст ба кор мекунед. Оё вақти он нарасидааст, ки ба муқобили зарурият кор фармудани калимаҳои хориҷӣ ҷанг эълон кунем? Эътироф мекунем, ки агар бе зарурият кор фармуда шудани калимаҳои хориҷӣ маро ба ҳашм оварад..., баъзе хатоҳои одамоне, ки дар газета мақолаҳо менависанд, маро ниҳоят асабонӣ мекунанд. Калимаистеъмоли калимаҳои французӣ-нижегородиро қабул кардан, ин яъне усули бадтаринро аз бадтарин намоёндогани синфи помешкони рус қабул кардан аст, ки вай ба забони французӣ хонда, лекин, аввалан, нимҷамулло шуда мемонд ва, сониян, забони русиро вайрон мекард. Оё вақти он нарасидааст, ки мо ба муқобили вайрон карда шудани забони русӣ ҷанг эълон кунем»<sup>1</sup>.

Ин гуфтаҳои В. И. Ленин чунин маъно надоранд, ки вай тамоман муқобили кор фармудани калимаҳои хориҷӣ бошад. В. И. Ленин фақат «бе зарурият» ва аксаран нодуруст кор фармудани онҳо маҳкум менамояд.

Дар хусуси он ки аз забони дигар чиро бояд тарҷума накунед Ф. Энгельс дар китобаш «Инкишофи социализм аз утопия ба илм» ин тавр навиштааст: «Калимаҳои зарурии хориҷӣ, ки аксар тарҷуманҳои илмӣ-техникии умумистеъмолий мебошанд, агар тарҷума мешавад, он гоҳ зарурӣ доништа намешуданд. Пас, таҷуми онҳо маъноноро хароб мекунанд; ба ҷои он ки мақсадро фаҳмонанд, онро печ мегардонанд»<sup>1</sup>.

он гоҳ зарурӣ доништа намешуданд. Пас, таҷуми онҳо маъноноро хароб мекунанд; ба ҷои он ки мақсадро фаҳмонанд, онро печ мегардонанд»<sup>1</sup>.

5) Вусъатёбии таркиби луғавии забон бо роҳи калимасозӣ. Роҳи воситаҳои калимасозии дар грамматика омухта мешаванд. Дар ин бобат махсусан роли аффиксация ва калимаҳамроҳкунӣ ниҳоят калон аст. Дар калимасозии ҳамаи забонҳо пеш аз ҳама аффиксҳо, баъд калимаҳои ҷудогона роли муҳим мезоянд: суффиксҳои исм-соз, сифатсоз, префиксҳои сифатсоз, префиксҳои шаклсозии феъл ва ғайра.

Бояд гуфт, ки сохти грамматикӣ забон аз фонди асосии луғавӣ дида боз ҳам охистатар тағйир меёбад. Сохти грамматикӣ, ки дар муддати асрҳо ба вучуд омада, ба мағз-мағзи забон пайваста аст, аз фонди асосии луғавӣ дида хеле охистатар тағйир меёбад. Вай, албатта, бо мурури замон тағйир меёбад, қоидаҳои худро беҳтар ва сахтар мекунанд, бо қоидаҳои нав пурра мешавад, аммо асосҳои сохти грамматикӣ дар муддати дуру дароз дар як ҳол боқӣ мемонанд. Ба ҳамин тариқ, сохти грамматикӣ забон ва фонди асосии луғавӣ асоси забон, моҳияти онро ташкил медиҳанд.

### Боби III

## ФОНЕТИКА

### ФОНЕТИКА ЧИСТ?

Нутқ барои шунавандагон ба туфайли материали будани аломатҳои худ фаҳмо мебошад. Аломатҳои овозӣ (дар муомилаи даҳанаки) ва хаттӣ мешаванд. Бинобар ин омухтани ҷиҳати овозии забон қисми ҷудонашавандаи забоншиносӣ мебошад. Ин қисми фонетика<sup>2</sup> меноманд. Таркиби овозии забон қисми махсуси сохти забонро ташкил медиҳад, бинобар ин фонетика, ҳамчун як соҳаи муҳими фанни забоншиносӣ, предмети махсуси омузиш аст. Фонетика таълимот дар бораи овозҳои нутқ буда, дар бораи пайдоиш, тараққи, ташкилӣёбӣ, тағйирот, таркиби овозӣ ва таснифоти овозҳо маълумот медиҳад.

Овозҳои нутқ, баҳампайвандшавӣ ва тағйироти онҳо дар нутқ объекти асосии омузиши фонетика мебошад. Овози нутқро аз се ҷиҳат омухтан лозим аст:

1) аз нуқтаи назари забоншиносӣ. Дар ин ҷо овозҳои нутқ аз ҷиҳати функцияи маъноифодакунӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд.

2) аз нуқтаи назари физикӣ-акустикӣ. Ин масъала давомнокӣ, баландӣ ва қувватнокӣи овозро дар бар мегирад, ки барои забоншинос аҳамияти калон дорад.

<sup>1</sup> В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 30, саҳ. 274.

<sup>1</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳо, ҷ. 15, саҳ. 624.

<sup>2</sup> Фонетика аз калимаи юнонии фоне «овоз» гирифта шудааст.

3) аз нуқтаи назари физиологӣ. Овозҳои нутқ дар натиҷаи ҳаракати органҳои нутқи инсон ташкил меёбанд, ки ин ҷиҳати сеюми овози нутқ мебошад.

Роҳи омӯзиш ва тадқиқи ҷиҳати овозии забон гуногун аст. Дар ин ҷиҳат, фонетика умумӣ ва хусусӣ, тасвирӣ, таърихи, муқоисавӣ ва эксперименталӣ (таҷрибавӣ) мешавад.

Предмети фонетикаи умумӣ масъалаҳои умумии назариявии забонҳои дунё мебошад. Фонетикаи хусусӣ системаи фонетикӣ ва забонҳои ҷудогонаи конкретиро меомӯзад.

Фонетикаи хусусӣ, дар навбати худ, ба фонетикаи тасвирӣ ва таърихи ҷудо мешавад. Фонетикаи тасвирӣ системаи овозии инсон забонро дар як давраи муайяни инкишофи он меомӯзад. Фонетикаи таърихӣ ба омӯхтани тағйироти тадриҷии системаи овозии забон дар давраҳои гуногуни таърихӣ машғул мешавад.

Фонетикаи муқоисавӣ системаи овозии забонҳои ҷудогонаро ба таври муқоиса меомӯзад ва роҳҳои тараққиёти онҳоро муайян мекунад. Дар фонетикаи эксперименталӣ ба воситаи асбобҳои махсус ҷиҳатҳои акустики ва артикуляционии овозҳои нутқ муайян ва тадқиқ карда мешавад.

Омӯхтани ҷиҳати овозии забон аҳамияти калони илмӣ ва назариявӣ дорад. Махсусан дар ҳангоми тартиб додани алифбо ё аз як алифбо ба алифбои дигар гузаштан аҳамияти фонетика боз ҳам зиёдтар мешавад, зеро барои тартиб додани хат аввал бояд тарқиби овозии он забон муайян карда шавад. Барои он ки талаффузи дурусти овозҳои забони хориҷӣ ёд дода шавад, бояд артикуляцияи овозҳо маънидор карда шавад.

Фонетика барои муайян кардани нормани талаффуз ва имло, барои баргараф намудани нуқсонҳои камбудии нутқ аҳамияти боз ҳам муҳим пайдо мекунад. Аҳамияти назариявии фонетика ба вазифаи асосии вай — омӯхтани ҷиҳати овозии забон вобаста аст, зеро забон берун аз шакли овози вучуд дошта наметавонад.

Бе омӯхтан ва ба ҳисоб гирифтани фонетика бисёр масъалаҳои морфология, лексика ва ҳатто синтаксисро фаҳмидан мумкин нест. Тағйиротҳои фонетикӣ ба назар нагирифта, таърихи забонро муайян кардан аз имкон берун аст. Фонетика ба соҳаҳои дигари забоншиносӣ: лексика, морфология, синтаксис алоқаи зич дорад. Инчунин вай аз илмҳои адабиётшиносӣ ба поэтика алоқаманд аст.

## АППАРАТИ НУТҚ ВА РОЛИ ОН ДАР ПАЙДОИШИ ОВОЗ

Ҳамаи органҳои нутқ, ки ҳангоми нутқ барои пайдоиш ва ташаккули овоз хизмат мекунад, яққоя аппарати нутқ номида мешаванд. Дар ҷараёни ташаккули овоз ҳар як узв вазифаи ҷудогона дошта бошад ҳам, дар ҷараёни умумии овозбарорӣ ҳамаи органҳо ба ҳамдигар ёри мерасонанд. Ҳосилшавии он ё он овоз ба қисми пай дар пай узвҳои нутқ ва аз ягон ҷиҳат бо ҳам алоқаманд будани онҳо вобаста мебошад: шуш, ной, гулу, забон, лаб, ком, дандон, забонча,

қалқарда, холигии даҳон, холигии димоғ, коми нарма, коми сахта, ҳамаи инҳо аппарати нутқ мебошанд.

Термини аппарати нутқро шартӣ фаҳмидан лозим аст, чунки заҳиди худисан биологӣ набуда, ҳодисаи ҷамъиятӣ аст, вале ҳамаи овозҳои инсон ба вазифаи биологӣ доранд. Овозҳосилкуни вазифаи дуҷуми онҳост. Бо ёрии ин органҳо ташкилҳои овозҳои нутқ ба инсон вобаста аст, яъне инсон ба уҳдаи онҳо вазифаи иловагӣ бора кардааст.

Дар ин бора Ф. Энгельс ин тавр меафзояд: «...Одамшудаистодгон рафта-рафта ба дараҷае расиданд, ки дар онҳо эҳтиёҷи ҷиҳе ба якдигар гуфтан пайдо шуд. Ин эҳтиёҷ ба худ органи худро ба вучуд овард: ҳалқуми тараққинокардаи маймун оҳиста-оҳиста ҳам бошад, аммо пай дар пай бо роҳи модуляция барои модуляцияи тараққи бештар тараққиқардатаре дигаргун мешуд ва органҳои даҳон оҳиста-оҳиста ба талаффуз кардани як садо аз паси садои дигар мутобиқ мешуданд»<sup>1</sup>.

Барои ташаккули овозҳои нутқ низ ҳамон шартҳои лозиманд, ки барои ташаккули овоз заруранд, яъне қувваи ҳаракаткунанда, қисм, ки ларзиши он садо ва шуввосро ба амал меорад, акси садо ва оҳанги овоз.

Ҳамаи органҳо аз руи иштирок ва фаъолиятшон дар ташаккули овоз ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд:

1) Органҳои фаъол — онҳое, ки бо ҳаракати худ барои ташаккули овозҳои нутқ хизмат мекунад.

2) Органҳои ғайрифавол — онҳое, ки дар процесси ташаккули овоз бевосита иштирок надоранд, хизмати онҳо аз ҷиҳати анатомӣ-физиологӣ маълум буда, аммо аз ҷиҳати артикуляцияи овозҳо нисбатан пасив ҳисоб меёбанд.

Дар ташаккули овозҳои нутқ вазифаҳои гуногун доранд:

1) **Шуш.** Шуш ҳазинаи ҳаво аст. Вай вобаста ба ҷараёни нафаскӯшӣ ҳаворо ҷамъ карда, ҳангоми гуфтугу микдори лозимро фишор дода мебарорад. Ба ибораи дигар гуем, барои ташаккули кардани як овоз чӣ қадар ҳаво лозим бошад, ҳамон микдорро фишор дода, бо роҳи гулу равона месозад. Шуш дар вақти нафасгирии одди мунтазам қор мекунад, аммо дар вақти гуфтугу қори вай гуногун — суст, тез, миёна мешавад. Ҳавои тақсим шуда баромадагӣ бо роҳи нафас аз қисми болои хирной мегузарад. Баъд аз он бо роҳи гулу ё ба холигии даҳон ва ё қисман ба холигии димоғ дохил мешавад.

2) **Садонардаҳо.** Садонардаҳо дар ҷараёни нафасгирии одди ҳаракати муайяне доранд, аммо дар вақти гуфтугу ҳолатҳои гуногун мегиранд. Садонарда ҳангоми талаффузи баъзе овозҳои рост ва таранг мешавад, дар гуфтани баъзе овозҳои суст ва халта мегардад. Дар вақти гуфтани овозҳои ҷарангнок садонарда таранг ва сурӯхии он танг шуда, ҳавои аз шуш баромадагӣ ба вай бармехурал ва ларзиш пайдо мешавад. Дар натиҷа овоз оҳанги мусиқавӣ пайдо

<sup>1</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Нашриёти «Ир-Фит». Душанбе, 1965, саҳ. 83.



мекунад. Ин гуна оҳанг дар аснон талаффузи чарангнокҳо муш- хида карда мешавад. Дар талаффузи овозҳои бечаранг ҳаво ба с- допардаҳо дучор намешавад ё фақат каме моллиш сурда, садодар- даҳоро наларзонда берун меояд. Овозе, ки бо иштирок аз ҷабҳаи пе- ти садодарда ҳосил мешавад, аз гузгулаи мусикавӣ иборат аст.

3) **Забонча.** Дар гуфтани баъзе овозҳо забонча роҳи ҷавфи да- хонро мегираду ҳаво ба воситаи димоғ мебарояд. Дар он сурат овозҳои димоғии **м, н** ҳосил мешаванд. Дар талаффузи аксарият овозҳо забонча роҳи димоғро гирифта, ҳаво ба воситаи ҷавфи да- хон берун меояд, дар натиҷа овозҳои ғайридимоғӣ ҳосил меша- ванд.

4) **Забон.** Якё аз ҷабҳаи органи забон аст. Дар талаффузи овозҳои гуногун қисмҳои худогонаи забон ҳаракат карда, ҳолати ҳамаи онҳо гуногун мегиранд. Чунончи, агар дар гуфтани овози «**к**» қисми ақибтари забон ба органи дигар зич шавад, дар гуфтани «**г**» ла- байни ин органи каме сӯроҳӣ мегӯяд. Дар гуфтани овози садодар- ноки «**и**» қисми маънаи забон ба қон наздик шуда, забон шакли доиравӣ мегирад. Дар талаффузи баъзе овозҳо қисми аз ҳама ақиб- би забон ҳаракат карда ба забонча наздик мешавад.

5) **Лабҳо.** Лабҳо дар гуфтани баъзе овозҳо ба ҳам зич меша- ванд: **м, б, п**-гоҳо нигроғ мегиранд: **в, ф** ва баъзан ба пеш кашид- мешаванд ва шакли доиравӣ мегиранд: **о, у.**

6) **Ҷоғ.** Иштироки ин узв дар ташаккули овозҳо гуногун аст. Вай дар талаффузи баъзе овозҳо бештар, дар баъзе камтар кушо- да мешавад. Вобаста ба дараҷаи кушода шудани ҷоғ овозҳо ба гу- руҳи фароҳ (**а, о, у, э**) ва танг (**и, у**) чудо мешаванд.

## ТАСНИФОТИ ОВОЗҲОИ НУТҚ ВА АРТИКУЛЯЦИЯИ ОНҲО

Овозҳои нутқ дар натиҷаи ҳаракати ҷабҳаҳои органи нутқ ҳосил мешаванд. Ҳаракати органи нутқ дар талаффузи овозҳо артикуляция<sup>1</sup> номида мешавад. Артикуляция аз се қисм иборат аст:

1) **экскурсия**<sup>2</sup> — яъне тайёрии орган барои талаффуз кардани овоз.

2) **процесс** — ҷараёни талаффузи овоз.

3) **Рекурсия**<sup>3</sup> — фурувард, ба ҳолати асли омадани органи нутқ. Дар ҳар як овози нутқ ҷой ва усули талаффузро қайд кардан лозим аст. Масалан, ҳангоми овози «**т**» қисми пеши забон аз ҷиҳати махраҷ ё ҷои ташкильёбӣ роль мебозад, аммо усули ташкильё- бӣи вай ин аст, ки дар гуфтани он қисми пеши забон ба дандон ва ба қисми пеши қон мерасад. Бинобар ин аз ҷиҳати тарзи ташкильё-

<sup>1</sup> **Артикуляция** — калимаи латинӣ буда, маънояш «саҳеҳ ва равшан талаф- фуз карда тавоништан» мебошад.

<sup>2</sup> **Экскурсия** — калимаи латинӣ буда, маънояш «баромада рафтан» аст.

<sup>3</sup> **Рекурсия** — калимаи латинӣ буда, маънояш «баргаштан», «бозгаштан» аст.

«**т**» овози тарқанда ва зич шуморида мешавад. Ё ин ки артикуляцияи «**р**» ва «**л**»-ро гирем.

Дар талаффузи «**р**» забон мебарзад, ба дандону қон мерасад, аммо дар гуфтани «**л**» забон шакли доиравиро гирифта, ба дандо- ну қон мерасад. Бо вучуди ин гуна тафовут «**л**» ва «**р**» аз ҷиҳати махраҷ овозҳои пешизабонӣ мебошанд.

Дар вақти талаффузи ҳамсадон «**б**» бошад, лаби поён ва лаби боло ҳаракат карда, ба ҳам зич шуда, ҷараёни ҳаво онҳоро тар- қонда мебарояд, дар натиҷа ҳамсадон «**б**» ташкил мешавад. Аппа- рати нутқи одамони миллатҳои гуногун аз рӯи сохт ва таркиби худ окҳела мебошад, имкониятҳои талаффуз ҳам бояд яқхела бошанд, аммо барои одамоне, ки машқҳои махсуси фонетикӣ нагузаронида- шуд, дуруст талаффуз намулдани фонемаҳои махсуси забони дигар, масалан забони тоҷикӣ — **ў, х, г, ҷ, к** ва барои тоҷикон талаффузи дурусти ҳамсадохон нарми русӣ (**ть, ды, мь, нь, нь...**) ва овозҳои «**и**», «**и**» душвори ба миён меоварад, чунки шахсе, ки ба ин ё он забон гуфтугӯ мекунад, вай ҳеҷ вақт ҳаман имкониятҳои талаффузи он забонро истифода намебарад, дар вай малакаи талаффузи ҳамон овозҳое ҳосил мешавад, ки ба забони модарини худаш ҳос бошанд.

Барои талаффузи овозҳои забони дигар ҳаракатҳои артикуля- ционии дигаре низ лозим аст. Бинобар ин шахсе бе тайёрии махсус на ҳама вақт органи нутқи худро ба талаффузи он овозҳои за- бони дигар мувофиқ кунонида метавонад.

Маҷмӯи малакаҳои, ки дар асоси он фонемаҳои ин ё он забон мувофиқи анъанаи артикуляционӣ истифода мешаванд, базаи артику- ляционӣ ном дорад.<sup>1</sup>

Дар вақти омӯختани забони дигар одамони ҳаракат мекунад, ки овозҳои он забонро аз рӯи базаи артикуляционии забони худашон талаффуз намоянд. Дар натиҷа, он овозҳоро дар навбати аввал ка- му беш нодуруст ва галат талаффуз мекунад. Масалан, тоҷикон аввалҳои шиносӣ бо забони русӣ ба ҷои ҳамсадохон нармта- лаффузшавандаи русӣ онҳоро сахт, ба ҷои **ы-и**, ба ҷои **и-с** (**тс**) та- лаффуз менамоянд. Рафиқони рус ба ҷои **у-у**, ба ҷои **қ-к**, ба ҷои **р-г** талаффуз мекунад. Ин ҳолат дар натиҷаи машқҳои махсуси дуру- дароз барҳам хурда метавонад.

Овозҳои нутқ аз ҷиҳати акустики ва артикуляционӣ ба ду гуру- ҳ калон чудо мешаванд: овозҳои садонок ва ҳамсадо.

## ОВОЗҲОИ САДОНОК

Системаи овозҳои садонокро дар забоншиносӣ «**вокализм**»<sup>2</sup> ме- номанд. Овозҳое, ки дар талаффузашон ҳаво аз шуш ба монанди дучор нашуда мебарояд, садонок номида мешаванд.

<sup>1</sup> Ниг. В. С. Раствогуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка, Сталинабад, 1955, стр. 20.

<sup>2</sup> Вокализм аз калимаи латинӣ *vocalis* гирифта шуда, маънояш «садо» ме- бошад.

Садоннокҳо асосан, дар натиҷаи ба садонаҷузало барӯрашани онҳо шайшув надоранд. Ба ин ру, кашшонокӣ ва оҳангинокӣ хислати овозҳои садоннок мебошад. Ба ҳамин тарик, чунии хислати овозҳои садоннокро қайд кардан лозим аст:

- 1) Дар талаффузи садоннокҳо ҳаво озод мебарояд, монета мешавад.
- 2) Садоннокҳо фақат аз садо иборатанд, шайшув надоранд.
- 3) Садоннокҳо дар аксарияти забонҳои дунё ҳичо ташкил мемонанд ва асоси ба ҳаракатоварандан ҳамешадоҳо мебошанд.
- 4) Дар талаффузи овозҳои садоннок ҷоғ бештар кушола мешавад.

5) Кашишнокӣ хислати асосии овозҳои садоннок мебошад. Дар ташаккули овозҳои садоннок активтарин органҳои нутқ дошад, забон ва лабҳо мебошанд.

Мувофиқи ҳолати забон ва лабҳо овозҳои садоннокро аз се ҳаҷат ба гуруҳҳо ҷудо кардан лозим аст:

- а) аз руи қатор; б) аз руи дараҷаи бардошта шудани забон; в) аз руи қатор, яъне ҳаракати забон ба пеш ё қафо садоннокҳо ба чунии гуруҳҳо ҷудо мешаванд:

1) Садоннокҳо, ки дар талаффузи онҳо забон ба пеш кашиди мешавад; садоннокҳои қатори пеш мебошанд: *и, э, а*.

2) Садоннокҳо, ки ҳангоми талаффузашон забон ба ақиб монди мешавад, садоннокҳои қатори ақиб ном доранд: *о, у*.

3) Садоннокҳо, ки дар талаффузи онҳо қисмҳои гуногуни забон баробар ба тарафи қом бардошта мешавад, садоннокҳои қатори миёна (ё омехта) ном доранд: *у*.

Ҳамаи ин гуруҳҳо аз руи ҳаракати горизонтални забон (ба пеш ё ақиб) ба ҳисоб гирифта мешаванд. Аз руи ҳаракати вертикални забон (ба боло ё поён) ҳам садоннокҳо ба се гуруҳ тақсим мешаванд:

1) Садоннокҳо, ки дар талаффузи онҳо забон ба боло бардошта мешавад, садоннокҳои болоӣ ном доранд: *и, у*.

2) Садоннокҳо, ки ҳангоми талаффузашон забон ба поён монди мешавад, садоннокҳои поёнӣ номиди мешаванд: *а*.

3) Садоннокҳо, ки дар талаффузашон забон ҳолати мобайниро ишғол мекунад, садоннокҳои миёнагӣ ном доранд: *э, о, у*.

Овозҳои садоннок мувофиқи ҳолати лабҳо ду ҳел — лабӣ ва ғайрилабӣ мешаванд:

1) Садоннокҳо, ки дар ҳангоми талаффузашон лабҳо ба пеш монди шуда, шакли доиравӣ мегиранд, садоннокҳои лабӣ номиди мешаванд: *о, у, ү*.

2) Садоннокҳо, ки дар артикуляцини онҳо лабҳо иштирок намекунанд, садоннокҳои ғайрилабӣ ном доранд: *а, э, и*.

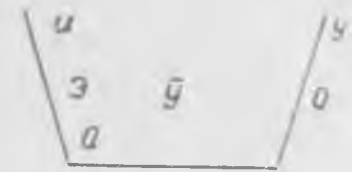
Мувофиқи ҳаракати забонча садоннокҳо димоғӣ ва ғайридимоғӣ мешаванд. Дар вақти талаффузи садоннокҳои димоғӣ забонча роҳи ҷавфи димоғро нагирифта, ҳаво ба воситаи димоғ берун меояд. Дар гуфтани садоннокҳои ғайридимоғӣ забонча ба боло бардошта шуда роҳи димоғро мегирад ва овоз бе иштироки бевоситаи димоғ пайдо

мешавад. Ибро ҳам банд гуфт, ки садоннокҳои димоғи ҳамчун фонемани мустақил дар ҳамин забонҳо мавҷуд нестанд. Аз забонҳои хиндуювропои садоннокҳои димоғи таиҳо ба забонҳои франсузи доранд. Дар забони тоҷикӣ фонемаҳои садоннокҳои махсуси димоғи нестанд, аммо дар сурати бо ҳамсадоҳои димоғи (*и, м*) ҳампахлу садоннокҳои (махсусан *о, а, у*) тобиши димоғи пайдо мекунанд.

Таснифоти болоии овозҳои садоннок характеристикани сифатни онҳоро дар бар мегирад. Ба ғайр аз ин, садоннокҳо аз ҷиҳати характеристикани миқдориашон, аз ҷиҳати кашшо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: садоннокҳои устувор (*э, о, у*) ва ноустувор (*и, у, а*). Гуруҳи якум (устувор) кашидатар талаффуз мешаванд ва аз калима намеафтанд, гуруҳи дуюм (ноустувор) кутохтар талаффуз шуда, аз калима афтида ҳам мемонанд.

Ҳамин тавр, дар забони адабии ҳозираи тоҷик шаш фонемаи садоннок мавҷуд аст: *и, э, а, у, о, у*.

Таблицаи садоннокҳо



Тартиби ҷо ба ҷо гузошта шудани овозҳо дар таблицани боло ҷуни аст:

1) аз руи қатор: садоннокҳои қатори пеш (*и, э, а*), қатори ақиб (*о, у*) ва қатори миёна (*у*).

2) аз руи бардошта шудани забон: садоннокҳои болоӣ (*и, у*), садоннокҳои поёнӣ (*а*) ва садоннокҳои мобайни (*э, о, у*).

3) аз руи иштироки лабҳо: садоннокҳои лабӣ (*у, о, у*), садоннокҳои ғайрилабӣ (*и, э, а*).

Ғайр аз садоннокҳо, ки дар боло аз назар гузаронидем, ҳарфҳои ӣотбарсар ҳам ҳастанд. Ӣотбарсарҳо ҳар кадом аз ду фонемаи мустақил иборатанд. Онҳо ба таблицани умумии садоннокҳо дохил намешаванд. Ӣотбарсарҳо инҳоянд:  $я = й + а$ ,  $ё = й + о$ ,  $ю = й + у$ . Дар навбати худ садоннокҳои «е» ҳам дар забони тоҷикӣ ба қатори ӣотбарсарҳо дохил мешавад. Аз ин ҷиҳат ҷуни ду ҳолати онро бояд қайд кард:

1) Овози «е» дар мобайн ва охири калима баъд аз ҳамсадоҳои «э» талаффуз карда мешавад: рузе, касе, мехонам, мехмон, мехнат.

2) «е» дар аввал ва мобайну охири калимаҳо баъд аз садоннокҳои ӣотбарсар талаффуз карда мешавад. Дар калимаҳои русӣ-интернационали ҳам ин ҳолат дида мешавад: хонае, бачае, кучае, ванич. Европа, поезд. Агар «е» ҳамчун суффикси номуайинӣ бо калимаҳои оянд, ки дар охираш аломати сакта доранд, низ «э» талаффуз мешавад: чамъ-чамъе, шамъ-шамъе.

Садонок катори пеш «и» ҳам дар мобайн ва охири калима ба аз аломати сакта ва баъд аз садонокҳо йотбарсар шуда метавон таъин, онна, ибтидоӣ, ҳавоӣ ва ғайра.

## ОВОЗҶОИ ҲАМСАДО

Системаи овозҳои ҳамсадоро дар забониҳои консонантизм меноманд. Дар талаффузи ҳамсадоҳо, одатан, ҳаво ба монеа дучор мешавад.

Овозҳои ки хангоми талаффузашон дараҷаи кушодашавии овозҳои камтар буда, органиҳои нутқ ҳолатҳои гуногунои гирифта, ҳаво ба монеаҳо дучор шуда мебарояд, ҳамсадо ном доранд.

Овозҳои ҳамсадоро аз чунин ҷиҳатҳо ба гуруҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1. Аз ҷиҳати мавҷудияти шавшув ва садо ҳамсадоҳо шавшувдор ва сонорӣ мешаванд.

а) Овозҳои ки хангоми гуфтаи ҳаво ба садопардаҳо бархӯрддор ва таниҳо ба онҳо молиш хӯрда, ба органиҳои дигари нутқ расидани ҳосил мешаванду таниҳо аз шавшув ё аз шавшуву садо (бештар шавшув) иборатанд, ҳамсадоҳои шавшувдор номида мешаванд: п, т, б, д, г, с, з, ш, ж, ч, қ, ғ...

б) Овозҳои ки дар натиҷаи ба садопардаҳо бархӯрда ларзиш пайдо кардани ҳаво ҳосил мешаванду унсурҳои садо инсбат ба шавшуву зӯр зиёд аст, ҳамсадоҳои сонорӣ ном доранд: м, н, л, к, р, й.

II. Аз ҷиҳати ҳаракати фазолити садопардаҳо ҳамсадоҳо ба ду гуруҳ — **чарангнок** ва **бечаранг** тақсим мешаванд:

а) Овозҳои ки дар натиҷаи ларзиши садопардаҳо ва оҳанги чарангосӣ пайдо кардани онҳо ташкил меёбанд, ҳамсадоҳои **чарангнок** номида мешаванд. Дар талаффузи чарангнокҳо садопардаҳо таранг ва сӯроҳии байни онҳо танг шуда, ҳаво аз шуш мебаромада ба монеаи сахт дучор мешавад ва ларзиш ба вучуд меояд. Дар ин вақт овози мусикавӣ пайдо мешавад, ки онро чаранг ё садо мегӯянд. Барои муайян кардани ҳолати ин гуна овозҳо онҳоро баъдандтар талаффуз кардан шарт аст. Чарангнокҳо инҳоанд: б, д, з, м, н, г, з, ж, в, р, й, ғ, ч. Таркиби ҳамсадоҳои чарангнок ҳамеша аз садо ва шавшув иборат аст.

б) Овозҳои ки хангоми талаффузашон ҳаво садопардахоро на ларзонда ё каме ба онҳо молиш хӯрда мебарояд, ҳамсадоҳои **бечаранг** номида мешаванд. Дар талаффузи бечарангҳо садопардаҳо суст шуда, сӯроҳии байни онҳо вазъ мешавад. Бечарангҳо фақат аз шавшув иборат буда, дар натиҷаи ба органиҳои гуногунои нутқ дучор шудан ва молиш ёфтани ҳаво ҳосил мегарданд. Бечарангҳо инҳоанд: п, ф, т, қ, х, с, т, ш, ч, к.

Агар аз овозҳои чарангнок садоро хориҷ намоем, онҳо ҳамонро ба овозҳои бечаранг бадал мешаванд. Аз ин ҷиҳат, ҷуфти ҳамсадоҳои чарангнок бечаранг ба вучуд меояд.

чарангнок	б	в	г	д	з	ғ	ҷ	ж
бечаранг	п	ф	қ	т	с	х	ч	ш

Чунин ҳамсадоҳо ҷуфти худро надоранд: л, м, н, р, й, х, қ.  
III. Аз ҷиҳати тарзи талаффуз ҳамсадоҳо ба чунин гуруҳҳо ҷудо мешаванд:

а) **Ҳамсадоҳои зич ё тарканда**. Овозҳои ки дар натиҷаи талаффузашон органиҳо ба якдигар зич шуда, ҷараёни ҳаво онҳоро тарконда мебарояд ва дар натиҷа шавшуву лаҳзатӣ ҳосил мешавад, ҳамсадоҳои зич ё тарканда ном доранд: б, ч, д, г, к, т, п, м, н, қ, ғ.

б) **Ҳамсадоҳои фрикатив ё роғ**. Овозҳои ки хангоми гуфтаи онҳо органиҳои нутқ ба ҳам наздик мешаванд ва ҳаво ба органиҳои гуногун молиш хӯрда, шавшув ҳосил карда мебарояд, яъне органиҳо ба ҳамдигар зич нашуда, ҳаво бо андаке молишхӯрӣ берун меояд, ҳамсадоҳои фрикативӣ ё равон ва ё роғ номида мешаванд: ф, с, л, р, ш, х, з, в, х, ғ.

в) **Ҳамсадоҳои димоғӣ**. Овозҳои ки дар талаффузашон забонча роҳи ҷавфи дахонро мегираду ҳаво ба воситаи димоғ мебарояд, ҳамсадоҳои димоғӣ ном доранд: м, н. Дар талаффузи «м» лабҳо ба ҳам мерасанд, аммо дар талаффузи «н» нуги забон ба милку дандонҳои боло зич мешавад.

г) **Ҳамсадоҳои ларзон**. Онҳо, ки дар талаффузашон фишори ҳаво нуги забонро ба ларзиш меорад: р.

IV. Аз ҷиҳати маҳрач, яъне ҷои ташкильёбнашон, маҳсулан аз рӯи ҳолати лабҳо ва забон овозҳои ҳамсадо ба чунин гуруҳҳо тақсим мешаванд:

а) **Ҳамсадоҳои лабӣ**. Овозҳои ки хангоми талаффузашон лабҳо ба ҳамдигар зич мешаванд, ҳаво бо дучор шудан ба монеаи лабҳо берун меояд, ҳамсадоҳои лабӣ ном доранд: б, п, м, в, ф. Дар ин гуруҳ б, п, м ҳамсадоҳои лабулабӣ, в, ф ҳамсадоҳои лабудандони шуморида мешаванд.

б) **Ҳамсадоҳои ғайрилабӣ**. Овозҳои ки дар вақти талаффузашон лабҳо ба ҳамдигар зич нашуда, бо андаке ба ҳамдигар ва ё ба органиҳои дигари нутқ наздик шудан ҳаво берун меояд, ҳамсадоҳои ғайрилабӣ шуморида мешаванд: т, н, д, з, р, с, ш...

в) **Ҳамсадоҳои пешизабонӣ**. Ҳамсадоҳои ки дар талаффузашон нуги забон ба пеш қашида шуда, ба дандонҳо мерасад: н, д, т, ч, з, р, с, ш, ч.

г) **Ҳамсадоҳои миёнизабонӣ**: й.

д) **Ҳамсадоҳои пасизабонӣ**: к, қ, ғ, х.

е) **Ҳамсадоҳои халқӣ**: х, ғ.

V. Аз ҷиҳати таркибашон ҳам овозҳои ҳамсадо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд:

а) **Овозҳои содда**. Дар процесси ташкильёбни чунин овозҳо қис-

<sup>1</sup> Консонантизм калимаи латини буда, маънояш «овози ҳамсадо» мебошад.

ми муайяни органҳои нутқ ҳаракат карда, боз ба ташкил кардан овози дигар мувофиқ мешавад. Дар таркиби ин овозҳо фақат овоз ё танҳо шавшув ё худ омехтаи садо бо шавшув мавҷуд аст.

д, г, з, ш, ғ.

б) **Овозҳои аффриката ё мураккаб ва ё пайваста.** Дар ин овозҳо ду овоз ҳам аз ҷиҳати махраҷ, ҳам аз ҷиҳати тарзи бавуҷудон хусусияти ягонагӣ пайдо мекунанд. Дар онҳо, аз як тараф, гуногунии махраҷ, аз тарафи дигар, ҷараёни ба ҳампайвастан онҳо карда мешавад. Аффрикатҳо инҳоянд: **ч = т-ш; ҷ = д-ж; ц = т-с.** Аз рӯи қонуни артикуляция дар таркиби аффрикатҳо як овози монедор (**т, д**) ва як бемонеа ё равон (**ш, ж, с**) мавҷуд аст.

Инчунин овозҳои ҳамсадо хусусияти мулоим ва саҳт талаффузшавӣ доранд, ки ин хоси фонетикаи забони русӣ мебошад. Дар забони тоҷикӣ 24 овози ҳамсадо (агар ҳамсадои ҳалқии чуқур 7-ро ба ҳисоб гирем, 25) мавҷуд аст:

- 1) зич ё тарканда: **п, б, м, л, т, н, к, г, қ.**
- 2) роғ ё фрикатив: **ф, в, с, з, ш, ж, л, й, х, ғ, ҳ.**
- 3) аффрикатҳо: **ч, ҷ, ц.**
- 4) ларзон: **р.**

Ҳамин тавр, ҳамсадоҳо ҳам вобаста ба органҳои нутқ ва тарзи ташкилӣ ба гуруҳҳои номбурда ҷудо мешаванд, ки ҳар кадом хусусияти ба худ хосе дорад. (Ба таблицани саҳ. 55 нигаред).

## ҚИСМҲОИ ФОНЕТИКИИ НУТҚ

Нутқ аз ҷиҳати фонетикӣ аз ҷараёни ба ҳам пайваста ё силсилаи овозҳо иборат аст. Ин силсилаи овозҳо воҳидҳои фонетикӣ забон буда, пайдарҳам ба якдигар алоқаманд мешаванд.

Воҳидҳои фонетикӣ нутқ инҳоянд: ибора, такт, ҳисса, овоз. Ба ҳамин тарик, овозҳои нутқ на алоҳида, балки дар ҳиҷоҳо, тактҳо ва ибораҳо кор фармуда мешаванд.

1) **Ибора** (фраза<sup>1</sup>) воҳиди калонтарини фонетикӣ мебошад. Ибора дар силсилаи нутқ бо пауза ҷудо карда мешавад. Пауза — инст карда силсилаи овозро буридан аст. Ҳангоми пауза гуянда ба рои талаффузи иборани дигар нафас мегирад. Воҳиди грамматикӣ (ҷумла) ва фонетикӣ (ибора) як ҳисса кардан мумкин нест, зеро ҷумла якҷанд ибораро ташкил менамояд. Ибора ба як интонация муттаҳид мегардад. Ҳар як иборани талаффузшаванда дорои як интонация мебошад.

Интонация ҳодисаи мураккаб буда, инҳоро дар бар мегирад:

1) **баландӣ ва пастии овоз.** Ин мелодикаи нутқ буда, хоси ҳар кадом забон мебошад. Масалан, дар ҷумлаҳои ҳикоягии забони русӣ ва тоҷикӣ овоз аз аввал баланд шуда, дар мобайн муътадил давом намуда, дар охири ҷумла паст мешавад. Дар ҷумлаҳои саволӣ бошад, дар охири баланд мешавад;

<sup>1</sup> Фраза калимаи юнони буда, маънояш «ифода», «ибора», «ҷумла» мебошад.

Р О Ф		З И Ч						
Тон талаффуз	Тарзи талаффуз	Дубулаби	Табудандиюи	Пешизабони	Мустиқ-абрӯи	Писвабони	Ҳалқӣ	
ғайридимоғӣ	п, б			т, д		в, г, ж		
диноғӣ	м			н, ҷ(ш)				
аффрикатӣ								
якмаҳраҷӣ			ф, н	с, з	н	к, л	х	
думаҳраҷӣ				ш, ҷ				
сахлудӣ				д				
таҷрибӣ				р				

2) таносуби саҳти, сустӣ, дарозӣ ва кӯтоҳии ҳиҷоҳо. Инҳо ба ҷумла ва ибора мавзуният меба хшанд;

3) тезӣ ва сустии ифода аз руи вақт ва ҳангоми ин суръати нутқро ташкил медиҳад;

4) қувва ё сустии талаффуз ва нафасбарорӣ;

5) мавҷуд будан ё набудани паузаи дохилӣ ва ибора, ки ибораро ба қисмҳои алоҳида ҷудо мекунад. Пауза дохилӣ ба мавзунияти ибора таъсир мерасонад;

6) оҳанги умумии фикр, ки вобаста ба мақсад ба гуногуи мешавад: шодӣ, хурсандӣ, шухӣ, ранҷиш, тарсу бим ва ғайра.

2) Ибора ба тактҳо ҷудо мешавад. Такт қисми ибора (як ё якчанд ҳиҷо) буда, ба як зада муттаҳид мегардад. Дар аксарияти забонҳо ҳаман калимаҳои мустақилмаъно такти алоҳида ташкил медиҳанд, чунки онҳо ба худ зада доранд. Калимаҳои ёридиҳанда беада буда, ба аввал ё охири калима илова мешаванд. Он ёридиҳандаҳое, ки ба аввали калима ҳамроҳ мешаванд, проклитика ном доранд. Ҳаман пешояндҳо ба гуруҳи проклитика дохил мешаванд (ба, бо, бе, дар, аз, то).

Агар ин гуна ёридиҳандаҳо ба охири калима ҳамроҳ шаванд, энклитика номида мешаванд. Дар забони тоҷикӣ инҳо ба гуруҳи энклитика дохил мешаванд: пасоянди -ро; лайваҷдақҳои ў, ҳам, ки; бандакҷонишинҳои соҳибии ам, ат, аш, амон, ашон; бандакҳои феълӣ ва хабарии ам, й, аст, ем, ед, анд; ҳиссаҳои мӣ, ку.

3. Тактҳо ба ҳиҷоҳо ҷудо мешаванд. Ҳиҷо ҳиссаи такт буда, аз як ё якчанд овоз иборат аст, аммо инро ҳам бояд гуфт, ки ҳаман овозҳо ҳиҷоро ташкил дода наметавонанд. Ҳиҷоро овозҳои садонок ташкил медиҳанд.

4. Ҳиҷо аз овозҳо иборат аст. Ба ҳамин тарик, мувофиқи таснифоти боло овозҳои нутқ ҳиссаҳои ҳиҷо буда, бо як артикуляция, яъне бо як экскурсия ва як рекурсия талаффуз меёбанд. Агар экскурсия ва рекурсия аз якто зиёд бошад, пас, дар ин ҷо на як овоз, балки якчанд овоз мавҷуд аст.

## ҲОДИСАҲОИ ФОНЕТИКӢ

Азбаски овозҳои нутқ на дар алоҳидагӣ, балки дар силсилаи овозии нутқи алоқаманд талаффуз карда мешаванд, бинобар ин онҳо, махсусан овозҳои ҳампахлу, ба ҳамдигар таъсир мерасонанд, зеро рекурсияи овози аввал ба экскурсияи овози сони алоқаманд аст, инчунин таъсири шароити умумии талаффуз (таъсири аввал ва охири калима, характери ҳиҷо, заданок ва беада будани ҳиҷо) низ ба таъбири овози оварда мерасонад. Ҳаман ин ҳодисаҳои гуногуни фонетикиро ба вучуд овардааст. Ҳодисаҳои фонетикӣ қисми муҳими боби фонетикаро ташкил медиҳанд. Дар ин ҷо дар боран қонуниятҳои таъбир ёфтани овозҳо ва ба калимаҳои ҷудогона таъсир расонидани он таъбирот сухан меравад.

Ҳодисаҳои фонетикӣ ҳам ба забони гуфтугуӣ ва ҳам адабии китобӣ дахл доранд. Онҳо яке аз он воситаҳои мебошанд, ки ба забон шаклҳои нави калимаҳоро дохил мекунанд. Ҳодисаҳои фонетикӣ инҳоянд:

1) афтидан ва ихтисоршавӣ, 2) ҷойвазкунии овозҳо, 3) ассимиляция, 4) диссимиляция, 5) мувофиқати овозҳо, 6) дигаршавии овозҳо.

## 1. АФТИДАН ВА ИХТИСОРШАВИИ ОВОЗҲО

Дар забони адабӣ ва дар шеваҳо аз калимаҳои ҷудогона афтида мондани баъзе овозҳо, бештар ҳамсадоҳои ҷарангнок, мушоҳида мешавад, аммо ин ҳол ба фаҳмидани маъно халал намерасонад.

Ин гуна ходисаро дар фонетика афтидан ва ихтисоршавии овозҳо меноманд.

Дар забони тоҷикӣ афтидан ва ихтисоршавии овозҳо аз руи дараҷаи паҳншавии ин ходиса ва дар орфография ҳукуки пурра ва нопурра доштани он ду ҳел мешавад:

1. Ба забони адабӣ таъсир карда, дар орфография инъикос ёфтани он:

а) дар аввали калима: агар — гар — ар, кӣ аст — кист, чи аст — чист, мо аст — мост, аз ин — з-ин, аз он — з-он, ва ин — в-ин, ва он — в-он;

б) дар охири калима: манро — маро, руй — ру, буй — бу, муй — мӯ, ҷой — қо, пой — қо, ки у — к-у, ки ин — к-ин, ки он — к-он;

в) дар байни калима: чиндан — чидан, бинишин — биншин, бинигар — бингар, бинавоз — бинвоз, нанавоз — нанавоз, бинавис — бинвис, нанамо — нанмо, нанигар — нангар, бигузар — бигзар, бобоз, бобоат, бобоаш, бобом, бобот, бобош.

2. Афтидан ва ихтисоршавии овозҳо бештар дар гуфтугу ва лаҳҷаҳо мавҷуд буда, ба орфография таъсир накардааст: гуфт — гуф-мӣ, хонда истодааст — хонсас — хонсас, омаданд — ома-ми — гуф-мӣ, хонда истодааст — хонсас — хонсас, омаданд — ома-дан, мегирад — мегира, меравам — мерам, метавонам — метонам, рафта истодаам — рафсодам — рафсодем — рафсониям — рафсо-сам, чанд — чан, қандҷой — қанҷой, чоштгоҳ — чошгоҳ, ҳашт — хаш, ҳафт — ҳаф.

Чунон ки аз мисолҳо дида мешавад, аз баъзе калимаҳои таъ-бири овозҳои алоҳида, ҳатто ҳиҷоҳои яклухт ҳам афтида метаво-нанд. Ҳодисаи афтидан ва ихтисоршавӣ дар аксарияти ҳиссаҳои нутқ дида мешавад, аммо дар феълҳо боз ҳам зиёдтар аст.

## 2. ҶОЙВАЗКУНИИ ОВОЗҲО (МЕТАТЕЗА)

Ҷойвазкунии ҳам бештар дар гуфтугу ва лаҳҷаҳо воқеъ мегар-дад. Вай ҳодисаи фонетикӣ аст, ки дар калима баъзе овозҳо ҷой-и худро иваз мекунанд. Ин гуна ходиса дар забони тоҷикӣ дар ду ҳолат дида мешавад:

1) Ҷойвазкунии, ки ба орфография таъсир накарда, танҳо дар

гуфтугун баъзеҳо (дар лаҳҷаҳо) дучор меояд; ҳаҳо — ҳаво, дарё — дайро, аҳвол — авҳол, бурё — буйро, арвоҳ — авроҳ.

2) Ҷоибазкуниҳо, ки ба забони адаби дохил шуда, дар орфография низ иштироки ёфтааст: куфл — кулф, китф — кифт. Баъзе аз шаклҳо ба таври параллелӣ кор фармуда мешаванд. Ҷоибазкуниҳои овозҳо бештар дар калимаҳои иқтибосӣ (тарелка — талерка, невроз, невропатолог), дар калимаҳои аз забони адаби ба лаҳҷа дохилшуда ва дар нутқи қудакон мушоҳида карда мешавад: давоза — давроза, гирья — гийра, бирьёл — бийрон.

### 3. АССИМИЛЯЦИЯ

Дар фонетика монандшавии овозхоро ассимиляция<sup>1</sup> меноманд. Ассимиляция дар байни овозҳои ҳамҷинс (садонок бо садонок, ҳамсадо бо ҳамсадо) рӯй медиҳад. Бинобар ин ассимиляция пурра (агар ду овоз аз ҳар ҷиҳат ба ҳамдигар монанд шаванд) ва нопурра (агар танҳо аз ягон ҷиҳати аломати артикуляционӣ назадики пайдо кунанд) мешавад.

Ассимиляция чунин ҳодисаест, ки баъзе овозҳо дар ҳангоми талаффуз аз ҷиҳати ҳаракати органҳои нутқ ва артикуляция ба ҳамдигар мувофиқшавиро талаб мекунанд, яъне дар вақти гуфтан як овоз пеш аз худ ё пас аз худ овозро талаб мекунанд, ки вай ба худаш ё аз ҷиҳати ташкилӣ ё аз ҷиҳати маҳраҷ ҳамҷинс бошад. Масалан: қасдан — қастан. Дар ин ҷо овози «д» пешизабони ҷарангнок буда, «с» пешизабони бечаранг аст. Бинобар ин «д» ҳамҷинси худ «т»-ро, ки низ пешизабони бечаранг мебошад, ба ҷои худ мегузорад. Ин тағйиротро овози бечаранги «с» талаб кардааст.

Ё ки дегча — декча, асбоб — аспоб, лодка — лотка, танбур — тамбур, занбур — замбур, чунбиш — чумбиш, анбор — амбор, ҳаштадаҳ — ҳаждаҳ ва ғайра.

Аз ҷиҳати он ки кадоме аз ду овоз ба тағйирот дучор меояд, яъне овози дигарро ба худ монанд мекунанд, ду ҳел ассимиляцияро қайд кардан лозим аст:

1) Ассимиляцияи прогрессивӣ.

2) Ассимиляцияи регрессивӣ.

Агар як овоз дар калима овози пас аз худ омадаро ба худаш ҳамҷинс кунанд, ассимиляцияи прогрессивӣ ном дорад: қасдан — қастан, асбоб — аспоб, сабад — сабат. Агар як овоз таъсири худро ба овози пеш аз худ омада гузаронда, онро ба худ ҳамҷинс намояд, ассимиляцияи регрессивӣ ном дорад: дегча — декча, лодка — лотка, манбаъ — мамбаъ.

### 4. ДИССИМИЛЯЦИЯ

Диссимиляция ҳам калимаи лотинӣ буда, маънои луғавии он ҷудошавӣ, яъне аз ҳамҷинси худ дур шудан мебошад. Диссимиляция ҳодисаи акси ассимиляция мебошад. Вай дар байни овозҳои

<sup>1</sup> Ассимиляция — калимаи лотинӣ буда, маъноаш «монандшавӣ» аст.

ҳаҷҷатӣ аз ягон ҷиҳат ба ҳам монанд (садонок ва ё ҳамсадо) рӯй медиҳад. Диссимиляция бештар дар овозҳои аффрикатӣ ва баъзе овозҳои пешизабони роғ ба вучуд меояд.

Агар дар гуфтугӯ яке аз овозҳои овози дигарро аз ҳамҷинси худ худ кунад, диссимиляцияи номида мешавад: қачдум — қаждум, иҷтимоӣ — иштимоӣ, иқбол — ихбол, вақт — вахт.

Дар ин мисолҳо овози «ҷ» ва «ч» аффрикат буда, дар шакли дигарии калимаҳои мазкур «ҷ» ба «ш» гузаштааст. Дар калимаҳои иқбол ва вақт овозҳои «б», «т», монеадор буда, барои осонтар шудани талаффуз ба паҳлӯи худ овози бемонсан «х»-ро талаб кардаанд.

Аз ассимиляцияи дида, худуди истемолҳои диссимиляцияи камтар аст. Ассимиляцияи шакли фонетикӣ забонро чандон тағйир намендиҳад, бинобар ин вай ба забони адаби бештар роҳ меёбад, аммо диссимиляцияи дар шакли фонетикӣ забон тағйироти зиёдтар ба вучуд меоварад. Аз ин рӯ вай аксаран аз нормани нутқи беруш монда, асосан дар лаҳҷаҳо, гуфтугӯи оддӣ ва нутқи қудакон мушоҳида мешавад.

### 5. МУВОФИКАТИ ОВОЗҲО

Ин ҳодисаест, ки дар забони адаби ва шеваҳо дар калимаҳои овозҳои гуногун ба ҳамдигар мувофиқат мекунанд, ба таври дигар гуем, дар калимаҳо ба ҷои як овози кор фармуда шудани овози дигар дида мешавад. Ба таври мувозӣ кор фармудани овозҳо дар як калима мувофиқати овозҳо ном дорад: раҳ — роҳ, кутаҳ — кутоҳ, маҳ — моҳ, даҳан — даҳон, ниғаҳ — нигоҳ, кушод — кушуд, устод — устоз, хидмат — хизмат...

Мувофиқати овозҳо дар натиҷаи тағйироти фонетикӣ, махсусан дар асоси қонуниятҳои ассимиляция ва диссимиляция, дар натиҷаи иқтибоси калима аз забонҳои дигар ва дар натиҷаи тараққиёт ва тағйироти тадриҷии овозҳо ба вучуд меояд.

Ҳодисаи мувофиқати овозҳо дар забон на танҳо сабаби гуногунии талаффузи шаклҳои ҷудогонаи калимаҳо, балки боиси гуногунии нормани нави талаффуз ва ё ба таври мувозӣ кор фармуда шудани як қатор шаклҳо ҳам гардидааст.

### 6. ДИГАРШАВИИ ОВОЗҲО

Бо таъсири ҳамдигарии овозҳои ҷарангнок ва бечаранг тағйироти овози ба вучуд омада, ба ҷои ҷарангнок бечаранг ва ба ҷои бечаранг ҷарангнок меояд. Ин ҳодисаи фонетикӣ, асосан, дар нутқи гуфтугӯи мавҷуд бошад ҳам, баъзан ба нормани орфография низ таъсири худро мегузорад. Дар ин ҳолат, бадалшавии овозҳои г — қ, сири худро мегузорад. Дар ин ҳолат, бадалшавии овозҳои г — қ, б — п, д — т, з — с, в — ф, ғ — қ — х, ч — ҷ дида мешавад. Процесси дигаршавӣ ё бадалшавии овоз аз инҳо иборат аст:

1) дар охири калима бечаранг талаффуз шудани ҷарангнокҳо: барг — барқ, об — оп, актив — актиф;

2) бо илова шудани ҳиссаҳои морфологи бечаранг талаффуз

шудани чаранглокҳо: хурд — хурттар, хуб — хуптар, чароғ — рок, боғ — бохча;

3) бадалшавии овозҳо ва ба орфография тасвир кардани аз чумла, дар сифатҳои таъкиди пеш аз чаранглок кор фарқи шудани «б» ва пеш аз бечаранг «п»: зард — заб-зард, сиёҳ — сиеҳ, калон — кап-калон, кабуд — кап-кабуд, лунда — луб-луна.

4) дар охири калима чаранглок талаффуз карда шудани бечаранг ва баръақс: гап — габ, чап — чаб (чабдаст), хушомал — шомат, марҳамат — мархамат.

## ОВОЗ ВА ФОНЕМА

Калимаи овоз мафҳуми умумӣ аст. Овоз дар натиҷаи бархурди ва дарзиш ефтани ҳаво ҳосил мешавад. Овоз дар маънои овози инсонӣ, яъне дар мафҳуми фонетикӣ унсурӣ калимаест, ки барои вучуд омадани калима хизмат мекунад.

Нутк аз калимаҳои дар чумла ба ҳам алоқаманд иборат аст. Калимаҳо ба овозҳои ҷудогонаи нутк тақсим мешаванд. Дар нутк маътаволам овозҳоро бо тобишҳои гуногун талаффуз кунем. Масалан, овозҳои **а, о, у** ва монанди инҳоро якҷанд хел талаффуз кардан мумкин аст. Аммо ҳаман ин тобишҳоро, ки овозҳои ҷудогонадоранд, фонема номидан мумкин нест.

Фонема<sup>1</sup> дар нутқи инсон типӣ овозеро меноманд, ки вай барои аз якдигар фарқ кардани калимаҳо ва шакли онҳо қодир буда, доғирои тобишҳои гуногун мебошад ва бо ҳамин барои алоқа ва муносилаи одамон хизмат мекунад.

Фонемаро берун аз системаи фонетикӣ забон, ки мувофиқи таъриқи таърихӣ он ташкил меёбад, тасаввур кардан мумкин нест. Системаи фонемаҳо яке аз аломатҳои характерноки забони ин ё он халқ ё миллат мебошад.

Ҳамаи фонемаҳои як забон системаи ягонро ташкил медиҳанд. Овозро онҳо ба якдигар зич алоқаманд мебошанд. Забонҳои гуногун системаи фонетикӣ ҳархела дошта, аз ҳамдигар на танҳо бо микдори фонемаҳо, инчунин аз руи характеристикаи сифатӣ ва микдори нутқ фарқ мекунанд. Микдори фонемаҳо дар забонҳои гуногун аст. Масалан, дар забони абхазӣ — 71 фонема (68 ҳамсадо, 3 садонок), дар забони русӣ — 39 (34 ҳамсадо, 5 садонок), дар забони дулиён — 42 (37 ҳамсадо, 5 садонок), дар немисӣ — 36 (18 ҳамсадо, 15 садонок ва 3 дифтонг), дар англисӣ — 40 (24 ҳамсадо, 13 садонок, 3 дифтонг), дар французӣ — 35 (17 ҳамсадо, 18 садонок), дар фини — 30 (14 ҳамсадо, 16 садонок), дар забони тоҷикӣ 29 (23 ҳамсадо, 6 садонок) мавҷуд аст.

Баъзе забонҳо фонемаҳои ба худ хос доранд. Масалан, дар забони тоҷикӣ фонемаи садоноки «у», дар забони русӣ «ы». Фонемаи элементӣ нутқи овозӣ буда, дар нутқи хаттӣ ифодаи он ҳарф аст. Аз ин рӯ, муносибати овоз (ё фонема) ва ҳарф ба миён меояд.

<sup>1</sup> Фонема — калимаи юнонӣ буда, маънояш «овоз», «садо» мебошад.

чудокунандаи онҳо ин аст, ки овоз ё фонемаро мешунараванд. Галаффуз мекунем, ҳарфро мебинем ва менависем. Ҳарф шартан графикӣ овози нутқ (фонема) дар китобат мебошад. Ин ду мафҳумро (фонема ва ҳарф) аз ҳамдигар фарқ накардан мумкин нест. Хаттӣ ҳарфи ё овози бояд барои ҳар як фонема ифодаи ҳақиқат мебошад. Аммо ин ҳолат дар аксарияти забонҳо, бахусус дар забонҳои ғарбӣ, қариб ҳамеша ҷиҳати овози калима аз ифодаи графикӣ фарқ мекунад. Ин фарқ аз ҳаминҳо иборат аст:

1) Як овоз дар забон бо якҷанд ҳарф ифода меёбад. Масалан, дар забони тоҷикӣ овози «э» бо ду ҳарф — дар аввали калима бо ҳарфи «э»: монанди эзоҳ, эрод, эҷод, эҳтиром, эълон, эҳтиёт, элак; дар мобайн ва охири калима бо ҳарфи «е»: монанди бед, мева, шеър, палер; се, вале, шанбе, рузе, соли, одаме ва ғайра. Овози «и» бо ду ҳарф ифода мешавад. Дар аввал ва мобайни калима, инчунин дар ҳолати беада буданаш дар охири калима бо ҳарфи «и»: монанди ид, ибрат, иваз, идора, илова, дил, нишон, ситора, дидор; одами хуб, бачаи хушфезл; дар охири калима дар мавриди қабул кардани зада бо ҳарфи «й» ифода мешавад: дустӣ, бародарӣ, хоҷагӣ, аҳоли, ҳавли ва монанди инҳо.

2) Ходисаи акси ин ҳам мушоҳида карда мешавад, яъне як ҳарф метавонад якҷанд овозро ифода кунад. Масалан, дар забони русӣ ҳарфҳои **е, я, ю, ё** ҳам дар калимаҳои таркибҳои овози **йе, йа, йу, йо** (техать, язык, юг, ёж) ва ҳам дар мобайни калима баъд аз ҳамсадоҳои овозҳои **э, а, у, о**-ро ифода карда метавонанд: дед, дядя, бюро, тета.

Дар забони тоҷикӣ ҳам ҳарфҳои «е» ва «и» ҳар кадоме ду овозро ифода мекунанд. Ҳарфи «е» дар аввал, мобайн ва охири калима баъд аз садонокҳо ифодакунандаи ду овоз: **йе** (ем, елим, посэд, баҷас, хонае) буда, дар миёна ва охири калима баъд аз ҳамсадоҳои танҳо як овозро (**э**) ифода менамояд: мехонад, меравад, себ, соли, дарахте.

Ҳарфи «и» дар мобайни калима баъд аз аломати ҷудои ва дар охири калима пас аз садонокҳо ду овозро (**йи**) ифода карда, дар аввал, миёна ва охири калима пас аз ҳамсадоҳои ифодакунандаи як овози **и** мебошад: тағйир, хонаи калон, барои вай; имрӯз, имсол, ширин, фил, девори баланд, гули сурх, оби соф.

Дар забони арабӣ ҳарфҳои **во** ( و ) ё ( و ) ифодакунандаи ҷудои овозҳо мебошанд: **و** — **у, ў, в, ва** ( و ) — **и, е, й, й**.

3) Як овоз метавонад бо якҷоя омадани ду ҳарф ифода гардад, масалан дар забони русӣ ҳамсадоҳои мулоим талаффузшаванда аз ду ҳарф иборат мебошанд: **ть, нь, дь, пь, сь**, (мать, день, конь, щип). Ё ки дар забони немисӣ овози «ш» бо якҷоя омадани се ҳарф **sch**, дар забони англисӣ ҳамин овоз бо ду ҳарф **sh** ва овози «ч» бо пайваста омадани ду ҳарф **ch** ифода мегардад.

<sup>1</sup> Шай В. С. Расторгуева. Краткий очерк фонетики таджикского языка. Сталинабад, 1955, стр. 10.



4) Як ҳарф метавонад ду овози якҷояшударо ифода намояд, яъне як ҳарф ифодакунандаи ду овоз шуда метавонад. Дар замири тоҷикӣ ҳоло ҳарфҳои *ц, щ*, ки дар асоси графикаи русӣ қабул шудаанд, ҳамчун дар забони русӣ ду овозро ифода мекунанд: *ц — + с, щ — ш + ч*.

## ҲИЧО ВА ТАШКИЛШАВИИ ОН

Чараеи пӯтк дар даҳон ба ҳиссаҳои ҷудоғона тақсим шуда барояд. Агар калима якҷиҷоги бошад, фақат як процесси талаффузро ташкил медиҳад. Бинобар ин, ҳар як қисме, ки ба воқеаи ҳаво аз калима ҷудо мешавад, яклухт ҳамчун як калима талаффуз мешавад, ҳиҷо номида мешавад.

Ба иборати дигар, як ё якҷанд овоз, ки дар вақти талаффузи он ҳиҷо чараеи ҳаво даромада, аз даҳон мебарояд, ҳиҷо ном дорад. Дар ҳиҷо яке аз фонемаҳои мавқеи марказиро ишғол намуда, фонемаҳои дигарро дар атрофи худ муттаҳид менамояд. Ин гуна фонема ташкилкунандаи ҳиҷо ҳисоб мешавад. Ташкилдихандаи ҳиҷо фонемаҳои садонок мебошанд. Фонемаҳои ҳамсадо пеш ё пас аз он ҷой мегиранд. Бинобар ин дар калима миқдори ҳиҷо ба фонемаҳои садонок вобаста аст. Дар як калима чӣ қадаре ки овози садонок мавҷуд мешавад, ҳамон қадар ҳам ҳиҷо мавҷуд аст.

Ҳиҷо аз ҷиҳати таркиб аз як овози садонок ё як садонокуҷамсадо ва ё як садонокуҷамсадо иборат мебошад: *на-сан-да, о-зо-да, у-му-ми, мам-ла-кат, меҳ-нат-каш, об-ру-ман*.

Ҳиҷо аз ҷиҳати бо қадом овоз тамом шуданиаш ду ҳел мешавад: ҳиҷои қушода ва баста. Агар ҳиҷо бо садонок тамом шавад, ҳиҷо қушода ва агар бо ҳамсадо тамом шавад, ҳиҷои баста ном дорад. Қалимаҳои метавонанд танҳо аз ҳиҷои қушода ё фақат аз ҳиҷои баста иборат бошанд: *и-ҳо-та, и-до-ра, ло-ла, хо-на; мак-таб, кӯ-гар, киш-лок*.

Дар забон калимаҳои якҷиҷоги низ бисёрранд: *гул, себ, рӯшан, сол, рафт, гуфт, хонд* ва ғайра.

Дар забони тоҷикӣ ҳиҷочудокунӣ ба тарзи зерин аст:

1) Агар дар байни садонокҳо як ҳамсадо бошад, вай, одатан ба ҳиҷои охир мегузарад: *о-ро, а-со, за-мин, о-бод, ра-фик*.

2) Агар дар байни садонокҳо ду ҳамсадо паси ҳам омада бошанд, яке аз онҳо ба ҳиҷои аввал, дигаре ба ҳиҷои соии мебарояд: *оф-тоб, нар-гис, гар-дан*.

3) Агар дар калима ҳамсадоҳо ташдид ёбанд, ба ду ҳиҷо тақсим мешавад: *Лаз-зат, ғал-ла, лат-та, дак-ка, қув-ват, му-ваф-фақ-та-фақ-кур*.

4) Агар дар байни садонокҳо се ҳамсадо ояд, дутои аввал ба ҳиҷои пеш ва яктои он ба ҳиҷои баъдина дохил мешавад: *ба-ла-ла-тар, бу-зург-тар, хурд-тар*.

## ЗАДА ВА ХЕЛҲОИ ОН

Аз байни ҳиҷоҳои калима яке нисбат ба дигар шиддатноктар ин шиддатноктар талаффуз карда мешавад. Нисбатии шиддатноктар ба ҳиҷоҳои маънос талаффуз карда шудани яке аз ҳиҷоҳои калимаи зада ном дорад: *китоб, хона, дарахт, замин, осмон*.

Ҳамон, ки зада ба болои он меафтад, ҳиҷои задовнок ба ҳиҷоҳои дигарни худ ҳамон калимаи ҳиҷои беада номида мешавад. Пурқувваттар гуфта шудани ҳиҷо ба чараеи ҳаво вобаста аст. Аз ин ҷиҳат, ҳиҷои худро омадан мумкин аст: он чараеи ҳаво, ки дар вақти талаффузи калима нисбат ба қисмҳои дигарни худ ҳамон калимаи шиддатнок берун меояд ва ба ин восита вазири оҳанги як ҳиҷоро аз дигараш фарқ мекунонад, зада номида мешавад.

Зада дар калима ба болои яке аз овозҳои садонок ҳам меафтад. Ин гуна задаро задаи калима меноманд. Вазири задаи калима аз муайяни кардани маъно ба нормани талаффузи иборат аст.

Зада ду ҳел мешавад:

- 1) задаи қуввагӣ ё динамики.
- 2) задаи тоӣ ё мусиқавӣ.

1) Задаи қуввагӣ он аст, ки як ҳиҷои калима аз дигар ҳиҷоҳои он шиддатноктар ё баландтар талаффуз мешавад. Ин ҳел зада ба забонҳои русӣ ва тоҷикӣ хос аст.

2) Задаи тоӣ ё мусиқавӣ он аст, ки дар калима ҳиҷои заданок аз беада ба воситаи лаҳн (*тон*) фарқ мекунанд. Чунин зада ба забонҳои полякӣ, французӣ, тоҷикӣ ва дигарҳо хос мебошад.

Зада дар забонҳои ҷаҳон мавқеи муайян дорад. Вай дар қисмҳои гуногуни калимаҳо меафтад. Дар баъзе забонҳо зада дар калимаҳои муайян дорад. Масалан, дар забони чехӣ ҷои зада ҳиҷои аввали калима, дар забони полякӣ дар ҳиҷои пеш аз охири, дар французӣ дар ҳиҷои охири мебошад.

Дар забони тоҷикӣ мавқеи зада дар калимаҳо ба тарқи зер аст:

1) Дар исми зада, асосан, дар охири калима меояд: *китоб, ситор, қалам, бозор*. Агар ба ин гуна калимаҳо суффикс дар охири илова карда шавад, зада ба қисми иловашуда мегузарад: *хона — хонагӣ, корхона — корхонаҳо, ҳавас — ҳавасманд*.

2) Дар сифатҳо ҳам монанди исми зада дар охири калима меафтад: *калон, дилкаш, баланд, ширин, дилписанд*. Дар охири сифатҳои ҳиссаи илова шавад, зада ба он мегузарад: *хуб — хубтар, калон — калонтар, сурх — сурхча*.

Агар префикс илова гардад, зада, асосан, дар охири калима мондан мегирад: *даркор — нодаркор, савод — бесавод*. Баъзан дар ҳолати илова шудани префикс задаро ҳам ба аввал, ҳам ба охири калима овардан мумкин аст: *фоида — бефоида, маҳсул — бемаҳсул*. Дар сифатҳои мураккаб ҳам зада дар ҳиҷои охири меояд: *қадба-зада, дилнишин, хушбаён, абрукамон, дилписанд*. Дар сифатҳои таъкидӣ зада хусусияти дугона дорад. Вай гоҳо ба ҳиссаи таъкидӣ, зада ба ҳиҷои охири калима вобаста шуда меояд. Ин ҳолат ба

тарзат ифода ва тобиши маънони фикр вобаста аст: калон — калон, сурх — суп-сурх, сафед — сап-сафед, зард — заб-зард.

3) Дар шумора, чонишинҳои мураккаб, масдар ва сифати қиматӣ ҳам чон зада дар ҳиҷои охирини калима аст: моён, шумо, он, вайҳо, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, хондашуда, хондаистода, вишташуда.

4) Дар феълҳои мавқеи асосии зада ҳиҷои аввал аст. Агар феъл префикс илова шавад, зада ба он мегузарад: рафта — равад — бирафт, гуфт — мегуфт — мегӯяд.

Дар феълҳои замони ояндан дур (таркибӣ), ки феълӣ ёри ҳақиқатдан онҳо аз шакли аорист иборат аст, зада дар ҳиҷои якум феълӣ ёридананда гузошта мешавад: хоҳам омад, хоҳам гуфт, хоҳай рафт, хоҳам фириост.

Дар феълҳои замони гузаштаи дур ва ҳозираи давомдор иншоли мӯҳтасабӣ конда нигоҳ дошта мешавад: рафта будам, гуфта буданд, гуфта истодааст, хонда истодаем.

Агар феъл дар шакли инқорӣ омада бошад, зада ба ҳиссаҳои инқорӣ мегузарад: наравед, нагуёед, нагирад. Дар категорияи зарҳам зада, асосан, ба ҳиҷои охири калима меафтад: охиста, сургӯяи дӯстона.

5) Дар калимаҳои ёридананда мавқеи зада муайян нест. Дар онҳо зада ҳамеша дар як чон муқаррарӣ намеояд. Дар ёриданандаҳо мавқеи зада устувор нест: Оре, Ӯймо, Балки, Ӯё, Зёро, Хатт албатта, азбаски, чуқки, агар, магар, фақат, танҳо.

6) Дар калимаҳои совети-интернационалӣ, ки аз русӣ ё ба асоси русӣ забони русӣ ба тоҷикӣ дохил шудаанд, зада дар ҳамон чон ки дар русӣ меояд, асосан нигоҳ дошта мешавад: партия, революция, пионер, объект, трактор, поезд, Иванов ва ғайра.

Агар ба ин гуна калимаҳо суффиксҳои русӣ-тоҷикӣ илова карда шаванд, зада ба қисми иловашуда мегузарад: марксизм, ленинизм, ленинчи, активист, активона, партиявӣ, тракторчи.

Ба номҳои тоҷикӣ суффиксҳои фамилиясози — ов, -ова, -ев, -ева илова шаванд, зада ба онҳо нагузашта, дар чон аввалан хуз нигоҳ дошта мешавад: Раҳмон — Раҳмонов, Кодир — Кодиров, Қодирова, Мансур — Мансуров, Мансурова, Малик — Маликов, Мусофир — Мусофиров.

Дар забони тоҷикӣ баъзе ҳиссаҳои калима ва калимаҳои адаби ҳиҷаи задаро қабул намекунанд: бандакҳои изофӣ «и», суффиксҳои муайяни ва ягонагӣ «е», пасояндӣ -ро, бандакчонишинҳои соҳибӣ (ам, ат, аш, амон, атон, ашон), бандакҳои феълӣ ва хабарӣ (ам, аст, ем, ед, анд), пайвандакҳои пайваस्तкунандан «у» (ю), «хам» пайвандакӣ тобеъкунандан «ки».

Дар як қатор забонҳо зада дар калимаҳои чон муайян надорад. Вай дар як калима дар ҳиҷои аввал, дар дигарӣ дар миёна ва охири он ми дар ҳиҷои охири меояд. Масалан, дар забони русӣ: яблоко, молоко, кó, цветóчек. Ин гуна задаро задаи озод меноманд.

Роль ва мавқеи зада дар калимаҳо калон буда, аҳамияти он дар онҳо иборат аст:

1) Задаи калимагӣ ҳамчун воситаи грамматикӣ барои ҷудо кардан маънои калимаҳо хизмат мекунад. Масалан, дар забони русӣ: кулф — кулф, замо́к — қаср, мука — орд, мука — азоб, укубат. Дар забони тоҷикӣ: сузон (сифат) — сузон (феълӣ фармоиш), дошт (исм) — бардошт (феъл), гуё — (сифат, забони гуё) — (ҳиссаҷа), бинó (бинои баланд) — б́ино (дидаи бино), танҳо (сифат), танҳо як кас омад; танҳо (зарф), ман танҳо будам; кó — кóрам; землнн кóрам.

2) Зада барои муайян кардани тарзи хонидани ба равшании ифодаи барои муайян кардани норми талаффузи хизмат мекунад: марк — марк, гулзóр, Холлзóв, портфель, назария, омма, фольклóр, Шевчóк, тракторист.

3) Задаи ҳиҷоӣ барои дуруст фаҳмидани маънаҳои имло, баъзе муайян кардани калимаҳои мураккаб (хусусан дар забони тоҷикӣ) хизмат мекунад: якрав (як рав), пахтакор (пахта кор), пахтачи (пахта чин), соатсоз (соат соз), музадӯз (муза дӯз).

Дар ҷумла ҳар як калимае, ки зӯда аз як ҳиҷо дорад, ба худ маънои қувватӣ мегирад. Ғайр аз ин, дар ҷумла бо мақсади таъкиди маъно аз калимаҳо баландтар талаффуз карда мешавад, яъне ба боло ва қалби калимаи бутун ина зада меафтад, ки онро задаи мантиқӣ меноманд. Бо ёри задаи мантиқӣ гунаи мақсади асосиро ба шумораи мақсади асосиро аз ҳар қардаи мешавад. Бинобар ин ҳамон қисми асосиро инсбат ба дигар қисмҳои ҷумла иншолиноктар талаффуз мекунад.

Задаи мантиқӣ воситаи асосии ҷалб намудани диққати шӯнаанда ба ин ё он қисми нутқи мебошад: иншонери мақтаби мо дигар ба экскурсия рафтад. Дар ин ҷумла гунаи аз рӯи мақсади дар пеш гузоштааш метавонад яке аз калимаҳоро баландтар талаффуз намуда, диққатро ба он қисми ҷумла равона созад.

## ОРФОЭПИЯ

Орфоэпия як қисми забоншиносӣ буда, нормаҳои талаффузи меомӯзад. Маънои орфоэпия талаффузи дуруст мебошад.<sup>1</sup> Агар калимаҳо дар гуфтугӯи ҷондин тарзу ҳолати талаффуз дошта бошанд, мо норман муътадилли талаффузи онҳоро дар забони адаби таъин мекунем. Маънаҳои мавқеи зада дар калима ҳам ба нормаи орфоэпия дахл дорад. Пас, орфоэпия ба фонетика алоқаманд буда, баъзан нормаҳои умумии дурустталаффузи калима ва ҳиссаҳои он сухан меронад. Орфоэпия, ҳамчун муайянкунандан норми талаффуз, ба орфография ёри амали мерасонад. Ба норма даровардан диққати асосии фонетика ва ҳолатҳои алоқидан талаффузи калимаҳои ҷудогона мавзӯи орфоэпия мебошад. Инро ҳам бояд қайд кард, ки норма танҳо талаффузи адаби дорад. Ҷуно намудани нор-

<sup>1</sup> Орфоэпия — калимаи юнонӣ буда, orthos — «дуруст», epos — «нутқ», яъне дуруст талаффуз қардан мебошад.

ман талаффузи адаби барои радиошунавонӣ, мактаб, театр ва сати ораторӣ ниҳоят муҳим аст.

Ҳар як забон норман махсуси орфоэпия дорад. Калимаҳо лаҳҷа ва шеваҳо мувофиқи норман талаффузи маҳаллӣ гуфта шаванд ҳам, дар забони адабӣ ба қоидаи ягонаи орфоэпии итоат мекунанд: чашм (на чишм), забон (на зувон ё зубон), шаш (на шиш), панҷоҳ (на пинҷоҳ).

Орфоэпия ба вайрон кардани талаффузи калимаҳо роҳ наметавонад. Мувофиқи норман орфоэпии забони адабӣ талаффузи кардани калимаҳо махсусан барои нутқи артистон, дикторҳо, муаллимони пропаганда хеле зарур аст.

## Боби IV

### ГРАММАТИКА

#### ГРАММАТИКА ЧИСТ?

Чунон ки маълум аст, таркиби луғавии забон худ аз худ ҳангоми забонро ташкил дода наметавонад, вай барои забон ҳамчун материал биноқори ҳисоб меёбад. Таркиби луғавии забон, ҳамин ки ба ихтиёри грамматикан забон даромад, аҳамияти бузург пайдо мекунад.

**Грамматика**<sup>1</sup> қоидаи таъбири калимаҳо, баҳампайвандшавии калимаҳоро дар ҷумла таъин намуда, бо ҳамин ба забон як равиши мавзуну бомаъно мебахшад. Грамматика натиҷаи кори дуруди роҳи тафаккури инсонӣ, нишондиҳандаи муваффақиятҳои тафаккур мебошад. Грамматика муайянкунандаи сохти забон, типҳои мебошад, зеро сохти грамматикӣ, ки дар муддати асрҳо ба вучуд омада, ба мағз-мағзи забон дохил шудааст, хеле суст ва оҳиста ба таъбирот дучор мешавад.

Ба воситаи грамматика забон имконият пайдо мекунад, ки фикрҳои инсониро бо либоси моддӣ забони пушонад.

Дар ин ҷо доир ба ду масъала таваққуф намудан лозим аст:

1) умумияти грамматикӣ;

2) ба воситаи грамматика либоси моддӣ гирифтани нутқ.

Ҳар як калима дар забон на бо чизҳои хусусӣ ва индивидуалӣ балки бо ғуруҳи чизҳо муносибат дорад, ки ин шартҳои умумияти (абстракция) хусусӣ мебошад. «Дар забон фақат умумият маъношуда аст» — навишта буд В. И. Ленин.

Дар ҳақиқат, «хонаҳо» хеле гуногун (сангин, чубин, якошӯёна, дуошӯёна, сеошӯёна, баланд, ҳарранга) шуда метавонанд, аммо калимаи хона барои ифодаи ҳамаи онҳо як хел ба кор бурда мешавад. Ё фарз кунем, ки агар ду хонаи тамоан якхела бошад ҳам, дар

<sup>1</sup> Грамматика — калимаи юнони буда, маъноаш «санъати хаттӣ» (грамматика «харф») мебошад.

тамоан якхела шуда наметавонад, албатта, яке аз онҳо аз дигаре фарқ мекунад, вале калимаи «хона» ба ҳамаи онҳо ба кор бурда мешавад, ки инро абстракцияи лексикӣ меноманд.

Абстракцияи грамматикӣ сифатан аз абстракцияи лексикӣ фарқ мекунад. Ҳодисаҳои лексикӣ аз фактҳои абстракцияи грамматикӣ конкреттар мебошанд. Ба ин муносибат монандии байни грамматика ва геометрия ба амал меояд. Геометрия на чизҳои конкретӣ, балки андозаи масоҳавии онҳо, дарозӣ, паҳноӣ, баландӣ, фигураро меомӯзад, ки аз маҷмуи ин маълумотҳо ва фактҳо ба вучуд меоянд ва на худ чизҳо ва предметҳо, балки фақат схемаҳо ва қоидаҳои ташкилӣ фарқ мекунанд, барои ҳамин аломатҳои бисёрҷисмӣ хоси предметҳоро соқит менамояд ва ба онҳо маҳдуд мешавад, ки барои схемаи маълуме лозиманд.

Барои лексика **стол**, **китоб**, **табар** калимаҳои гуногун мебошанд ва ин аз ҷиҳати лексикӣ бисёр муҳим аст. Барои грамматика, ки аз ҳар гуна конкрет ҳоли аст, **стол**, **китоб**, **табар** калимаҳои якхела мебошанд, чунки грамматика на ба калимаҳои конкретӣ (**стол**, **табар**, **китоб**, **дарахт**, **гул** ва ғайра), балки бо қолаб — лексемаи онҳо кордор аст. Дар ҳақиқат калимаҳои **стол**, **дарахт**, **табар**, **китоб**, **гул**, ки аз ҷиҳати маъноӣ луғавиашон тамоан гуногунанд, ифодаи грамматикӣ якхела доранд, ҳамаи онҳо ҳангоми таъбирот баъди суффикси «**ҳо**» ё «**он**» мегиранд, ҳамаашон пасоянди-ро ва баъди баъди изофӣ (и) қабул мекунанд ва ҳамаашон бандакҳои сохтҳои гирифта тасриф мешаванд:

стол

дарахт

табар

китоб

гул

ҳо

ро

ам, ат, аш (танҳо)

амон, атон, ашон (ҷамъ)

«Ҳислати фарқкунандаи грамматика ин аст, ки вай қоидаҳои таъбирӣ калимаҳоро мебахшад, дар ҳолате, ки вай на калимаҳои конкретиро, балки умуман калимаҳоро, ки аз ҳар гуна конкретӣ холианд, дар назар дорад, вай барои тартиб додани ҷумлаҳои қоидаҳои мебахшад, дар ҳолате ки на ин ки ягон навъ ҷумлаҳои конкретӣ, фарз кунем, муфтаҳои конкретӣ, хабари конкретӣ ва ҳамаи онҳо, балки ҳама гуна ҷумлаҳоро бе нисбати шакли конкретӣ ин ё он ҷумла дар назар дорад. Бинобар ин грамматика чи дар калимаҳои конкретӣ чи дар ҷумлаҳои конкретӣ ва конкретиро ба назар нагирифта, он чизҳои умумиро, ки дар асоси таъбири калимаҳо ва баҳампайвандии калимаҳо дар ҷумла қарор ёфтааст, мегирад ва аз он чизҳои умумӣ қоидаҳои грамматикӣ, қонунҳои грамматикӣ месозад».

Дар ҷумлаи мо метавонем, аз руи вазифа ва мақсади фикри баёншаванда ҳеҷ гуна таъбири дигарро ба вучуд наоварда, ба ҷои як калимаи калимаи дигарро ба кор барем.

<sup>1</sup> Лексема — калимаи юнони буда, маъноаш «калима» мебошад.

<sup>2</sup> И. Сталин. Марксизм ва масъалаҳои забоншиносӣ. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1951, саҳ. 27.

Ман ин стол (дарахт, табар, ытуб, гул)-ро днда истодаам  
Грамматика аксаран муносибатро на ҳамчун муносибатҳои к  
кретии ҳар гуна калимаҳои конкретӣ, балки ҳамчун муносибати  
лексемаҳо, яъне муносибатҳои грамматикӣ аз ҳар гуна конкрет  
ҳолибударо ифода мекунад. Бо худ ҳамин абстраксияи граммат  
ки аз абстракцияи лексикӣ фарқ мекунад.

Аз ҷиҳати грамматикӣ чӣ лексемаҳо ва чӣ гуруҳҳои онҳо д  
забон модель<sup>1</sup> — қолаби умумӣ доранд. Модель дар забон ка  
масоз ва шаклсоз шуда метавонад, ки ин ба ҳиссаҳои ҷудогона ва  
баста аст. Масалан, дар забони тоҷикӣ модели калимасозии исм  
чунин суффиксҳо ба вучуд меояд: **-ҷӣ** (колхозҷӣ, тракторҷӣ, са  
ворчи, чинакҷӣ), **-гар** (қоргар, оҳангар, наългар), **-гор** (омузго  
хостгор, талабгор), **-вар** (шӯълавар, суханвар, шиновар), **-бон** (бо  
бон, подабон), **-а** (чашма, даста, гуша), **-гоҳ** (хобгоҳ, дастгоҳ),  
**-зор** (алафзор, киштзор, пахтазор), **-истон** (Тоҷикистон, Узбеки  
тон, куҳистон, гулистон), **-ӣ** (бародарӣ, дустӣ, хубӣ, бадӣ),  
**-гарӣ** (хешигарӣ, одамгарӣ, навигарӣ), **-идан**, **-онидан** (механик  
дан, колхозонидан, сабзидан) ва ғайра.

Ба гуруҳи модельҳои шаклсоз анҷомаҳои падежӣ, бандакҳо  
шахси ва суффиксҳои дохил мешаванд, ки калимаи нав насохт  
танҳо шакли онро таъбир медиҳанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ  
суффиксҳои **-ак**, **-акак** (**-як**, **-якак**), **-ча** ба гуруҳи модельҳои шак  
соз тааллуқ доранд.

Модельҳои грамматикӣ сермахсул ва бемахсул мешаванд.

Модельҳои сермахсул на танҳо миқдори бисёри материали лек  
сикиро дар бар мегиранд, балки барои ба вучуд омадани ҳар гуна  
калимаҳои нав, ҳамчун намуна, хизмат мекунад ва инчунин онҳо  
ба модельҳои бемахсул ҳам қобилияти таъсиррасонӣ доранд.

Модельҳои бемахсул танҳо бо якчанд калима маҳдуданд, аммо  
инро ҳам бояд гуфт, ки серистеъмолии шаклҳои грамматикиро ба  
сермахсулӣ ва бемахсулӣ грамматикӣ аралаш кардан дуруст нест  
инҳо ҷизҳои дигар-дигаранд.

Фонетика ва лексика дар сохти забон мавқеи ғайримарказӣ иш  
рол мекунад. Лексика ба ҷиҳати маъноӣ, фонетика ба ҷиҳати ма  
териалӣ вобаста аст. Грамматика дар ин бобат мавқеи марказиро  
ишрол менамояд. Агар лексика бевосита воқеиятро номбар кунад,  
фонетика бевосита бо органи ҳис (гуш) дарк карда шавад, грам  
матика ҳамеша мавқеи мобайни дорад. Алоқаи грамматика бо и  
қеият танҳо ба воситаи лексика ба амал меояд, зеро худ граммат  
тика аз ҳар гуна конкрет маҳрум мебошад.

Масалан, дар забони русӣ ҷинсиати исмҳоро фақат дар шумора  
раи танҳо фарқ кардан мумкин аст: этот большой пруд, это боль  
шая река, это большое озеро, аммо шумораи чамъ аз ҷиҳати ҷин  
сият фарқ надорад: эти большие пруды (реки, озера); аз ин рӯ  
исмҳо, ки шумораи танҳо надошта, доимо дар шумораи чамъ

<sup>1</sup> Модель — калимаи французӣ буда, маънояш «намуна» нусхаи намунави  
ягон ҷиз, қолаб мебошад.

ҷинсият надоранд (чулки, носки, пожинцы). Ба ҳамин тарик,  
як ҳодисаи грамматикӣ ҳамеша дорон ду ҷиҳат мебошад: до  
килӣ (маъноӣ грамматикӣ, ҷизе, ки ифода ёфтааст) ва хориҷӣ (во  
қеият грамматикӣ ифода, яъне бо ҷӣ ифода шудааст). Ҳар як  
одисаи грамматикиро маҳз аз ҳамин ду ҷиҳат салҷидан шарт аст.

Маҳз ба воситаи грамматика лексика (бо ёри фонетика) им  
қоният пайдо мекунад, ки фикрҳои инсониро бо либоси моддин за  
бонӣ пушонанд, то ки он фикрҳо фаҳмо шаванд. Вобаста ба ҳамин  
ҷиҳат чунин масъалаҳоро фарқ кардан лозим меояд: 1) маъноӣ грам  
матикӣ, 2) воситаҳои грамматикӣ, 3) шакли грамматикӣ ҳамчун  
ягонагии маъно, ки дар натиҷаи таъсири байниҷақдигарии восита  
ҳои грамматикӣ ва маъноҳои грамматикӣ ба вучуд меояд.

Барои фаҳмидани маъноӣ грамматикӣ, шакли грамматикӣ, мун  
тазамини пайдарҳамии нутқ ва системанокии забон хеле муҳим аст.  
Мунтазамии нутқ баёни фикрро аз рӯи замон дар назар дорад,  
яъне як элемент аз паси элементҳои дигар пайдарҳам ҷои мегирад.  
Аз ин нуқтаи назар силсилаи фикр ба звеноҳои ҷудо шуда, пайдар  
ҳам баён карда мешавад. Ҷумла ба калимаҳо (лексемаҳо), лексе  
ма ба морфема, морфема ба фонемаҳо ҷудо мешаванд. Ба ҳамин  
лишо (ҷумла, лексема, морфема) мунтазамии ва пайдарҳами хос  
аст.

Системанокии забон аз ташаккули оддӣи зоҳирии материали за  
бонӣ иборат нест, балки дар элементҳои зиёди якҷинса ва якхелаи  
забони аст, ки дар алоқамандии якдигар дар сурати муқоисакунии  
аҳамият пайдо мекунад.

Барои грамматика ин ҳислат аҳамияти хеле муҳим дорад, зеро  
дар бораи категорияи ҷинсият ё падеж дар сурате суҳан рондан  
мумкин аст, ки ҷинс ё падеж дар ин ё он забон аз рӯи миқдор  
ақаллан дуто бошад.

Маъноӣ грамматикӣ ва типҳои вай аз муқоисаи он бо маъноӣ  
предметӣ (ашъёӣ) ва лексикӣ муайян карда мешавад. Бо ин мақ  
сад калимаи «столча»-ро аз назар мегузаронем. Дар ин калима  
қисми якум **стол** ва қисми дуюм **ча** мебошад. Маълум аст, ки қис  
ми якуми ин калима (**стол**) аз ҷиҳати маъно мустақил ва қисми  
дуюм (**ча**) номустақил аст. Қисми якум бе иштироки қисми дуюм  
ҳам ифодакунандаи маъно мебошад, аммо қисми дуюм (**ча**) бе  
қисми якум вучуд дошта наметавонад ва маъноеро ҳам ифода на  
мекунад. Аз ин ҷост, ки қисми якум ифодакунандаи маънои пред  
мети (**ашъёӣ**) буда, қисми дуюм ифодакунандаи маъноӣ грамматик  
ӣ мебошад.

Маъноӣ грамматикӣ бо ёри воситаҳои гуногуни грамматикӣ  
ифода карда мешавад. Воситаҳои грамматикӣ ифодаи материалии  
маъноҳои грамматикӣ мебошад. Воситаҳои грамматикӣ, ки дар за  
бонҳои истифода мешаванд, миқдоран қаманд. Онҳо типҳои гуно  
гуни аффиксация, флексияи дохилӣ, такрор, калимаҳамроҳкунӣ,  
калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима, зада, интонация, суппле  
тивизм мебошанд. Маъноҳои грамматикӣ ҳар як забон маҳз бо  
ҳамин гуна воситаҳои ифода меёбад. Баъзе забонҳо (монади русӣ,

«индий»). Ҳаман воситаҳои грамматикиро истифода мекунад. ба воситаи (иниш) хитон, французӣ) фақат қисме аз ин воситаҳои бор мебарояд. Аммо ин масъала маълуми маҳани баҳодиҳии забонҳо шуда наметавонад.

Яке аз масъалаҳои душвортарини грамматикаи назарияви маънаҳои категорияҳои грамматикӣ мебошад. Ба ҳамин тавр, категорияҳои грамматикӣ маълуми элементҳои забонӣ (валимаҳои маънаҳои грамматикӣро таъкид мебаханд. Маъноҳои грамматикӣ, ки дар воситаҳои грамматикӣ ифода карда мешавад, ин умуман дар забон муттаҳил мегардонанд. Масъалаи ҳеле мушкили грамматика шакли грамматикӣ мебошад.

Шакл дар забон, аз ҷумла дар грамматика, мафҳуми маъна буда, шарҳу эзоҳи алоҳидаро талаб мекунад.

1. Шакл дар грамматика аз воситаи грамматикӣ фарқ дорад.

2. Шакл ба маъно айтияти як шиз набуда, балки ду чизи гуногун аст.

3. Дар грамматика муносибати байни маъноҳои грамматикӣ ва воситаи грамматикӣ (дар якҷоягӣ) шаклро ташкил медиҳад. Воситаи грамматикиро тағйир дода, маъноҳои грамматикиро бетағйир монем ва ё маъноҳои грамматикиро тағйир дода, воситаи грамматикиро тағйир надиҳем, шакли нав ҳосил мешавад. Масъалаи, қалмаҳои **баландтарин**, **калон-калон**, **сап-сафел** аз рӯи маъно яқхела дараҷаи олии сифат мебошанд, аммо аз ҷиҳати воситаи ифода гуногунаанд; яке бо яловаи суффикси **-гарин**, дигаре бо роҳи тағйир омадааст; Инҳо шаклҳои гуногунаанд: **калон-калон** ва **давидем-давидем** (давидему давидем) аз рӯи воситаи ифода яқхела тақрибан буда, аз рӯи маъно гуногун мебошанд: **калон-калон** зиёдин аломатро фаҳмонда, **давидем-давидем** тобиши маъноии намуни давомии кини феълро ифода мекунад.

4. Шакл, пеш аз ҳама, дар натиҷа ба қисмҳои худогона тақсим шудани силсилаи нутқ зоҳир мегардад. Қисмҳои худогонаи силсилаи нутқ аз лексемаҳо, морфемаҳо, фонемаҳо иборат аст.

5. Як шакл метавонад ба якҷояи категорияи нутқ мансуб бошад. Дар ин сурат ба ҳуусияти он категория соҳиб мешавад ва тағйир меёбад. Масъалаи, **бар** — исм, **бар** — асоси замони ҳозирани феъл; **бор** — исм, **бор** — асоси замони ҳозирани феъл; **хазор** — шумора, **хазор** (булбул) — исм ва монанди инҳо.

6. Шаклҳои тағйироти шакли худ як қалмаҳо дар бар мегиранд, яъне маънои лугавии қалма дигар нашуда, танҳо шакли он ба тағйирот дучор мешавад. Масъалаи, дар сифати забони русӣ шаклҳои **чинс**, **шумора**, **падеж** ва дараҷаи киёсӣ (дараҷаи қиссӣ) ба забони тоҷикӣ низ даҳа дорад; дар исмҳои забони русӣ шаклҳои **падеж** ва **шумора** (дар забони тоҷикӣ танҳо шумора); дар феълҳои забонҳои русӣ ва тоҷикӣ шакли **шаҳс**, **шумора**, **намуд**, **синга**, **замон** (дар феълҳои замони гузаштаи забони русӣ ничунин чинс ва шумора).

7. Қалмаҳои оғро дар бар мегирад, ки бо ёрии воситаҳои гу-

ногун аз яқсоҳо ва решаҳо ба маълоҳои нави лугавии қалмаҳои тағйироти шакли мешаванд: **санг** — сангин, **чуб** — чубин, **девор** — девора, **хона** — хонаги, **қор** — қорғар, **қаллоқ** — қаллоқчи, **омид** — омида, **дон** — подон, **навис** — нависанда, **хон** — хонанда ва ғайра.

Маълоҳои грамматикӣ дар забонҳои гуногун ҳам умуман ва ҳам алоҳида мешаванд, зеро ҳар як забон дорони шаклҳои махсуси худ мебошад. Чунинчи, дар аксарияти забонҳои категорияи шумораи **чамъ** манҷул аст, аммо шакли он дар забонҳои дунё гуногун мешавад.

Масъалаи, дар забони малаи шумораи **чамъ** бо ёрии тақрори қалма ифода меёбад: **оранг** — «одам», **оранг-оранг** — «одамон»; дар забонҳои шиллуки Африка бо ёрии тағйироти оҳанги талаффуз: **йит** бо оҳанги баланд — «гуш», **йит** бо оҳанги паст — «гушҳо»; дар забони араби бо тағйироти овозии дохили қалма: **химор** — «хар», **симар** — «харҳо», **олим** — уламо, **аввал** — авоил, **каваб** — кавоқиб, **салотин** — салотини, **айб** — аюб, **шоир** — шуаро; дар забони русӣ бо тағйир кардани анҷомаҳои қалма: **стол** — столы, **меч** — мечи; дар забони тоҷикӣ бо суффиксҳои **-ҳо** ва **-он** (**-ён**, **-гон**, **-вон**): **куҳ** — **куҳҳо**, **одам** — **одамон**, **доно** — **доноён**, **талаба** — **талабагон**, **бозу** — **бозуон**; дар забони немисӣ бо дигар кардани овози садонок дар **рош**: **mutter** — «модар», **miiter** — «модарон» ва ё бо дигар кардани артикль: **das fenster** — «тиреза», **die fenster** — «тирезаҳо» ва ғайра.

Аз рӯи маълумоте, ки Э. Сепир овардааст. «Дар забони насс (яке аз забонҳои Колумбияи Британия) шумораи **чамъ** бо чор роҳ ифода меёбад: а) дар аксарияти немҳо (ва феълҳо) ба воситаи тақрори қисми реша: **gyat** — «одам», **gyigyat** — «одамон»; б) ба воситаи баъзе префиксҳо: **an'on** — «даст», **ka** — **an'on** — «дастҳо», в) бо дигар кардани овозҳои дохили қалма: **gwula** — «плащ», **gwila** — «плащҳо», г) ба воситаи суффиксҳо: **waku** — «бародар», **wakukw** — «бародарон».<sup>1</sup>

## ВОСИТАҲОИ ГРАММАТИКИИ ЗАБОНҲО

### ВОСИТАИ АФФИКСАЦИЯ

Яке аз воситаҳои грамматикӣ аффиксация мебошад. Аффиксация он аст, ки ба реша ё асфе аффикс илова карда мешаваду ба ин восита шакли маъноҳои нав ба нав ҳосил мегардад.

Аффиксҳо<sup>2</sup> морфемаҳои дорони маънои грамматикӣ мебошанд. Оғзо берун аз қалма вучуд дошта наметавонанд ва тасаввур ҳам қарза наметавонанд, онҳо ҳамсафари реша ё асос мебошанд. Аффикс

<sup>1</sup> Э. Сепир. Язык, тарҷумани русии А. М. Сухотин, 1934, саҳ. 47.  
<sup>2</sup> Аффикс, аффиксация — қалмаи латини буда, маъноаш «васл шудан» мебошад.

аз руи мавқеи худ илҳабат ба реша префикс<sup>1</sup>, ки пеш аз реша и  
ва мешавад ва постфикс<sup>2</sup>, ки баъд аз реша меояд, чудо мешавад.

**Забонҳои ҳастанд**, ки префикс надорад (турки, фини-угорӣ), танҳо постфиксхоро ба қор мебаранд. Дар ин гуна забонҳо ба шаи калимаҳо якҷаид постфикс пайдархам оварда мешавад. Масалан, дар забони қирғизӣ: қол-дор-ум-го (бар дастони маи). Калима аз як реша (қол — «даст») ва се постфикс иборат аст. Забонҳои дигаре ҳастанд, ки барояшон префиксация характернок будааст, постфиксро қариб ҳеч қор намефармоянд. Масалан, «иғб» суахилӣ (аз гуруҳи забонҳои банту дар Африкаи Марказӣ).

Забонҳои ҳиндуевропейӣ, ки забони русӣ ҳам ба ин оила мансуб аст, ҳам префикс ва ҳам постфиксро истеъмол менамоянд, аммо истеъмоли постфиксҳо фаровонтар аст. Постфикс дар навбати худ ба **суффикс** (калимаи латинист, маъноаш охириҷаспак) ва **флексия** (калимаи латинӣ, маъноаш тағйирёбӣ, дигаршавӣ) чудо мешавад. Суффикс ва флексия мувофиқи типи маънои грамматикнашон (на аз руи тартибу ҷои дар калима ишғолқардашон) аз якдигар фарқ мекунанд.

Суффиксҳо постфикси ифодакунандаи маънои деривационӣ<sup>3</sup> (калимасоз) буда, флексия постфикси ифодакунандаи маънои реляционӣ<sup>4</sup> (шаклсоз) мебошанд. Префиксҳо бошанд, ҳам роли калимасозӣ ва ҳам роли шаклсозӣ доранд.

Дар баробари ин, бояд қайд кард, ки постфиксҳо ҳам на ҳамеша калимаи нав сохта метавонанд. Ба ҳамин тариқ, дар забони русӣ флексияи падежӣ ҳам хусусияти калимасозӣ дорад ва ҳам шаклсозӣ. Флексияи асосӣ дар забони русӣ дар феълҳои замони гузашта -и ва дар сифаи амр -те мебошанд, ки ҳар ду шумораи ҷамъро ифода мекунанд: ходил — ходили, читал — читали; иди — идите, кинь — киньте...

Ғайр аз префиксҳо ва суффиксҳо, ки дар забонҳо ниҳоят бисёр вомехуранд, типҳои дигари аффикс низ мавҷуданд.

1. **Интерфиксҳо** (латинӣ, мнёнбадак) морфемаҳои ёридиканда мебошанд, ки маънои махсус надошта, танҳо алоқаи байни ҳамдигарии решаҳои калимаи мураккабро таъмин менамоянд. Онҳо танҳо дар ҳангоми калимасозӣ (дар калимаҳои мураккаб) ба қор бурда мешаванд. Масалан, дар забони русӣ пар-о-ход, тепл-о-ход, сам-о-лёт. Дар забони тоҷикӣ садонокҳои пайвандкунандаи о, у, ба гуруҳи интерфиксҳо дохил мешаванд: пеш-о-пеш, дав-о-дав, рав-о-рав, гуфт-у-гуӣ, сухт-у-суз, даст-у-даст.

2. **Конфиксҳо** (латинӣ — якҷоя гирифташуда) якҷояшавии ду аффикс — префикс ва постфикс буда, ду морфемаро ташкил диҳанд ҳам, якҷоя амал мекунанд. Масалан, дар шаклҳои феълӣ

<sup>1</sup> Префикс — калимаи латинӣ буда, маъноаш «илова шудан ба аввал» мебошад.

<sup>2</sup> Постфикс — калимаи латинӣ буда, маъноаш «илова шудан ба охири» мебошад.

<sup>3</sup> Деривационӣ — «дигаркунандаи маъно» (калимаи латинист).

<sup>4</sup> Реляционӣ (калимаи латинӣ) — «дигаркунандаи шакл».

немишӣ: **loben** — «таъриф қардан» ва **ge-lob-t** — «таъриф одашуда». Дар ин калима префикси **ge** ва постфикси **t** дар аввалу охири реша омада, шакли дигари ин калимаро ба вучуд овардааст. Дар забони тоҷикӣ: **рафт** — мерафтагӣ, **омад** — меомадагӣ, **омид** — менавиштагӣ, **гуфт** — мегуфтагӣ, **омад** — меомадагӣ. Ғайр аз ин, дар баъзе забонҳо дохил шудани морфемаҳои дигар мувофиқа ва дар байни онҳо дохил шудани морфемаҳои дигар дорад. Масалан, дар забони тоҷикӣ аз аввали калимаи **шуда** дур рафтани префикси **ше** «дар» мушоҳида карда

Аз ватаи гап сар кунӣ, дармегирифт,  
Дар ба мисли ҳезуми тар мегирифт.

(М. Турсунзода.)

Чунон ки мебинем дар мисраи дуюми ин байт дар феълӣ «дармегирифт» префикси дар дар аввали мисраъ ва шакли феълӣ «мегирифт» дар охири мисраъ ҷой гирифтааст.

3. **Инфиксҳо** аффиксҳои мебошанд, ки дар мобайни решаи забон мегранд. Масалан, инфикс «**um**» дар забони тагалӣ (оилаи забонҳои индонезӣ): **s-um-ulat** — «навиштан» аз калимаи **sulat** — «хат», **um-asok** — «даромадан» аз калимаи **rasok** — «даромад». Ин гуна инфиксҳо дар забонҳои дигари индонезӣ ҳам мавҷуданд. Забонҳои латинӣ ва юнонӣ ҳам чунин инфиксҳо доранд.

4. **Трансфиксҳо** чунин аффиксҳои мебошанд, ки решаи танҳо аз дохили он ҷой мегранд ва ҳамчун садонокҳо дар байни ҳамсадоҳо омада истода, ба ин восита шакли калимаро таъбир медиҳанд ва ба он маънои грамматикӣ мебахшанд. Ин гуна ҳодиса ба забонҳои семитӣ (яхудии қадим, аккадӣ ё ассирий-вавилонӣ, финикӣ, арабӣ) хос аст. Масалан, дар забони арабӣ, решаи калимаи **КТБ** ифодакунандаи идеяи «хат» ва **КТЛ** «қатл» мебошад, агар дар мобайни ин гуна решаҳо садонокҳо дохил шаванд, шаклҳои нави ин калимаҳо ҳосил мегарданд. Чунинчӣ: **ҚаТаБа** — «навиштан», **ҚаТаЛа** — «куштан», **ҚуТиБа** — «навишта шуда буд», **ҚаТаБу** — «мекуштан», **ҚуТиЛу** — «мекуштагӣ», **ҚаТаБу** — «навишташуда», «навишта шудагӣ», **ҚаТаЛу** — «кушташуда», «кушта шудагӣ», **УкТуБ** — «навис», **УкТуЛ** — «куш», «бикӯш» ва монанди инҳо.

## ТАКРОР (редупликация)

Такрор ё редупликация<sup>1</sup>, он аст, ки решаи пурра ва ё қисман, асос ё калимаи бутун бе тағйироти таркиби овози ва ё бо андаке тағйирот такрор меёбад.

Дар як қатор забонҳо такрор барои ифодаи шумораи ҷамъ ба қор бурда мешавад, масалан, дар забони малай: **оранг** — «одам».

<sup>1</sup> Редупликация — калимаи латинӣ буда, маъноаш «дучандшавӣ» аст.

оранг-оранг — «одамон»; дар забони мурдаи шумерӣ (аз гуфтаи семитӣ) кур — «мамлакат», кур-кур — «мамлакатҳои забонҳои русӣ ҳам элементҳои ин ҳодиса мушоҳида карда мешаванд: гг — «годы», вв — «века», тт — «товарищи» ва ғайра.

Дар бисёр забонҳо такрор ҳамчун воситаи қувватдиҳанда фикр буда, факту ахбор ба таври таъкид тасдиқ ё инкор карда мешавад. Масалан, дар забони русӣ: да-да, нет-нет, ни-ни, вот. Дар забони тоҷикӣ: бале-бале, ҳа-ҳа, оре-оре, не-не. Дар зарфҳо такрор барои таъкиди аломати амал ва микдору дараҷаи хизмат мекунад: оҳишта-оҳишта, тез-тез, зуд-зуд, кам-кам, ақдак-андак, қатра-қатра...

Машхуртарин ва паҳншудатарин намуди такрор калимаҳои тасвири (тақлиди овози) мебошанд. Калимаҳои тасвири ҳодисаҳои гуногуни табиатро ба воситаи тақлиди овоз ифода мекунанд. Масалан, дар забони тоҷикӣ: так-так, тик-тик, шилдир-шилдир, гулдур-гулдур, чак-чак, бақар-бақар, тапар-тупар, ялт-ялт, милт-милт... Дар русӣ ин гуна такрор ба забони абадӣ хос набошад.

Ҳам, дар шеваҳои забони русӣ фаровон ба қор бурда мешавад. Дар забони сомалӣ (Африкаи Шарқӣ) такрор дар феъл ифодаи дақунандаи намуди махсус мебошад: fep — «хондан», fep-fep — «ба тамом хондан», «пурра хондан». Ба воситаи такрор ифодаи ёфтаи намуди давомдори феъл дар забони тоҷикӣ низ ҷой дорад.

Такрор бо пайвандаки «у» ҳам сурат мегирад: давон-давон, рафта-рафта, хандида-хандида; мераваду меравад, мехонию мехонӣ, давидему давидем... Дар категорияи сифат такрор барои ифодаи дараҷаи оли хизмат менамояд. Масалан: калон-калон, баланд-баланд, лӯнда-лӯнда, сафед-сафед. Барои ифодаи ин маъно дар забони тоҷикӣ боз шакли дигари такрори сифат ба назар меравад.

Такрори нопурра номидан мумкин аст: суп-сурх, сап-сафед, сип-сиёҳ, кап-кабуд, даб-дароз, каппа-калон. Такрори нопурраи реша махсусан ба забонҳои лотинӣ, юнонӣ, кадим ва ҳиндӣ қадим (барои сохтани перфект) хос мебошад.

Забони англисӣ ҳам дар ин бобат хеле бой аст. Дар ин ҷо ҳам такрори пурра ва ҳам нопурра фаровон истифода мешавад. Аксарияти кулли такрорро дар ин забон калимаҳои тақлиди овозӣ ташкил мекунанд.

Намуди махсуси такрорро дар забонҳои туркӣ такрори нопурра ташкил медиҳад. Агар калима бо ҳамсадо сар шавад, дар ҷузъи такрор ҳамсадон аввал ба п ё м иваз мешавад. Агар калима бо садонок сар шавад, дар ҷузъи такрор пеш аз он яке аз ин ду ҳарф (п ё м) илова мегардад. Ин гуна такрорҳо ба исми маъноӣ нон ҷамъ ва умумият медиҳанд. Масалан, дар забони казокӣ: жылқы — «асп», жылқы-мылқы — «аспҳо» ва дигар ҳайвони монанди он.

Чунин намуди такрор дар забони тоҷикӣ ҳам ниҳоят фаровон ба қор бурда мешавад: чой-пой, об-ноб, нон-пон, ош-пош, себ-меб, пул-мул, қанд-панд ва монанди инҳо. Дар сифатҳо ва зарфҳои забони тоҷикӣ боз намуди дигари такрор низ мавҷуд аст; ки

дар мобайни ҷузъҳои он пешоянд ҷой гирифта, онҳоро ба ҳамдигар алоқаманд менамояд ва ба ҳамин восита як ибораи устувор осят мешавад: Масалан: нав ба нав, тоза ба тоза, рӯз то рӯз, рӯз аз рӯз, сол то сол, моҳ ба моҳ, як ба як ва монанди инҳо.

## КАЛИМАҲАМРОҲКУНӢ

Калимаҳамроҳкунӣ аз аффиксация ба он фарқ мекунад, ки дар аффиксация ба реша суффиксҳо илова мешаванд, дар ин ҷо морфемаҳои решагӣ ба ҳамдигар васл шуда, дар натиҷаи он калимаҳои нави мураккаб ҳосил мешаванд. Ба ҳамин тарик, калимаҳамроҳкунӣ дар забон як воситаи калимасозии мебошад.

Дар вақти калимаҳамроҳкунӣ решаҳои бутун ё ихтисоршуда, инчунин асосҳо ва калимаҳои яклухт дар ин ё он шакли грамматикӣ ба ҳам меоянд. Калимаҳамроҳкунӣ ду ҳолат дорад:

1) калимаҳамроҳкуние, ки маънои яклухт аз ҷамъбасти маънои калимаҳои иловашуда ба вучуд меояд. Масалан, дар забони русӣ: профработа — «профсоюзная работа», стенгазета — «стенная газета» ва ғайра;

2) калимаҳамроҳкуние, ки маънои шакли яклухт ба маънои ҷузъҳои иловашуда вобаста нест, балки ба калимаи аввал вобаста аст. Ин ҳолат дар забони тоҷикӣ серистеъмом аст: китобхона — на ҳар гуна хонае, ки китоб дорад, балки ҷои махсуси китобҳои ва китобгирӣ мебошад; ҷойхона — на ҳар як хонае, ки ҷой дорад, балки ҷои махсуси ҷойхурӣ.

Дар вақти ҳамроҳкунӣ калимаҳо метавонанд тағйироти овозиро аз сар гузаронанд ва бо мурури замон ҳамроҳшавии механикии морфемаҳо руй диҳад. Масалан, дар забони тоҷикӣ: моҳи гарм — гармо, моҳи сард — сармо, мурғи обӣ — мурғобӣ, гушти бирён — гуштбирён, мурғи бирён — мурғбирён, банди дар — дарбанд, банди сар — сарбанд.

Бо ёрии ҳамроҳкунӣ сохтани калимаҳои мураккаб ба забонҳои санскрит (забони адабии ҳиндуёни қадим), юнонӣ ва лотинӣ хос аст. Чунин тарзи калимасозӣ дар ин забонҳо характери хаттӣ-китобӣ дорад. Забони адабии рус ҳам аз ҷиҳати сохтани калимаҳои мураккаб бо усули ҳамроҳкунӣ хеле бой аст. Ин ҳодиса ба забонҳои франсузӣ, англисӣ ва немисӣ ҳам характернок аст.

Дар забони русӣ калимаҳои мураккаб бо ду роҳ сохта мешаванд:

1) бо садоноки пайвастандан: паровоз, землемер, пароходство, земледелие, лесозаготовки, землеустройство;

2) бе садоноки пайвастандан (дар ин ҷо калимаҳо ва решаҳои ихтисор карда мешаванд): колхоз, совхоз, профорг, комсорг, наркомат, профбилет, профсобрание, агитпункт ва монанди инҳо.

Бо ёрии ҳамроҳкунӣ сохтани калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ низ ҳодисаи паҳншудатарини калимасозӣ мебошад. Бо ин гуна воситаи грамматикӣ дар забони тоҷикӣ калимаҳои сершумо-

ре ташкил меъбанд. Дар забони тоҷикӣ ҳам ду роҳи маълум машҳури сохтани калимаҳои мураккаб мавҷуд аст:

1) бо саддошӯкҳои пайвастандаи о, у, и: саросар, саросарозер, даводав, чоночон, равора, кашокаш, гирдогирд, (даводани, кашокаши); чустучу, шустушу, равуо, гуфтугу, харидуфуруда, рафтуомад; Қонибодом, Мавҷигул, Хуснигул ва ғайра.

2) бо роҳи бевосита ҳамроҳ кардани решаҳо ё калимаҳо. Тақрибан морфологияи ин гуна калимаҳои мураккаб ниҳоят гуногун аст:

а) аз ду исм: ошхона, писарбача, ширбиринҷ, шердил, моҳди раҳмдил, рузнома, обру, сарсухан ва монанди инҳо;

б) аз исму сифат: тангкӯча, гармсел, тундбод, каждум, қадбанд, тандуруст, хушрӯ, баландқомат;

в) аз исму шумора: дутор, душанбе, чормаға, садбарг. Ин гуна калимаҳо бо суффикс ҳам меоянд: панҷсола, душоҳа, панҷшоҳа, чорпоя, семоҳа, якҳафтаина, якҳафтаги, духафтаина;

г) аз исму асосҳои феълӣ: сартарош, соатсоз, забонишӯна, анлакаш, фараҳбахш, вафодор, фатҳовар, гилембоф, гоибхон, ёдошт, нишондод, қорқард;

д) аз исму сифати амр: киштгардон, ругардон, гаҳворачунбон;

е) аз исму сифати феълӣи замони гузашта: қорқанда, қадбастшикастадил, раҷиддахотир, парилаҳабл;

ж) аз исму феълӣ ҳол: қорқаллон, хандонрӯй;

з) аз сифату сифати феълӣи замони гузашта: навбаромада, наврасида, қорамнашуда, бекорқобида;

и) аз қонишини нафси ва асоси замони ҳозира: худгард, худписанд, худрӯй;

к) аз зарфу исм: ҳозирҷавоб, ҳамешабаҳор, ҳамешахуррам;

л) аз исму бадеии изофӣ ва исму суффиксҳо: умумииттифоқӣ, сарисинағӣ, пустибаррагин.

## ЁРИДИҲАНДАҲО

Маъноӣ грамматикӣ на танҳо дар дохили калима, балки берун аз он, пеш аз ҳама, дар якҷоягии калимаҳои ёридиҳанда ва мустақилмаъно ифода ёфта метавонад. Чунон ки маълум аст, калимаҳои ёридиҳанда функцияи номинативӣ надоранд, зеро онҳо (пешояндҳо, пайвандҳо) номбар накарда, танҳо муносибати байни аъзоҳои ҷумла ё байни ҷумлаҳоро ифода мекунанд, инчунин баъзе маъноҳои грамматикӣро нишон медиҳанд, ки ба пайвандҳои калимаҳо дар ҷумла (артиклҳо, ҳиссаҳо, феълҳои ёридиҳанда) вобастагӣ надоранд. Ин ба ифодаи муайяни, номуайяни, шумора ва ғайра алоқаманд аст.

Калимаҳои ёридиҳанда аксаран роли аффиксҳоро иҷро мекунанд. Масалан, ман ба шумо бародарвор хизмат мекунам. Дар ин ҷо муносибати ҳоли тарзи амал «бародарвор» ба воситаи суффикси «-вор» ифода ёфтааст. Айнан ҳамин гуна муносибати метавонад бо ёрии калимаҳои ёридиҳанда махсусан пешоянд ва пасояндҳо

иқомат гардад. Ман ба шумо мисли (монанди ё чун) бародар хизмат мекунам, ё худ ба шумо бародар барин хизмат мекунам.

Дар забони тоҷикӣ инчунин як алокаи грамматикӣ ҳам бо ёрии бадеии изофӣ (-и) ва ҳам пешояндҳо ифода метавонад: Пиёла дохили хона шуд — вай ба хона дохил шуд. Пиёла пури чой шуд — пиёла аз чой пур буд. Хона пури одам буд — хона аз одам пур буд. Дар ин ҷо тартиби калимаҳо дар ҷумла низ аҳамият пайдо мекунанд.

Ғайр аз ин, айни як алокаи грамматикӣ калимаҳо дар забонҳои дигар бо роҳҳои гуногун ифода карда мешавад. Масалан, дар забони русӣ алокаи калимаи қот (гурба) бо аъзоҳои дигари ҷумла ба воситаи флексияи падежи ифода мегардад: қот, қоту, қотом ва монанди ин, аммо дар забони тоҷикӣ, ки категорияи падежро дорад нест, исм ба тарзи боло таъриф намеёбад, чунин алокаи грамматикӣ бо ёрии пешоянд ва пасояндҳо ифода карда мешавад: гурба, гурбаро, ба гурба, бо гурба, барои гурба ва ғайра.

Калимаҳои ёридиҳанда ба дунии ғуруҳҳо ҷудо мешаванд:

1) **Пешояндҳо.** Пешояндҳо дар ҷумла алоқани вобастагии байни аъзоҳои ҷумлаҳо ифода мекунанд ва ё маънои падежиро аниқ ва равшан мегардонанд. Пешояндҳо ба ҳамаҳои калимаҳои мустақилмаъно қор фармуда мешаванд. Онҳо муносибатҳои грамматикӣи масоҳа, замон, мақсад, сабаб, тарзи амал, объект ва дигарҳоро мефаҳмонанд. Пешояндҳо пеш аз калимаҳои мустақилмаъно (исм, қонишин, шумора ва дигарҳо) омада, алоқано муносибати синтаксисии онҳоро бо феъл ва ҳиссаҳои номии нутқ таъмин менамоянд.

Маъноӣ луғавии пешояндҳо ниҳоятдараҷа абстракт гардидааст. Ин маъно, асосан, дар таркиби калимаҳои дигар, ки бо онҳо меоянд, зоҳир гардида, бо ёрии семантикаи калимаҳои мустақил, ки пешоянд ба онҳо тобеъ шуда омадааст, муайян карда мешавад.

Пешояндҳо дар ҷумла вазифани мустақил надоранд, бинобар ин онҳо аъзои ҷумла ҳам шуда наметавонанд.

Дар забони тоҷикӣ пешояндҳо аз ҷиҳати лексикӣ — семантикӣ ва аз ҷиҳати сохташон ба ду ғуруҳ ҷудо мешаванд:

- 1) Пешояндҳои аслии содда.
- 2) Пешояндҳои номии таркибӣ.

Ба ғуруҳи пешояндҳои аслии он пешояндҳо дохил мешаванд, ки маъноӣ луғавии худро тамоман суст карда, дар забон ҳамчун калимаҳои ёридиҳанда шинохта шудаанд: аз, ба, бо, бе, дар, бар то, ҷуз, барои.

Пешояндҳои номӣ боз дар навбати худ изофӣ (дар бораи, дар хусуси, дар бобати, дар назди, дар пеши, аз пеши, аз паҳлуи, дар гирди, дар атрофи, дар сари, дар миёнаи, ба суи, аз тарафи, ба ҷои, дар натиҷаи, дар роҳи, дар қори ва монанди инҳо) ва беизофа (пеш аз, пас аз, баъд аз, ба ҷуз, нисбат ба, доир ба, онд ба, баҳшида ба) мешаванд.

Дар баъзе забонҳо пешояндҳои соддаи ифодакунандаи муносибатҳои маконӣ ва замонӣ аз таркиби афтида метавонанд. Дар



забони тоҷики: Ман Бухоро меравам (ба Бухоро). Моҳҳои июл ва август (дар моҳҳои) ҳаво хеле гарм мешавад. Имруз, соати (дар соати 3), маҷлис барпо мегардад.

Як муносибати грамматики бо якҷанд пешоянд ҳам ифода ёфта метавонад, ки дар ин ҷо масъалаи синонимикаи пешояндҳои миёни меояд Масалан, синоним шудани аз ва дар бораи, барои баҳри, ҷуз, ба ҷуз ва ғайр аз: Вай аз колхозчиён гап кушод — Вай дар бораи колхозчиён гап кушод. Барои Ватан — баҳри Ватан. Ғайр аз ӯ — ба ҷуз ӯ. Агар ҳамаи вазифаҳои грамматикии пешояндҳоро ҷамъбаст намоем, моро ба чунин хулоса меоварад, ки онҳо ифодакунандаи ду хели алоқа ва муносибати грамматикӣ аз ҷиҳати маъноӣ мебошанд: а) муносибати ҳолшарҳкунандагӣ б) муносибати объектӣ.

Пасояндҳо ҳам ҳиссаҳои ёридиҳанда буда, барои таъмин намудани алоқаю муносибати грамматикӣ калимаҳо хизмат мекунаанд. Пасояндҳо бо исм, ҷонишин, шумора ва ҳиссаҳои дигари нутқ омада, алоқаи грамматикӣ онҳоро бо феъл таъмин менамоянд.

Забонҳое, ки префикс надоранд, дар онҳо, одатан пешоянд ҳам мавҷуд нест, ба ҷои пешоянд дар онҳо пасояндҳо ба қор бурда мешаванд. Масалан, дар забони озарбойҷонӣ: Йер балалар учун (ҷой барои бачагон). Дар ин ҷумла учун пасоянд буда, ба вазифаи пешоянди барои омадааст.

Дар забони тоҷикӣ пасоянди асосӣ «-ро» мебошад. Ғайр аз он кати (қати) мавҷуд аст, ки бештар ба нутқи гуфтугӯӣ ва шеваҳои хос аст. Калимаҳои барин ва боз низ пасоянд шуда меоянд.

Пасоянди -ро ба предмети муайян бевосита гузаштани амалро ифода мекунад. Вай конкреткунандаи объект (предмет) мебошад. Агар предмет ба таври умумӣ ояд, пасоянди -ро намегирад. Пасоянди -ро дар забони тоҷикӣ, асосан, ифодакунандаи объекти бевосита мебошад. Ғайр аз он, вай барои ифодаи объекти бевосита низ ба қор бурда мешавад, аммо дар ин ҳолат вазифаи вай маҳдудтар аст. Дар ифодаи объекти бавосита пасоянди «-ро» бо пешояндҳои ба, барои, аз, дар, дар бораи хусусияти синонимӣ пайдо мекунад.

2. **Пайвандакҳо.** Пайвандакҳо чӣ дар ҷумлаҳои содда ва чи мураккаб алоқаи пайвастунии пайдарҳамӣ (ва, у, ҳам, на- на, чи- чи), хилофӣ (аммо, вале, лекин) ва ҷудоиро (ё, ё ки, ё ин ки) ифода мекунаанд. Гуруҳи дигари пайвандакҳо дар ҷумлаҳои мураккаб (ки, чунки, зеро ки, азбаски, вақте ки, модоме ки ва ғайра) барои ифодаи алоқаи тобеъкунӣ хизмат мекунаанд.

Пайвандакҳо аз ҷиҳати сохти худ содда (ва, ҳам, ки, то, аммо), мураккаб (чунки, азбаски, агарчи...) ва таркибӣ мешаванд: ё ки, ё ин ки, зеро ки, бинобар ин ки, то ки, вақте ки, барои он ки, баъд аз он ки.

Пайвандакҳо мувофиқи маъно ва вазифаашон ба ду гуруҳ — пайвастукунанда ва тобеъкунанда ҷудо мешаванд. Пайвандакҳои пайвастукунанда муносибати баробарҳукукии аъзоҳои ҷумла ва ҷум-

хоро ифода карда, дар навбати худ боз ба гуруҳи пайвастукунанда (ки, хох-хох) тақсим мешаванд. Пайвандакҳои тобеъкунанда дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъкунандагон пайравро ба сарҷумла тобеъ менамоянд.

Пайвандакҳои тобеъкунанда ҳам хелҳои гуногун доранд: сабаби (ки, зеро ки, чунки, азбаски), мақсадӣ (то, то ки, то ин ки), замонӣ (ки, вақте ки, пеш аз он ки, баъд аз он ки...), тарзи амал (ба тарзи ки, чунон ки, бе он ки), шартӣ (агар, ба шарте ки) ва хилофӣ (бо вучуд он ки, ҳол он ки, агарчи).

3. **Ҳиссаҳо.** Ҳиссаҳо нисбат ба фикри гуфташуда муносибати гуногуни гуяндаро ифода менамоянд. Ҳиссаҳо дорои тобеъкунандагон гуногуни маъноӣ буда, воситаи лексемии ифодаи муносибати субъективонаи гуянда ба ҳисоб меравад. Онҳо барои таъбирҳои гуногуни маъноӣ ба қор бурда мешаванд.

Микдори ҳиссаҳо аз ҳисоби калимаҳои дигар зиёд шудааст. Аз ин ҷиҳат, ҳиссаҳо ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд:

а) Ҳиссаҳои асли: ана, ҳу, ҳа, оре, а, е.

б) Ҳиссаҳои дигари нутқ пайдо шудаанд: мон, биё, гуё, рафту, раваду, охир, хуб, хуш, танҳо ва ғайра. Бештари ин гуна калимаҳо дар нутқ ҳам ба маънои асосӣ (мустақил) ва ҳам ба вазифаи ҳиссаи истифода бурда мешаванд.

Ҳиссаҳо аз ҷиҳати маъно ва вазифаашон ба гуруҳҳои зерин ҷудо мешаванд: Ҳиссаҳои саволӣ (мӣ, оё, чи, магар, нахон), тасдиқӣ (ҳа, бале, оре, хайр, хуш), инкорӣ (не, на), ишоратӣ (ана, мана, ҳу, хо), маҳдудӣ (танҳо, фақат), таъкидӣ (хатто, дия, ку, қуя), орзумандӣ (кошки), тахминӣ ва зарурат (рафту, раваду, мабодо, шояд), монандӣ (гуё, гуё ки), илтимосӣ (кани, биё, мон, бигзор).

4. **Артикль.** Артикльҳо ба ҳамаи забонҳо хос нестанд. Онҳо хоси забонҳои араби, романи ва германи мебошанд. Артикльҳо муносибати байни аъзоҳои ҷумларо ифода намекунаанд, шаклҳои синтаксисии забонро ташкил намедиҳанд, аммо «ҳамсафари грамматикӣ» калимаҳои муस्ताқилмаъно мебошанд.

Артикль вазифаҳои гуногуни грамматикӣ дорад:

а) Вай ифодаи грамматикӣ калимаи муस्ताқилмаъно мебошад, яъне артикль аломати исм аст. Ба ин восита дар бисёр забонҳо илова шудани артикль ба калимаю шаклҳои ғайрисиёмӣ онҳоро ба исми мубаддал мегардонад. Дар ин сурат, конверсия<sup>2</sup> ба вучуд меояд, яъне ин ё он калима таркиби морфологӣ худро таъбир надода, ба категорияи дигар мегузарад. Масалан, дар забони немисӣ: Schreiben — «навиштан», das schreiben — «хат» дар забони англисӣ: play — «бозӣ кун», the play — «бози». Дар забони

<sup>1</sup> Артикль — калимаи французӣ буда, маънояш «ҳисса», «қисм», мебошад.  
<sup>2</sup> Конверсия — калимаи латинист, маънояш «тағйирот», «дигаргунӣ» мебошад.

русӣ, азбаски артикль мавҷуд нест, ин гуна субстантивацияи феъл ҳам руй дода наметавонад. Дар ин сурат забони русӣ типии морфологии калимасозӣ ру меоварад: обедать — обед, рать — игра.

Дар забони тоҷики ҳам ҳолати боло ба назар мерасад: Рақсидан — рақс, бозӣ кардан — бозӣ, хандидан — ханда.

б) Артикль категорияи грамматикӣ муайяни ва номуайяни фарқ мекунонад. Инҳо артикльҳои чуфт мебошанд, ки яке аз онҳо барои ифодаи категорияи муайяни ва дигаре барои номуайяни истифода бурда мешавад. Масалан, дар забони французӣ: le-ини (чинси мардона) la-ине (чинси занона). Калима бо артикли муайяни, ҳамчун қоида, мефаҳмонад, ки он ба гуянда маълум аст ва ё дар аснои гуфтугӯ дар пеши назари гуянда ҳозир аст. Категорияи калима бо артикли номуайяни, баръакс, мефаҳмонад, ки предмет ба таври умумӣ дар назар гирифта шудааст ва дар аснои гуфтугӯ иштирок надорад.

Дар забони русӣ, ки артикль надорад, ин гуна маъноҳои грамматикӣ бо калимаи ёридикандаи як — один (одна, одно, одни), бо истъмоли як падеж ба ҷои падежи дигар дар хангоми инкор (родительный ба ҷои винительный) ва ба воситаи интонация ифода меёбанд.

Дар забони тоҷикӣ ҳам категорияи муайяни ва номуайяни ба воситаи калимаю ҳиссаҳои ҷудогона ифода мегардад: як, яке, ягон ва суффикси номуайянии е (категорияи номуайяни) ва ин, он, хамин, ҳамон (категорияи муайяни).

в) Вазифаи дигари артикль аз фарқ кардани чинс иборат аст. Дар забонҳои, ки дорои чинси грамматикӣ мебошанд, исмҳо ба ин ё он чинс дахлдор шуда мемонанд. Дар забонҳои артикльдор шумораи танҳои чинсиат бо артикль ифода ёфта, дар шумораи ҷамъ фарқи чинс аз байн меравад.

Забони немисӣ ба воситаи артикль се чинсро фарқ мекунонад, аммо дар забони французӣ артикль ифодакунандаи ду чинс (мардона ва занона) мебошад:

Забони немисӣ		Забони французӣ	
Муайяни	Номуайяни	Муайяни	Номуайяни
Ҷ. мардона der	ein	le	un
Ҷ. занона die	eine	la	une
Ҷ. миёна das	ein	—	—

г) Артикль шумора (ҷамъу танҳо)-ро фарқ мекунонад. Ин ҳодиса дар забони французӣ баръало дидан мумкин аст. Дар ин

<sup>1</sup> Субстантивация — калимаи лотинӣ буда, маъноаш «исмшавӣ» аст.

Калимаҳо барои ифодаи шумораи ҷамъ суффиксҳои махсусро мешиносанд ва аз ин ру, шумораи ҷамъи калимаҳо бо ери артикльҳои мешавад. Масалан, калимаи «ша» — гурба ҳам ифодакунандаи шумораи танҳо (гурба) ва ҳам ҷамъ — (гурбаҳо) аст, аммо бо иловаи артикли la — «гурба» буда, бо иловаи артикли «гурбаҳо»-ро ифода мекунад.

Дар забони немисӣ барои ифодаи шумораи ҷамъ на танҳо артикль дигар мешавад, балки шакли калима низ тағйир меёбад: das Buch — «китоб», die Bürger — китобҳо.

д) Ниҳоят, артикль ифодакунанда ва табиқкунанда алоқават ба иносбати байни аъзоҳои ҷумла шуда тасриф меёбад ва исми аз он «вазифа» (тасрифшавӣ) озод мекунад. Масалан, дар забони немисӣ:

Им. Род. Дат. Вин.	Шумораи танҳо			Шумораи ҷамъ
	Ҷ. м. der des dem den	Ҷ. з. der der die	Ҷ. м. das des dem das	
				die der den die

5. Феълҳои ёридиканда. Феълҳои ёридиканда ҳарчанд хусусияти шаклтағйирдиҳи дошта бошанд ҳам, ба ғуруҳи калимаҳои ёридиканда мансубанд. Дар хангоми истъмоли феълҳои ёридиканда феълҳои асосӣ ё мустақилмаъно метавонанд шакли худро тағйир надода, дар як ҳолату шакли тағйирнаёбандан худ (масалан, дар шакли масдар) истад. Аммо ифодаи шахс, шумора, замон ва амсоли ин феълҳои ёридиканда, маъноҳои дигари грамматикӣ ба уҳдаи худ гирифта, дигар ҳеҷ гуна мустақилият надоранд.

Дар забони тоҷикӣ феълҳои ёридиканда мувофиқи вазифа ва маънои лексикӣ худ ба ду ғуруҳ тақсим мешаванд:

1) Феълҳои ёридикандае, ки дар дохили феълҳои таркиби маънои лексикӣ худ ба ду ғуруҳ тақсим мешаванд: худро ҳақиқатан ба ду ғуруҳ тақсим кардан, шудан, намудан ва ғайра!

2) Феълҳои ёридикандае, ки маънои лексикӣ худро ҳақиқатан ба ду ғуруҳ тақсим кардан, шудан, намудан ва ғайра! аз даст надодаанд ва ба феълҳои асосӣ тобиши пайи лексикӣ ва маънои грамматикӣ медиҳанд: гаштан, рафтан, омадан, додан, партофтан, баромадан ва монанди инҳо; гуфта мегардад, калон шуда рафт, хондан гирифт, хизмат карда меояд, хонда дод, хонда баромад ва ғайра.

Феълҳои ёридиканда дар сохтани замон (будан, хостан, истодан) баъзе аз феълҳои ёридикандаи ин ғуруҳ монанди истодан, хостан, мустақилмаъно низ омада метавонанд: Вай дар ҷояш истодааст. Агар хоҳед, ҳамроҳ мекорем.

дан), намуд (гаштан, истодан, омадан) ва тарзи феълӣ (шӯкардан, гардидан, намудан) роли калон мебозанд. Баъзе феълҳои ғридиҳанда якҷаид вазифаро иҷро карда метавонанд. Масалан, **шудан** тарзи мафъули феъл ва ба анҷом расидани амалро мефармонад; **истодан** замони муайян ва давомноки амалро ифода мекунад.

Дар забони русӣ феълҳои монда ва гузарандан якҷаидро ба воситаи тағйироти худӣ ҳамон як феъл ифода мегарданд (чернить — чернить, молодеть — молодить...), дар забони немисӣ фарқи ифодаи худро бо феълҳои ғридиҳанда меёбад.

Дар забони французӣ ба воситаи феълҳои ғридиҳанда маъноҳои амри феъл ифода мешавад. Дар баъзе забонҳои феълӣ мустақилона маъно ва ғридиҳанда ба ҳам-васл шуда, як калимаро ташкил додаанд. Масалан, дар забони украинӣ: писатиму, писатимешь, писатимет — «ман хоҳам навишт», «ту хоҳӣ навишт», «вай хоҳад навишт». Дар ин ҷо иму, имешь, имет аслан феълҳои ғридиҳандан иметь (доштан) мебошанд.

6. Калимаҳои ифодакунандаи дараҷа. Ин гуна калимаҳо аслан «зарфҳои дараҷа» буда, бо ҳамроҳии сифатҳои аслиӣ ва зарфҳои барои ифодаи дараҷаи муқоисавӣ оварда мешаванд. Масалан, дар забони русӣ более, очень (более красива); дар тоҷикӣ — хеле, басо, басе, ниҳоят, бағоят; хеле нағз, басо хуб, ниҳоят калон, бағоят дароз ва ғайра.

Ин гуруҳи калимаҳо аз зарфҳои дараҷаи муқаррарӣ бо таноқуби маъноӣ лексикӣ ва грамматикӣ, инчунин бо хусусиятҳои хоси синтаксиснашон (характери алоқии онҳо бо калимаҳои дигар) фарқ мекунанд. Ба сифати калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми дараҷа инчунин калимаҳои ҳам омада метавонанд, ки аслан аз ҷонишин баромадаанд. Масалан, дар забони русӣ самая (самая красивая), всего (всего красивее), дар тоҷикӣ аз ҳама (аз ҳама зебо, аз ҳама беҳтар, аз ҳама азизтар...).

7) Баъзе аз калимаҳои ғридиҳанда дар байни гуруҳи ғридиҳандаҳо як категорияи маълумеро ташкил намедиҳанд, аммо ҳар чӣ ҳам бошад, ба калимаи ғридиҳанда будани онҳо шубҳа нест, зеро онҳо ҳамеша бо калимаҳои мустақилона ҳамроҳ омада, тобишҳои грамматикӣ ифода мекунанд, ки дар забонҳои дигар он гуна тобишҳои грамматикӣ бо ғридиҳандаҳои аффиксҳо зоҳир мешавад, монанди забонҳои тоҷикӣ, туркӣ ва англисӣ. Дар ин забонҳои категорияи грамматикӣ чинс вучуд надорад.

Дар ин сурат барои фарқи кунонидани чинси ҳайвонот калимаҳои махсуси ғридиҳанда (нар-чинси мардона, мода-чинси занона) аҳамият пайдо мекунанд. Дар забони русӣ (аз гуруҳи забонҳои помирӣ) дар ин ҳолат барои фарқи чинс (дар предметҳои бечон) ҷонишинҳои ишоратӣ май, дай, вай (барои чинси мардона), мум, дум, вум (барои чинси занона) ба қор бурда мешаванд. Ин ҷонишинҳо барои нишон додани предмети наздик (май, мум), дур (вай, вум) ва миёна (дай, дум) хизмат мекунанд. Ин калимаҳои дар ҷунин схема нишон додан мумкин аст:

Чинс	Предмети наздик	Предмети миёна	Предмети дур	Мисол
мардона	май	дай	вай	ан (оҳан)
занона	мум	дум	вум	жер (санг)

Дар бисёр забонҳои мафҳуми хурдию навозиш ва камият дар забонҳои аз қабилҳои китобча, хонача, писарак, духтарак на ба воситаи аффиксҳо, балки бо ғридиҳандаҳои ғридиҳандаи худогона, монанди «писар», «бача», «хурд», «майда» ифода карда мешавад. Масалан, дар забонҳои хитой, французӣ, англисӣ. Дар якҷаид бо номи падар оварда шудани калимаи «писар» аз қабилҳои ҳодисаҳои болост. Масалан, дар забони арабӣ — Ибни Исқандар, Ибни Сино; дар туркӣ — Ғулом-Уғлай ва дигарҳо.

### ТАРТИБИ КАЛИМА

Барои интихоби тартибу ҷои калимаҳо дар ҷумла, пайдархамӣ ва алоқамандии онҳо аҳамияти калон дорад. То чӣ дараҷа аҳамият доштани ин ҳодисаҳо ҷи дар силсилаи фонемаҳо (шаҳр-шаҳр, бар-бар, маҳрам-мархам, зер-рез ва ғайра), ҷи дар таркиби морфемаҳои калима (Ғулнор-Норгул, Шерали-Алишер) мушоҳида кардан мумкин аст. Ин ҳодиса ба силсилаи калимаҳои ифодакунандаи фикру маъно ҳам дахл дорад. Дар ин ҷо иваз намудани калимаҳо дар нутқ, аксаран ҳамчун воситаи ифодани грамматикӣ хизмат мекунанд.

Махсусан ин масъала дар забонҳои аҳамияти муҳим пайдо мекунанд, ки дар онҳо калимаҳо аз рӯи тағйирёбии ҷои худ ба тағйирҳои гуногун меоянд. Ин ҳолат дар забонҳои калимаҳои таркибии морфологияи худро тағйир намедиҳанд ва ба вазифаи калон аъзои ҷумла омаданашон танҳо аз ҷиҳати ҷои тартиби онҳо муқаррар мегардад, роли бузург мебозад.

Забонҳои мавҷулан, ки дар онҳо муносибатҳои грамматикӣ аз ҷиҳати ҷумла, масалан, муносибати байни мубтадою пурқунандаи бевоситаи суратбефта (субъекту объект) ба тартибу ҷои дар ҷумла доштаи калимаҳо вобаста нест. Масалан, дар забонҳои лотинӣ ва тоҷикӣ:

1) Падар писарашро дуст медорад; 2) падар дуст медорад писарашро; 3) дуст медорад падар писарашро; 4) дуст медорад писарашро падар; 5) писарашро падар дуст медорад; 6) писарашро дуст медорад падар. Дар ҳамаи ин гуна тарзи ифода падар мубтадо, писар пурқунанда мебошад.

Бешубҳа яке аз ин гуна тарзи ҷобачогузорӣ характери муқаррари дошта, ҳамаи шаклҳои дигар бо мақсадҳои услуби истифода бурда мешаванд.

лук (Африкаи Шарқӣ) jīl бо оҳанги баланд — «гуш»; бо оҳанги паст — «гушҳо»; дар забони дигари Африка, Фуль, *ṣiɣvaɣala* оҳанги муътадил «ман мекушам» бо оҳанги баланд дар овози (а) — «ман намекушам».

Задаи динамики (куввагӣ) хусусияти задаи политониро на рад, зеро вай задаи монотонӣ<sup>1</sup> аст. Лекин дар сурати имконияти аз як ҳиҷо ба ҳиҷои дигар гузаштанаш вай воситаи хеле ҳуҷуҷи грамматикӣ шуда метавонад. Чунин зада дар забони русӣ Фаровон истифода бурда мешавад. Дар забони русӣ ба воситаи ҳиҷои зада калимаи дигар ҳосил мешавад: *мука* — *мука*, *кружки* — *кружки*, *казачки* — *казачки*, *замок* — *замок*. Дар забони тоҷикӣ *бардошт* — *бардошт*, *сузон* — *сузон*, *даромад* — *даромад*. Ин ҳолат на ин ки ба дигар кардани ҳиҷои зада, балки ба он вобаста аст, ки зада ба ҳиҷоҳои гуногуни калимаҳо меафтад, яъне дар ҳиҷоҳо мавқеи гуногун дорад.

Дар забонҳои, ки задаи озод ва гузаранда доранд, вай на ба ҳиҷоҳои чудоғона, балки морфемаҳои чудоғона меафтад. Фарқи байни калимаи поляки *гекати* ва русии *руками* дар он аст, ки дар шакли полякии ин калима зада ба ҳиҷои пеш аз охири афтида, дар русӣ ба болои ҳиҷои аввали анҷомаи он меафтад. Дар ин ҳолат сухан дар бораи он меравад, ки дар забони полякии задаи калима мавқеи муайян дорад (дар ҳиҷои пеш аз охири меиаст), аммо дар забони русӣ задаи гузаранда характернок аст.

Зада дар як шакл ба реша ва дар шакли дигари худӣ ҳамон калима ба болои анҷомаи он меафтад. Масалан, дар исми шумораи танҳо: *дом*, *дома*, *дому*, *домом*, *доме* — ба болои реша, дар шумораи чамъи худӣ ҳамин шаклҳо ба болои анҷомаи калима меафтад: *дома*, *домов*, *домам*, *домами*, *о домам*.

Инчунин аз руи ҳиҷои зада дар забони русӣ шаклҳои падежии калимаҳо ва шумораи онҳо фарқ карда мешаванд: *руки*, *ноги* (род. п. шумораи танҳо) — *руки*, *ноги* (им. п. шумораи чамъ).

Ғайр аз ин дар забони русӣ зада боз барои фарқ кунонидани намуҳои феъл ҳам хизмат мекунад: *насыпать*, *выносить* (намуди давомдор), *насыпать*, *выносить* (намуди мутлақ).

## ИНТОНАЦИЯ

Интонация, чунон ки дар боби фонетика мушоҳида намудем, на ба калима, балки ба ибора (фраза) дахл дорад ва ба ин восита бо чумла ва сохти он алоқаи грамматикӣ пайдо мекунад. Ҳамин тавр, интонация ҳамчун воситаи грамматикӣ чунин вазифаҳо дорад:

1) Вазифаи интонация пеш аз ҳама ба шакли модалӣ<sup>2</sup> чумла

<sup>1</sup> **Монотонӣ** — аз калимаи юнонии *monos* — «як» ва *tonos* — «зада» гирифта шудааст.

<sup>2</sup> **Модалӣ** — аз калимаи латинии *modus* — «тарз», «восита» гирифта шудааст; дар грамматика маънои модалӣ тобишҳои гуногуни маъноии фикр — боварӣ, пурсиш, шубҳа, амр ё муносибати шахсии ба гуфтаи худ доштаи гуянда мебошад.

маъно аст. Дар бисёр забонҳо калимаҳо ва тартиби онҳо ди-  
намикӣ, чумлаҳои ифодакунандаи шубҳаҳо аз чумлаҳои ифодаку-  
наандаи таъҷуб, ҳайрат ё водоркунӣ ва ғайра фарқ мекунад: Вай  
омад? Вай омад. Вай омад... Вай... омад? Чунин тобишҳои маъноӣ  
воситаи шиддатнокӣ ва суръати оҳанги талаффуз ифода карда  
мешавад.

2) Тартиб ва пайдарпаии пауза дар дохили чумла фосиланокӣ  
ҷӯшон чумларо нишон дода метавонад: Вай — бо портфель омад.  
Вай бо портфель — омад. Шариф — китобашро ёфт. Шариф кито-  
башро — ёфт.

3) Интонация дар баъзе забонҳо метавонад чумлаи содда ва  
мураккабро аз якдигар фарқ кунонад. Масалан, дар забони русӣ:  
Види лице в морщинах (чумлаи содда) — Види: лице — в мор-  
щинах (чумлаи мураккаб).

4) Бо ёрии интонация ҳангоми наомадани пайвандакҳо алоқаи  
пайвастро аз алоқаи тобеъ фарқ кардан мумкин аст: Борон монд,  
мо ба берун баромадем — алоқаи пайвастр бо такрори айни як инто-  
нация: аммо борон монд — мо ба берун баромадем — алоқаи то-  
беъ. Дар ин ҳо — **мо ба берун баромадем** — сарчумла буда, борон  
монд — чумлаи пайрав аст (дар ин ҳо дар нимаи аввал интонация  
озлаланд буда, дар нимаи дуюм паст мешавад).

5) Дар интонация махсусан роли «задаи мантикӣ» калон аст.  
Ба воситаи задаи мантикӣ ин ё он қисми чумла таъкид карда ме-  
шавад. Махсусан аҳамияти ин гуна зада дар чумлаҳои саволӣ зо-  
ҳир мегардад.

Шумо имруз ба институт меравед? Шумо имруз ба институт  
меравед? Шумо имруз ба институт меравед? Шумо имруз ба ин-  
ститут меравед?

6) Ба воситаи интонация, махсусан бо тезонидани суръат ва ди-  
гар кардани оҳанги муқаррарӣ калимаю ибораҳои туфайлӣ аз аъзо-  
ҳои чумла фарқ карда мешаванд: Вай бешубҳа ҳақ аст (дар ин  
ҳо бешубҳа, ки ҳол аст, чудо карда нашудааст). Вай, бешубҳа, ҳақ  
аст (бешубҳа ҳамчун калимаи туфайлӣ чудо карда шудааст). Ни-  
ҳоят у ҳам омад. Ниҳоят, у ҳам омад. Ҳамин тавр аз сафар баргаш-  
там (ҳамин тавр ҳол аст). Ҳамин тавр, аз сафар баргаштам (ҳа-  
мин тавр — иборан туфайлӣ).

Ифодаи экспрессивӣ ва пеш аз ҳама, ифодаи ҳиссиёти гуногун:  
шодию хурсандӣ, ғазаб, завқ, навозиш, дустдорӣ, ғамгинӣ, алам ва  
дигарҳо, инчунин ба ин ё он калима додани тобиши маъноии истех-  
зо ва тамасхур низ бо интонация алоқаи зич дорад. Инро ҳам бояд  
қайд кард, ки интонация дар ҳамаи забонҳо воситаи грамматикӣ  
шуда наметавонад. Масалан, дар забони франсузӣ пурсиш ва ҷа-  
воб як хел интонация дорад, танҳо ҳангоми саволу пурсиш ҳисса-  
чаи саволӣ илова мешавад.

Интонацияи муътадили ин ё он забон, ки дигар кардани он во-  
ситаи грамматикӣ ҳисоб мешавад, ҳангоми шумурдан боз ҳам осон-

тар муайян карда мешавад: як, ду; як, ду, се; ду, се, чор, панҷ, шаш ва монанди инҳо. Дар ин ҷо интонация дар аввал баланд ва дар охир паст мешавад.

Воситаи дигари грамматикӣ супплетивизм<sup>1</sup> мебошад. Ба ҷуфти грамматикӣ пайвастишавии калимаҳои гуногунреша ё гуногунасос, ки қатъи назар аз гуногуни решаҳо ва асосҳо маънолуғавӣ тағйир наёфта, «**гуногунии калимаҳо**» ҳамчун воситаи грамматикӣ барои ифодаи маъноҳои грамматикӣ хизмат мекунад. Супплетивизм номӯда мешавад. Дар супплетивизм ду калимаи гуногунреша ҳамчун шаклҳои як калима зоҳир мегарданд. Бояд ҷуфти супплетивизм ба ҳамаи забонҳои дунё хос нест. Вай дар забонҳои ҳиндуевропейӣ (руси, немисӣ, англисӣ, французӣ, латинӣ) зиёда мешавад ва яке аз аломатҳои ҳешми ин забонҳо ба шумор меравад. Дар забони русӣ супплетивизм вазифаҳои гуногун дорад: брат — взять, класть — положить, садиться — сесть ва ғайра (дар ин мисолҳо супплетивизм категорияи намууди феълро таъин мекунад): человек — люди, ребенок — дети, друг — друзья, брат — братья (ифодакунандаи шумора); козёл — коза, кот — кошка, продавец — продавщица (ҷинсиятро мефаҳмонад); хорошо — лучше, плохо — хуже (ифодаи дараҷаи сифат); я — меня, ты — тебя, он — его (истеъмоли субъектӣ ва объектӣ ҷонишинҳои шахсӣ).

## СОХТИ СИНТЕТИКИ ВА АНАЛИТИКИ ЗАБОНҲО

Ба масъалаи сохти синтетикӣ ва аналитикӣ забонҳо аз руи таънифоти воситаҳои грамматикӣ ва мавқеи истеъмоли онҳо дар ин ё он забон наздик шудан лозим аст. Дар ин сурат ҳам ҷиҳати морфологи ва ҳам синтаксисӣ ба назар гирифта мешавад.

Ҳамаи воситаҳои грамматикиро, ки дар боло аз назар гузаронидем, ба ду гуруҳ тақсим кардан лозим аст: 1) воситаҳое, ки маънои грамматикиро дар ҳуди калима ифода мекунанд. Инҳо флексияи дохилӣ, аффиксация, такрор, калимаҳамроҳкунӣ, зада ва супплетивизм мебошанд; 2) воситаҳое, ки грамматикаро берун аз калима ифода менамоянд. Инҳо аз калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва интонация иборат мебошанд. Гуруҳи якуми воситаҳои грамматикӣ сохти синтетикӣ<sup>2</sup> ва гуруҳи дуюм сохти аналитикиро<sup>3</sup> ташкил медиҳанд. Дар тенденцияи синтетикӣ грамматика маънои грамматикӣ бо маънои лексикӣ дар дохили калима якҷоя карда мешавад, ки ин аломату нишондиҳандаи яклухти калима мебошад. Аз руи тенденцияи аналитикӣ бошад, маънои грамматикӣ аз ифодаи маънои лексикӣ ҷудо карда мешавад. Маъноҳои лексикӣ дар дохили ҳуди калима ҷойгир буда, аммо маъноҳои грамматикӣ ё ба воситаи якҷоя омадани калимаҳои ёридиҳанда бо калимаҳои

<sup>1</sup> Супплетивизм — калимаи латинӣ буда, маънои «пурра кардан»-ро дорад.

<sup>2</sup> Синтетикӣ — аз калимаи юнонии «пайвастишавӣ», «таркибъёбӣ» гирифта шудааст.

<sup>3</sup> Аналитикӣ — аз калимаи юнонии «ҷудошавӣ», «кушодшавӣ» гирифта шудааст.

тақилмаъно ё бо ёрии тартиби ҳуди калимаҳои мустақилмаъно воситаи интонацияи ҷумла ифода мешавад.

Афзалияти ин ё он тенденцияи характери калима дар забон зоҳир меёбад, чунки дар забонҳои синтетикӣ калима берун аз ҷумла ҳам хусусиятҳои грамматикӣ худро нигоҳ медорад. Масалан, калимаи латинӣ filium (писар) ғайр аз маънои лексикӣ нишон медиҳад, ки: 1) Вай исм аст, 2) шуморааш танҳо, 3) падежи винительный, 4) пуркунандаи бевосита. Барои характеристикаи ҷумлаи ин шакли «ҷудошуда». filium (берун аз ҷумла) аҳамияти калонро мекунад: 1) Вай пуркунандаи бевосита аст, 2) ба хабар — ба ҳама гузаранда вобаста аст, 3) ба худ мубтадо дорад, ки он шахс шумораи ин хабар — феълро таъин менамояд. Калима дар забонҳои синтетикӣ, чи аз ҷиҳати лексикӣ ва чи грамматикӣ мустақил буда, пеш аз ҳама, таҳлили морфологӣ меҷӯрад ва ба воситаи ин гуна таҳлил хусусиятҳои синтаксисии вай худ аз худ ошкор мегарданд.

Дар забонҳои аналитикӣ калима танҳо маънои лексикӣ худро нишон дошта, дар дохили ҷумла фақат ба ҳосияти номифодакунӣ худ маҳдуд менамояд, хусусиятҳои грамматикӣ вай дар таркиби ҷумла намоён мешаванд.

Маъноҳои грамматикӣ дар забонҳои синтетикӣ, чи дар аъзоҳои мувофиқаткунандаи ҷумла ва чи дар доираи шакли ҳуди як калима такроран ифода ёфта метавонанд. Чунончи, ифодаи шумораи ҳамроҳ дар ҷумлаи зерини баъзе забонҳо аз назар мегузаронем: Столҳои калон истодаанд. Шумораи ҷамъи ин ҷумла дар забони русӣ (большие столы стоят) се бор (дар исм, сифат ва феъл), дар немисӣ — чор бор (дар артикль, аффикси исм, сифат ва дар феъл), дар англисӣ танҳо як бор (дар исм), дар қазоқӣ низ як бор (дар исм), дар французӣ ҳам як бор (дар артикль) ва дар забони тоҷикӣ ду бор (яке дар исм — бо суффикси ҳо, дигаре дар феъл — бо бандаки феълӣ) ифода гардидааст.

Ба гуруҳи забонҳои синтетикӣ инҳо дохил мешаванд: санскрит, юнони қадим, латинӣ, готӣ, славянии қадим ва то дараҷае литвагӣ, немисӣ, русӣ (ҳарчанд ҳамаи инҳо хусусиятҳои аналитикӣ ҳам доранд). Ба забонҳои аналитикӣ: романи, англисӣ, датӣ, юнонии ҳозира, форсии ҳозира, тоҷикӣ, ҳиндӣ ҳозира ва аз гуруҳи забонҳои славяни булғорӣ дохил мешаванд.

Бисъёр забонҳои дунё, асосан, ба яке аз ин тенденцияҳо (синтетикӣ ё аналитикӣ) мансуб бошанд ҳам, боз элементҳои тенденцияи дигарро ҳам дошта метавонанд. Чунин забонҳо, монанди туркӣ, финӣ, бо вучуди дар грамматикаи онҳо мавқеи калон доштани аффиксация, боз хусусиятҳои бисъери аналитикӣ ҳам доранд. Забонҳои семитӣ (масалан, арабӣ) ҳам ба гуруҳи забонҳои синтетикӣ мансубанд, аммо ба эътибори тамоили аффиксацияшон аналитикӣ мебошанд.

## КАТЕГОРИЯҲОИ ГРАММАТИКИ

Категорияҳои<sup>1</sup> грамматикӣ маҷмуи ҳодисаҳои якҷинсаи грамматикӣ ва дар навбати аввал маҷмуи калимаҳои якҷинсаи грамматикӣ гуногуншакл мебошанд. Ягонагии ин ё он категория на ба воситаи ифода, балки ба маънои умумии грамматикӣ вобаста аст.

Категорияи дар грамматика мафҳуми васеъ буда, ҳамчун ҳодисаҳои дохилӣ дар ин ё он ҳиссаи нутқ шуда метавонад. Масалан, дар дохили исми категорияи шумора, категорияи исмҳои ҷомеъ, категорияи абстракт ва конкрет, дар феъл категорияҳои тарз, намуна ва монанди инҳо мавҷуданд. Ҳамин тавр, терминҳои «шакли грамматикӣ» ва «категорияи грамматикӣ» аз ҳамдигар фарқ доранд. Шакли грамматикӣ ба тарзи ифодаи фикру мақсад алоқаманд аст. Шакли грамматикӣ бисёр маъноҳои грамматикӣ ва тарзу воситаи грамматикӣ ифодаро дар бар мегирад.

Категорияи грамматикӣ ба тарзу воситаи муайяни грамматикӣ ифода алоқаманд нест, аммо ин чунин маъно надорад, ки категорияи грамматикӣ соҳаи мантқиқ буда, аз доираи забон берун бошад. Баръакс, категорияи грамматикӣ танҳо дар сурате факти забонӣ қарор мегирад, ки дар забон аз ҷиҳати грамматикӣ, яъне бо ин ё он воситаи грамматикӣ ифода шуда бошад. Мувофиқат накардани категорияҳои грамматикӣ дар забонҳои гуногуни дунё шоядди барҷастаи хоси ҳар як забон будани категорияҳои грамматикӣ мебошад. Масалан, категорияи муайяни ва номуайяни барои забонҳои гуруҳи романӣ — германӣ характернок буда, бо ёрии артикльҳои муайяни ва номуайяни ифода меёбад, аммо ба забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ин категория хос нест. Дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ ин категория бо роҳи лексикӣ ифода карда мешавад (муайяни дар забони русӣ ба воситаи қонишинҳои *этот*, *тот* ва дигарҳо ва номуайяни ба воситаи *какой-то*, *некий* ва монанди инҳо; дар забони тоҷикӣ ҳам муайяни бо ёрии *ин*, *он*, *ҳамин*, *ҳамон* ва пасоянди — *ро*, аммо номуайяни бо *касе*, *чизе*, *кадоме*, *кадом як*, *ким-кӣ*, *ким-кадом*, суффикси номуайянии «е» ифода мешавад).

Дар забони сомалӣ намуди мутлақи феъл ба воситаи тақрор ифода мешавад. Ин гуна категорияи намуд хоси забони сомалӣ буда, дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ мушоҳида намешавад.

Дар баъзе забонҳо шумораи дугона ифодаи грамматикӣ қонунӣ дорад. Масалан, дар забонҳои славянии қадим, юнонии қадим, санскрит, русии қадим, литовӣ. Дар забонҳои дигар ин категория мавҷуд набуда вай бо ёрии шумораи «ду» ва исми мувофиқ ифода карда мешавад.

Дар забони русӣ тасрифи категорияи исмҳои қондор ва бечон (аз руи падеж) аз ҳамдигар фарқ мекунад, аммо дар забонҳои дигари оилаи ҳиндуевропей ин ҳодиса ҷой надорад.

Фарқияти категорияи намуди феъл ва ҷинсияти исмҳоро дар забони англисӣ ва ҳамаи забонҳои туркӣ мушоҳида намекунем. Ада-

<sup>1</sup> Категория — калимаи юнонӣ буда, маъноаш «далел», «нишона» мебошад.

категорияҳои якхелаи грамматикӣ дар забонҳои ҷаҳон гуногун. Масалан, адади падежҳо дар забони араби — се то, дар немӣ — чорто, дар русӣ — шашто, дар эстонӣ — понздаҳо ва дар баъзе забонҳои доғистонӣ зиёда аз понздаҳо падеж мавҷуд аст. Ҳатто баъзе забонҳои доғистонӣ зиёда аз понздаҳо падеж мавҷуд аст. Ҳатто баъзе забонҳои доғистонӣ зиёда аз понздаҳо падеж мавҷуд аст. Ҳатто баъзе забонҳои доғистонӣ зиёда аз понздаҳо падеж мавҷуд аст.

Мувофиқати категорияҳо дар ҳар забон гуногун аст. Чунончи, дар грамматикаи забони русӣ исмҳо ва сифатҳои феъли аз руи падеж ва шумора, феълҳо аз руи шахс ва шумора тасриф меёбанд, вале дар як қатор забонҳо, аз қабили туркӣ, угрофини исмҳо аз руи шахс тасриф мешаванд.

Дар давоми инкишофи таърихии ҳуди як забон категорияҳои грамматикӣ аз ҷиҳати мавҷудият ва адади худ ба тағйирот дучор шуда метавонанд, ҳатто характери маънои грамматикӣ худро дигар мекунад. Масалан, забонҳое, ки фақат категорияи шумораи танҳо ва ҷамъ доранд, нисбат ба забонҳое, ки ғайр аз категорияи танҳо ва ҷамъ боз дорони категорияи шумораи дугона ва ҳатто сегона мебошанд, абстракцияи грамматикӣ зиёдтар аст. Шумораи ҷамъ мафҳуми грамматикӣ буда, бо ёрии воситаи грамматикӣ ифода меёбад. Мафҳуми ҷамъро ифода кардани исмҳои ҷомеъ ба маънои лексикӣ асоси калима вобаста аст, аммо воситаи грамматикӣ дар ин ҷо шумораи танҳоро нишон медиҳад, масалан, дар забони тоҷикӣ: Мардум, лашкар, аҳоли, гуруҳ, рама ва ғайра.

## ҲИССАҲОИ НУТҚ

Барои грамматикаи ҳар як забон ҳиссаҳои нутқ категорияҳои хеле муҳим ва умумии грамматикӣ мебошанд. Бо муқаррар намудани ҳиссаҳои нутқ баёноти грамматикӣ ҳар забон оғоз меёбад.

Схемаи ҳиссаҳои нутқро аввалин бор аз руи забони худашон олимони Юнон (асри II пеш аз милод дар шаҳри Искандария) таъин карда буданд. Баъд аз он ин схемаро олимони Рим тақроран дар забони латинӣ қорӣ намуданд. Ба туфайли забони латинӣ ва роли он барои маданияти асри миёна ин гуна схемаи қадимӣ барои омӯхтани грамматикаи забонҳои нави европой ва пас аз он дар мустамликаҳо хизмат кард ва то рӯзҳои мо дар грамматикаҳои мактаби боқӣ монд. Дар давраи ҳозира ҳам категорияҳои грамматикӣ забонҳои гуногунро, ба фарқи реалишон нигоҳ накарда, ба ҳамин схемаи мавҷудаи қадима дохил менамоянд. Баъзе ҳиссаҳои нутқ аз руи маънои грамматикӣ калимаҳо, балки мувофиқи маънои лексикӣ таъин карда мешаванд. Масалан, калимаҳои ифодакунандаи номи предметҳо — исм, номи амал ва ҳолат — феъл, миқдору тартиб — шумора ва ғайра номида шудаанд. Масъалаи ҳиссаҳои нутқ ҳамчун категорияҳои муҳими грамматикӣ масъалаи ҳамаҷумла мураккаб аст. Дар забонҳои дунё ҳиссаҳои нутқ миқдоран ва ҷиҳати алоқаи байниҳамдигарӣ гуногунаанд, лекин онҳоро аз ҷиҳати грамматикӣ муайян ва муқаррар намудан шарт аст.

Таснифоти ҳиссаҳои нутқ аз масъалаи муқаррар намудани тақдироти калимаҳо фарқ мекунад, зеро масъалаи ҳиссаҳои нутқ ба ҳаракати ристикаи номинативӣ-семасиологии калимаҳо вобаста нест. Масъалаи муносибати ба грамматика доштаи калимаҳо дар баъзе меъраҳои мафҳуми ҳолиси грамматикӣ дорад.

Ҳиссаҳои нутқ дар ҳар як забон системаи ба ҳам алоқаманди ташкил медиҳанд, ки ин алоқаманди гуногун аст. Аз ин ҷиҳат, системаи ҳиссаҳои нутқро ба як қатор дохил кардан дуруст нест. Дар ин ҷо ду масъаларо ба ҳисоб бояд гирифт:

1) муносибати байниҳамдигарии феълҳо ва калимаҳои гуногун; 2) муносибати байниҳамдигарии калимаҳои ёридиҳанда, ки аз ҷиҳати грамматикӣ ба калимаҳои мустақилмаъно муқобиланд.

Схемаи муқаррари ҳиссаҳои нутқи забони русӣ ва дигар забонҳои европоӣ барои бисёр забонҳои Осиё ва Африка қобили татбиқ шуда наметавонад. Масалан, он чиро, ки мо дар забонҳои хинд-европоӣ сифат ва феъл меномем, дар забони хитой ба категорияи предикатив муттаҳид карда мешавад, аммо дар забони русӣ сифатҳо дар якҷоягӣ бо исм ҳамчун ҳиссаҳои номи бар хилофи феъл ба шумор гирифта мешаванд. Ба ҳуди масъалаи муайян кардани ҳиссаҳои нутқ забонҳои хитой ва русӣ ҳар кадоме ба тарзи ҷудогона наздик мешаванд. Дар забони хитой калимаҳо, ҳамчун қоида, аломатҳои зоҳирии морфологӣ надоранд, аммо забони русӣ аз ин ҷиҳат хеле бой аст. Забони хитой дар масъалаи ба қадом ҳиссаи нутқ мансуб будани ин ё он калима чунин ду принципро ба ҳисоб мегирад:

1) ба вазифаи қадом аъзои ҷумла омадани калимаҳо, 2) бо қадом гуруҳи калима омада тавоништан ва омада натавоништан ин ё он калима.

Калимаҳо, ҳамчун материали бинокорӣ, ба ихтиёри грамматикӣ даромада, маънои ин ё он ҳиссаи нутқро пайдо мекунад. Ин ҳолат на танҳо аз истемולי синтаксисӣ ва қобилияти ибораро ташкил дода тавоништан ва натавоништан онҳо маълум аст, балки ба хусусияти морфологии онҳо (хусусияти калимасозӣ ва шаклсозӣ) алоқаманд мебошад.

Ба қадом ҳиссаи нутқ мансуб будани калимаҳо ба маънои грамматикӣ он категорияҳо вобаста аст. Аз ин ҷиҳат, феълҳо, масъалаи калимаҳо мебошанд, ки амал, ҳолат, процесси тасдиқ ва инқор, эҳтимол, хоҳиш ва дигарҳоро мефаҳмонанд, шахс, шумора, замони сифа, тарз, намуд доранд, дар ҷумла ба вазифаи хабар меоянд, бо мубтадо мувофиқат мекунад, пурқунандаҳоро ба худ вобаста менамоянд ва ба воситаи ҳолшарҳкунандаҳо муайян мешаванд.

Исм нисбат ба феъл аз ҷиҳати грамматикӣ хусусиятҳои таъомуни дигар дорад. Маънои умумии грамматикӣ исм аз ифодаи номи предметҳо бармеояд, аммо ин чунин маъно надорад, ки исмҳо танҳо номи предметҳо ё чизҳоро ифода мекунад, балки, баръақс, номи чизҳо, ҳодисаҳо, воқеаҳо, мавҷудотро фаҳмонда истода, исмҳо

дар грамматика ҳар гуна ҳолиса, амал хусусиятҳои ҳамчун предмет мефаҳмонанд. Дар таҳти калимаи предмет феълҳо, хоҳиш маъл, ҳиссиёт ва дигарҳо фаҳмида мешавад. Исм дар грамматика хусусияти аломат ва амалу ҳолати предметонидашударо мефаҳмонад. Масъалаи, тобоварӣ, ородихӣ, бадқаҳрӣ, хушахлоқӣ, хубӣ, бародарӣ ва ғайра.

Абстраксияи грамматикӣ ҳиссаҳои нутқ аз умумияти лексикӣ онҳо фарқ мекунад. Ҳангоми таснифи ин ё он калима ҳамчун ҳиссаи нутқ, пеш аз ҳама, хусусияти морфологии он, яъне хусусияти шаклсозӣ ва калимасозии онро ба назар гирифтани лозим аст, зеро ҳиссаҳои нутқ роҳу намудҳои гуногуни шаклсозӣ ва калимасозӣ доранд. Масалан, дар забони тоҷикӣ исмҳо ба воситаи аффиксҳо ба осонӣ ба сифат мегузаранд: санг — сангин, хона — хонагӣ, девор — девори, дашт — дашти, кӯҳ — кӯҳӣ ва монанди инҳо. Инчунин аз сифатҳо низ бо ёрии суффиксҳои исмҳо сохта мешаванд: сурх — сурхӣ, бад — бадӣ, хуб — хубӣ.

Дар таъин намудани ҳиссаҳои нутқ хусусияти синтаксисӣ калимаҳо (қадом аъзои ҷумла шуда омадани онҳо) низ ба ҳисоб гирифта мешавад.

Ба ҳамин тарик, ҳиссаҳои нутқ категорияҳои махсуси грамматикӣ буда, дар ҳар як забон тартиб ва мақоми махсус доранд ва аз ҷиҳати тафовути хусусиятҳои морфологӣ ва синтаксисӣ муқаррар карда мешаванд.

Ҳар як ҳиссаи нутқ дар забонҳо дорои хусусиятҳои хоси худ мебошад, масалан, дар забони тоҷикӣ ҳиссаҳои нутқ ба чунин хусусиятҳо соҳибанд: Исм — номи предмет ва мафҳуми предметонидашударо қабул мекунад, категорияи муайяни ва номуайяни дорад, префиксация ба исм хос нест, аз исмҳо ба воситаи суффиксҳои гуногун сифат сохта мешавад (хона — хонагӣ, девор — деворӣ, санг — сангин), ҳар гуна аъзои ҷумла шуда метавонад, бештар мубтадо ва пурқунанда мешавад, пасоянди -ро қабул мекунад, баъдаки изофӣ (-«и») гирифта, иборати изофиро ташкил медиҳад.

Сифат аломат ва ҷиғунагии предметро мефаҳмонад, категорияи ҷамъ надорад, дорои дараҷаҳо (оддӣ, муқоисавӣ, олӣ) мебошад, воқеанонаи морфологии он суффиксҳои -тар ва -тарин аст, ҳам ба воқеанонаи префикс ва ҳам суффикс сохта мешавад, дар ҷумла, асосан, муайянкунанда, инчунин ҳол ва хабар шуда метавонад. Шумора категорияҳои ҷамъ ва номуайяни надорад, нумеративҳо (нафар, сар, дона, та, то) қабул мекунад, шумораи микдорӣ суффикси -ум, -умин гирифта, ба шумораи тартибӣ мегузарад, дар ҷумла муайянкунанда шуда метавонад. Феъл амалу ҳолатро мефаҳмонад, шахс, шумора, зашуда метавонад. Феъл амалу ҳолатро мефаҳмонад, шахс, шумора, замони сифа, тарз, намуд ва сифа дорад, дар ҷумла хабар шуда метавонад. Ҳамон тарз, намуд ва сифа дорад, дар ҷумла хабар шуда метавонад. а) феълҳои шаклҳои феълӣ ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: а) феълҳои тартибӣ; он феълҳо, ки дар шахсу шумора тасриф мешаванд, б) феълҳои тартибнашаванда; масдар, сифати феълӣ ва феълӣ ҳол. Ин гуруҳ ғайр аз доштани категорияҳои феълӣ ба хусусиятҳои

ҳиссаҳои номии нутқ низ соҳибанд, махсусан масдар ва сифати феълиро шаклҳои номии феъл меноманд.

Шахс ва шумора дар феъл бо роҳи флективӣ (ба воситаи бандакҳои шахси) ифода мешаванд. Бандакҳои шахси ба се шахс ва ду шумора далолат мекунад. Замонҳои феъл аз ду асос (асоси замони ҳозира ва гузашта) сохта мешаванд. Шаклҳои замони феълҳо асосан бо роҳи аналитикӣ, ба воситаи феълҳои ёридиҳанда ташиқил меёбанд.

Сифа дар феъл муносибати ба воқеият доштаи амалро мефаҳмонад. Тарз дар феъл ба субъекту объект чи гуна муносибат доштани амалро ифода мекунад. Феъл тарзи фоили ва мафъули дорад. Дар тарзи фоили феъл субъект ичрокунандаи кор аст (Мо пахта чидем); дар тарзи мафъули объект ҳамчун субъект зикр карда мешавад (Пахта чида шуд). Феъл инчунин намуди мутлақу давомдор дорад. Намуди мутлақ тамом шудани амал, натиҷаи он, яққарати ва лаҳзагии воқеъ гардидани амалро нишон медиҳад. Намуди давомдори феъл нотамом будан, давомноки, мулкратии амалро мефаҳмонад ва монанди ин.

## ВОҲИДҲОИ СИНТАКСИСИИ ЗАБОН

Фикр дар нутқ ба воситаи элементҳои гуногуни забон ифода карда мешавад. Ин гуна элементҳо аз фонемаҳо (хурдтарин қисми нутқ), морфемаҳо (қисмҳои калонтари нутқ буда, дорон маъноанд) ва калимаҳо иборат мебошанд. Қалима қисми боз ҳам калонтари нутқ буда, ифодакунандаи номи ҳодисаҳои воқеи мебошад, аммо ҳамаи ин воҳидҳо ҳануз фикрро ифода карда наметавонанд.

«Забон муҳимтарин воситаи алоқаи одамон мебошад» — навиштааст В. И. Ленин. Ин гуна вазифаи муҳимтарини худро забон ба воситаи синтаксис<sup>1</sup> ба ҷо меоварад. Ба тӯфайли синтаксис забон воситаи муҳимтарини алоқаи байни одамон қарор мегирад. Ба воситаи синтаксис забон ба одамон имконият медиҳад, ки онҳо ба якдигар фикр баён кунанд ва фикри якдигарро фаҳманд.

Синтаксис он қисми грамматика мебошад, ки шаклу типҳои ҷумла, сохту таркиби ибора ва алоқаи калимаҳоро дар ибораю ҷумла меомӯзад. Маҳз дар синтаксис масъалаи коммуникация ба вуҷуд меояд.

Предмети аввалиндараҷаи омузиши синтаксис ҷумла, қоидаҳои сохташавии он ва аъзоҳои вай мебошад. Ғайр аз ин, дар синтаксис ибораҳо, хелҳои онҳо ва роҳҳои пайваستшавии калимаҳо дар ҷумла омӯхта мешаванд. Калимаҳо дар ҷумла на ба таври ҷудоғона, беалоқамандӣ, балки дар алоқамандии ҳамдигар ифодакунандаи фикру мақсад мегарданд.

Ибора воҳиди грамматикӣ мебошад, ки аз ду ё зиёда калимаҳои мустақилмаъно сохта шуда, як мафҳум ё тасаввуротеро ифода

<sup>1</sup> Синтаксис — аз калимаи юнонии «тартибдиҳи», «сохтан» гирифта шудааст.



мекунад. Чузъҳои ибора яке муайяншаванда ва дигаре нисбат ба муайянкунанда мебошад. Чузъҳои дохилии ибора содда, сохта ва мураккабу таркибӣ шуда метавонанд. Ибораҳо дар сохтани ҷумлаҳо ҳамчун материали бинокори хизмат мекунанд.

Маъмултарин ва машҳуртарин намуди ибора ҷуфти калимаҳои мебошад, ки яке дигарро муайян мекунад, шарҳу эзоҳ медиҳад: хонаи калон, шаҳри зебо, роҳи васеъ, хеле хуб, бисёр ғаъл ва ғайра. Таркиби ибора аз якчанд калима низ иборат шуда метавонад: вохӯрӣ дар назди театр, суҳбат дар сари роҳ, нутқ аз минбари съезд, хондани асарӣ бадеӣ, пирамарди асо дар даст, китоби «Ман аз шарки озод».

Ибораҳо синтаксисӣ ва фразеологӣ мешаванд. Ибораҳои синтаксисӣ дар қисмати синтаксис ва ибораҳои фразеологӣ дар фразеология омӯхта мешаванд. Дар навбати худ ибораҳои синтаксисӣ боз ба ибораҳои озод ва устувор ҷудо мешаванд. Ибораҳои озодро дар процесси гуфтугу гуянда озодона сохта, ба қор бурда метавонанд. Чузъҳои иборавӣ озод аз ҳамдигар ҷудошаванда буда, ҳар кадоме алоҳида-алоҳида таҳлил карда мешавад: Овози форум, оби соф, хонаи равшан. Ибораҳои устувор аз ҷиҳати синтаксисӣ нисбатан устувор буда, як аъзои ҷумларо ташкил медиҳанд: Партияи коммунистӣ, республикаи советии социалистӣ, институти давлатии педагогӣ, институти хоҷагии қишлоқ ва ғайра.

Аммо дар ибораҳои устувор ё фразеологӣ алоқаи калимаҳои дохилашон хеле зич ва устувор буда, онҳо хусусияти доимии предмет ва ҳодисаро мефаҳмонанд: дил бой додан, димоғ суҳтан, қорд ба устухон расидан, нафас ба дарун гирифтани, об шуда рафтани ва ғайра.

Ибораҳои устувор дар процесси гуфтугу сохта нашуда, балки ҳамчун ибораҳои тайёр қор фармуда мешаванд. Калимаҳои дохили ибораҳои устувор ҷудонашаванда буда, дар процесси таҳлил онҳоро ба ҳиссаҳо ҷудо накарда, яклухт ба ҳисоб гирифтани лозим аст.

## ҶУМЛА ВА АЪЗОҶОИ ОН

Ҷумла воҳиди хурдтарини нутқест, ки аз руи қонуни грамматикаи забон сохта шуда, барои баёни фикр хизмат мекунад ва дорои маънои интонацияи мукамал мебошад. Дар ҷумла фикру ҳиссиётҳои гуногуни одамони дар процесси алоқаи онҳо ифода карда мешавад. Дар ин ҷо ягонагии забон ва тафаккур зоҳир мегардад.

Ҷумла нисбатан фикри тамомшударо ифода мекунад. Нутқи мо аз ҷумла иборат аст. Одатан, нутқ дароз ё кӯтоҳ мешавад. Нутқи кӯтоҳтарин ҷумла аст. Нутқи дароз аз якчанд ҷумла иборат мешавад. Ҷумлаҳо дар процесси нутқ аз ҳамдигар бо пауза ҷудо карда мешаванд. Таърифи муқаррарии ҷумла дар плани грамматикаи мактабӣ чунин аст: Гуруҳи калимаҳо ё калимаи ҷудогона, ки як фикри тамомро ифода мекунад, ҷумла ном дорад.

Предикативӣ будани ҳислати асосии ҷумла аст. Предикативӣ будани чунин маънӣ дорад, ки дар ҷумла ягон чиз тасдиқ ё инқор кар-

да мешавад. Ба иборати дигар гуем, аз тарафи гуянда тасдиқ ё инкор карда шудани чизе ё ҳодисае предикация ном дорад. Воситаҳои грамматикӣ ифодаи предикация категорияҳои замон, шахс, сифа ва типҳои гуногуни интонация (интонацияи хабари, саволи, амрӣ ва монанди инҳо) мебошанд.

Азбаски гуянда ҳама вақт муносибати шахсии худро (хохиш, майл, рағбат, зарурят, шарт ва дигарҳоро) нисбат ба фикру ҳиссиёти баёнкардааш зоҳир менамояд, маънои модалӣ доштани ҷумла ҳам аз ҳамин ҷо бармеояд. Ин хусусияти ҷумла монанди предикация ба воситаи категорияи сифа (хабарӣ, амрӣ, шартӣ-хохишмандӣ, эҳтимоли) ва бо ёрии воситаҳои махсуси лексикӣ-грамматикӣ (фезлҳои модалӣ, калимаҳои модалӣ ва ҳиссаҷаҳо) ифода меёбад.

Як аломати муҳими ҷумла интонация мебошад. Интонация хабари, саволи, амрӣ ва ғайра мешавад. Аломату хусусиятҳои асосии ҷумла **предикативӣ будан** (яъне муносибати мазмуни ҷумла ба воқеият), **модалӣ будан** (муносибати гуянда ба фикри баёншаванда), интонацияи махсус доштан ва **ифода кардани фикри нисбатан тамомшуда** аст. Ҷумла, одатан, аз сараъзоҳо ва аъзоҳои пайрав иборат аст. Сараъзоҳои ҷумла мубтадо ва хабар буда, аъзоҳои пайрав муайянкунанда, пуркунанда ва ҳолшарҳкунанда мебошанд.

Сараъзоҳои ҷумла категорияҳои аввалини синтаксисӣ буда, предмети нутқ ва аломатҳои онро ифода мекунанд ва дар байни худ алоқаи предикативӣ доранд. Аъзоҳои пайрави ҷумла категорияҳои дуюмине синтаксисӣ буда, барои шарҳу эзоҳ додани сараъзоҳо хизмат мекунанд. Моҳияти синтаксисии аъзоҳои пайрав ба вазифаи грамматикашон, ки дар ҷумла ба уҳдаи онҳо гузошта шудааст, вобаста аст, яъне вазифаи онҳо аз муайян кардан, пурра намудан, шарҳу эзоҳ додан ва нишон додани вазъияту ҳолат иборат мебошад.

## ХЕЛҲОИ ҶУМЛАИ СОДДА

Ҷумлаҳои содда аз руи таркибашон — мавҷудияти сараъзоҳо (мубтадою хабар) ба ду гуруҳ ҷудо мешаванд: Ҷумлаи соддаи яктаркиба ва ҷумлаи соддаи дутаркиба.

Ҷумлае, ки дар он ҳам мубтадо ва ҳам хабар алоҳида ифода гардида бошад, ҷумлаи соддаи дутаркиба ном дорад: Студентон чамъ шуданд.

Ҷумлае, ки дар он танҳо яке аз сараъзоҳои ҷумла мавҷуд бошад, ҷумлаи соддаи яктаркиба номида мешавад. Ин ҷумлаҳо фақат аз як сараъзо (мубтадо ё хабар) иборатанд: Ин китобро бояд хонд.

Дар навбати худ ҷумлаҳои соддаи яктаркиба ва дутаркиба ҳам гуногун мешаванд. Ҷумлаи соддаи дутаркиба ба ҳуллас ва тафсилии ҷудо мешавад.

Ҷумлаи соддае, ки фақат аз мубтадо ва хабар иборат аст, ҷумлаи соддаи ҳуллас ном дорад: Гулҳо шукуфтанд.

Чумлаи соддае, ки ғайр аз сараъзоҳо боз дорои аъзоҳои пайрав мебошад. чумлаи тафсилӣ номида мешавад: имруз ҳаво соф аст. Чумлаи соддаи тафсилӣ яктаркиба низ шуда метавонад. Чумлаҳои соддаи яктаркиба ба хелҳои гуногун тақсим мешаванд:

1) **Чумлаи соддаи бешахс.** Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабари он шахсро ифода намекунад ва амалу ҳолатро бе иштироку амалиёти субъект нишон медиҳад, чумлаи бешахс ном дорад. Дар ин гуна чумлаҳо мубтадо на танҳо дар хабар ифода намешавад, балки онро аз мазмуни умумии чумла ва алоқаи байниҳамдигарии аъзоҳои дигари чумла ҳам таъин намудан мумкин нест. Масалан: нақшаи кори фардори имруз бояд кашид. Ин китобро бояд хонд. Камбағалҳои ҷаҳонро муттаҳид бояд намуд. Ҷанг бо урдуи истисмор мебоист кард (А. Лоҳутӣ).

2) **Чумлаи муайяншахс.** Чумлаҳои соддаи яктаркибае, ки дар онҳо мубтадо алоҳида ифода наёфта, аммо аз хабари чумла, аз бандакҳои шахсии феъл ба хубӣ аён мегардад, чумлаи муайяншахс номида мешавад. Дар чумлаҳои муайяншахс хабар ба иҷроқунандаи қору ҳаракат (гуяндаю шунаванда, танҳо ва ҷамъ) да-лолат мекунад.

Азбаски дар ин қабил чумлаҳо феълҳо ифодақунандаи шахс мебошанд, зикри ҷонишинҳои ба вазифаи мубтадо меомадагӣ ҳатмӣ нест: Биё, акнун барвақттар хоб кунем ва пагоҳ барвақт ҳезем (Ҷ. Иқромӣ). Ба шумо умри дароз ва хушбахтӣ меҳоҳам. Нағз дам гиред.

3) **Чумлаи номуайяншахс.** Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки хабари он аз феъли шахси сеюми ҷамъ иборат буда, амали аз та-рафи шахси номаълум содиршуда ё содиршавандаро ифода меку-над, чумлаи номуайяншахс ном дорад: Уро ба командировка фи-ристонданд. Хонаро оро додаанд. Шуморо ба телефон ҷеғ мезананд.

Дар чумлаи номуайяншахс диққати асосӣ ба амалу ҳодиса ни-гаронида шуда, зикри субъекти амал муҳим дониста намешавад, бинобар ин гуянда онро аз эътибор соқит мегардонад.

4) **Чумлаи умумишахс.** Чумлаи яктаркибаи бемубтадое, ки ха-бари он бо феъл ифода ёфта, амали ба ҳамаи шахсҳо баробар дахл доштаро мефаҳмонад, чумлаи умумишахс номида мешавад. Хаба-ри чумлаҳои умумишахс, одатан, бо феъли шахси дуюми танҳои замони ҳозира ва ояндаи сиғаҳои хабари ва амрӣ ифода шуда, барои шахсҳои яқум, дуҷум ва сеҷум умумӣ мебошад: Меҳнат кунӣ, роҳат мебинӣ. Аввал бубин ҷои худ, баъд бимон пой худ. Қори им-рузаро ба фардо мағузор.

5) **Чумлаи унвонӣ.** Чумлаи яктаркибае, ки дар он предмет номбар карда мешаваду дар бораи он чизе гуфта намешавад, чум-лаи унвонӣ ном дорад. Сараъзон чумлаҳои унвонӣ бо исм ё ҳисса-ҳои исмгардидаи нутқ ифода меёбад.

Ин сараъзо бо ибора ҳам ифода ёфта метавонад, ки дар он яке аз калимаҳо асосӣ буда, дигаре тобеи он мебошад:

**Зимистон.** Шаҳри мо ба худ намуди зебое гирифта буд.

**Шаби моҳи август.** Ҳавои тоза ба кас ҳаловат мебахшид.

## ЧУМЛАИ МУРАККАБ

Чумлае, ки таркибан аз ду ё зиёда чумлаҳои содда ба ҳам алоқаманд сохта шудааст, чумлаи мураккаб ном дорад. Чумлаи мураккаб ҳам, монанди чумлаи содда, аз ҷиҳати грамматикӣ ва семантикӣ воҳиди ягонаро ташкил медиҳад. Дар натиҷаи ягонагии маъно ва интонация ду ё зиёда чумлаҳои содда ба ҳам алоқаманд шуда, як чумлаи мураккабро ташкил медиҳанд. Ҷи чумлаҳои содда ва ҷи мураккаб воситаи ягонаи алоқа ва воситаи ифодаи фикру маъно буда, аз ҷиҳати вазифа элементи якхелаи синтаксисии забонро ташкил медиҳанд. Аммо чун ҳодисаҳои забонӣ онҳо воҳидҳои гуногуни синтаксисӣ ба шумор мераванд.

Дар байни чумлаҳои содда ва мураккаб аз ҷиҳати сохту қолаб чунин фарқҳо дида мешавад: 1) чумлаи содда аз як воҳиди предикативӣ иборат бошад, чумлаи мураккаб ду ё зиёда воҳиди предикативӣ дорад; 2) чумлаи содда аз калимаҳо ва ибораҳо сохта шавад, чумлаи мураккаб аз чумлаҳои содда таркиб меёбад. Дар чумлаи содда дар бораи алоқаи грамматикӣ ва маъноии калимаю ибораҳо сухан равад, дар чумлаи мураккаб алоқаи грамматикӣ ва маъноии чумлаҳои соддаи таркиби он омехта мешавад. Дар чумлаҳои содда як мубтадо ё хабар, ё якчанд хабар ҷида шуда ояд, дар чумлаи мураккаб ду ё зиёда хабарҳои ғайриҷида меояд ва аксаран он хабарҳо ба мубтадоҳои гуногун мансуб мешаванд.

Чумлаҳои содда ба таркиби чумлаи мураккаб даромада, мустақилияти худро, ки дар алоҳидагӣ доранд, суст ва ё гум мекунанд. Онҳо дар таркиби чумлаи мураккаб ба ҳамдигар алоқаманд ва вобастаи якдигар шуда мемонанд.

Дар чумлаҳои мураккаб алоқаи маъноии байни чумлаҳои содда ва тарзҳои алоқаи грамматикии онҳо гуногун аст. Дар баъзе чумлаҳои мураккаб алоқаи байни чумлаҳои содда хеле зич буда, дар баъзеи дигар ин алоқа ба андозае озод аст. Дар алоқаи чумлаҳои соддаи таркиби чумлаи мураккаб роли интонация ва пайвандакҳо ниҳоят калон аст. Аз ин ҷиҳат, чумлаҳои мураккаб пайвандакдор ва бепаивандак мешаванд.

Алоқаи маъноӣ ва синтаксисии қисмҳои чумлаи мураккаб бо роҳҳои зерин ифода меёбад: а) пайвандакҳо, б) калимаҳои ҳамнисбат, в) интонация, г) тартибу ҷои чумлаҳои соддаи дохили чумлаи мураккаб.

Пайвандакҳо ҳам қисмҳои чумлаи мураккаби пайваст ва ҳам мураккаби тобеъро бо ҳам алоқаманд менамоянд. Алоқаи пайваст ба воситаи пайвандакҳои пайвасткунанда ва алоқаи тобеъ бо ёрии пайвандакҳои тобеъкунанда ба вуҷуд меояд. Чумлаҳои мураккаб аз руи алоқаи байни чумлаҳои соддаи таркиби худ ба ду гуруҳи калон ҷудо мешаванд: чумлаи мураккаби пайваст ва чумлаи мураккаби тобеъ.

Дар чумлаи мураккаби пайваст чумлаҳои соддаи дохили он баробархуқуқ буда, ҳар кадоми онҳо мустақилии худро нигоҳ медоранд. Дар таркиби чумлаи мураккаби пайваст чумлаҳои содда бо

якдигар ба воситаи интонация ё интонацияю пайвандакҳои пайвасткунанда алоқаманд мешаванд. Алоқаи пайваст ба ҷумлаҳои соддаи дошти он имконият медиҳад, ки ҳар кадом мустақилии синтаксисӣ дошта бошанд: Базм сар шуд, Раҳими Қанд танбур менавохт ва талабагони ҳаваскор суруд мехонданд (С. Айни). Ҳаво соф, офтоб ҳануз набаромадаст, ситорагон аз назарҳо пинҳон шудаанд, насими пагоҳӣ мевазид (С. Айни).

Ҷумлаҳои мураккаби пайваст аз руи вазифаи пайвандакҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо мешаванд:

1) Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки бо интонацияю пайвандакҳои пайҳам меоянд. Дар ин ҷумлаҳо муносибати якзамонӣ ё пайси ҳам ба вучуд омадани амалу ҳолат, сабаб ё натиҷаи ҷумлаи дигар ё ҳилофи дигаре будан ифода мешавад: Музыка менавохт, хонандагон суруд мегуфтанд ва раққосон мерақсиданд (С. Айни). Артистҳо ба сахна баромаданд ва кор сар шуд (Ҷ. Иқромӣ).

2) Ҷумлаҳои мураккаби пайвасте, ки бо интонацияю пайвандакҳои ҳилофӣ меояд, мефаҳмонанд, ки яке аз ҷумлаҳои содда ба дигаре аз ҷиҳати мазмун муқобил меистад. Зулайҳо чизе гуфтани буд, вале касе омаду уро ҷеғ зад (Ҷ. Иқромӣ). Гулҷамол ба пешвози онҳо хест, аммо хола ба ҷояш нишастаи гирифт (Ҷ. Иқромӣ).

3) Ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо пайвандакҳои ҷудой мефаҳмонанд, ки аз воқеаҳои дар ин ҷумлаҳо номбаршуда танҳо яке ба амал меояд: Ман ба назди шумо равам, ё ки шумо ба назди ман биёед. Ё бояд корро хобонем ё асбобҳои нав ёбед.

Ҷумлаи мураккаби пайваст метавонад дар таркиби худ се-чор ва зиёда аз он ҷумлаи содда дошта бошад: Абр сиёҳ, офтоб пинҳон, руз торик, ҳаво вайрон, замин лағжонак ва осмон резандаи барфу борон буд (С. Айни).

Ҷумлаи мураккаби тобеъ аз ҷумлаҳои соддае сохта мешавад, ки яке аз онҳо асосӣ буда, мустақилии худро нигоҳ медорад, ҷумлаи соддаи дигар (ё якчанд ҷумлаҳои соддаи дигар) ба ҷумлаи соддаи асосӣ тобеъ шуда меояд, онро аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад. Ҷумлаи асосиро **сарҷумла** ва ҷумлаи тобеъро ҷумлаи **пайрав** меноманд.

Алоқаи сарҷумла бо ҷумлаҳои пайрав ба воситаи пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат ва инчунин интонация ба вучуд меояд. Алоқаи байни қисмҳои ҷумлаи мураккаби тобеъ дар мавридҳои ҷудогона, ба воситаи шаклҳои замонӣ ва сифаҳо ё мутобиқати аъзоҳои дигар низ ифода ёфта метавонад. Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ алоқаи байни ҷумлаҳои содда хеле зич аст.

Ҷумлаҳои пайрав барои эзоҳ додани яке аз аъзоҳои сарҷумла ё умуман сарҷумла хизмат мекунад. Аз ин ру, тобеяти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла хусусӣ ва умумӣ мешавад. Агар ҷумлаи пайрав яке аз аъзоҳои сарҷумларо шарҳу эзоҳ диҳад, тобеяти хусусиро ташкил медиҳад: Ба идораи совети кишлок як ҷавони хушқаду қомате, ки дар бар либоси оддии сафарӣ дошт, даромад (Р. Ча-

лил). Сохиби ҳавли як хоначае, ки дар пеши оғил буд, ба Ятим ло  
(С. Айни).

Дар тобеияти умумӣ ҷумлаи пайрав бар эзоҳи тамоми сарҷумла  
меояд: Агар оби калон мегузашт, шуввоси вай шунида мешуд  
(Р. Қалил).

Ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ вази-  
фаҳои гуногунро ба ҷо меоваранд. Онҳо сарҷумларо аз ягон ҷихат  
(замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, натиҷа ва ғайра) муайян ме-  
кунанд, шарҳу эзоҳ медиҳанд. Аз ин ҷихат, ҷумлаҳои пайрав ба  
хелҳои гуногун тақсим мешаванд: Ҷумлаҳои пайрави муайянку-  
нанда, пуркунанда, мубтадо, хабар, ҷумлаҳои пайрави тарзи амал  
замон, макон, сабаб, мақсад, шартӣ, натиҷа, ҳилофӣ.

Сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҷумлаи мураккаби  
тобеъ мавқеъҳои гуногунро ишғол менамоянд. Онҳоро дар аввал,  
миёна ва охири ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мебинем. Ҷумлаи му-  
раккаби тобеъ дар таркиби худ ду ё зиёда аз он ҷумлаи пайрав  
дошта метавонад. Ин гуна ҷумларо ҷумлаи мураккаби тобеи як-  
чанд ҷумлаи пайравдор (сертаркиб) меноманд. Ҷумлаҳои пайра-  
ви ин гуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сарҷумларо аз як ҷихат ва  
ё аз ҷихатҳои гуногун шарҳ медиҳанд. Чунончи: Вақте ки кишти ба  
соҳил наздик рафта буд, киштибон фаҳмид, ки вайро кашида бурда  
истодаанд (С. Айни).

Ғайр аз ин, дар забон боз ҷумлаҳои мураккабе вомехуранд, ки  
дар онҳо ҳам алоқаи пайваст ва ҳам алоқаи тобеъ дида мешавад.  
Чунин ҷумлаҳои мураккаб ҷумлаҳои мураккаби омехта номида ме-  
шаванд. Дар таркиби ин гуна ҷумлаҳои мураккаб, одатан, се ё  
зиёда аз он ҷумлаҳои содда ҷой мегиранд: Қорӣ лампаро оварда,  
бар руи сандали гузошт, мо дар рушноӣ одамеро, ки Қорӣ ҳамро-  
ҳи худ оварда буд, шинохтем (С. Айни). Асп хусидан гирифт, аммо  
бо зарби қамчини ман маҷбур буд, ки қадам пеш монад (С. Айни).

## Боби V

### ХАТ

#### МАЪЛУМОТИ УМУМӢ ДАР БОРАИ ХАТ

Хат яке аз ихтироъҳои бузургтарини инсоният мебошад. Хат во-  
ситаест, ки бо ёрии он одамон дар шароити вазъиятҳои гуногун ба  
якдигар алоқа мекунанд. Махсусан ин вазифаи хат дар ҳамон ша-  
роите боз ҳам бештар зоҳир мегардад, ки муомила бо забони овозӣ  
хеле душвор ё ғайримумкин аст. Барои бо забони овозӣ муомила  
кардан вақт ва фазо душворихоӣ калонеро ба амал меоваранд.

Муомилаи даҳонакӣ танҳо дар масофаи наздик имконият до-  
раду халос, вале дар ин бобат хат дорои имкониятҳои хубе ме-  
бошад.

Дар ба аҳамияти хат дар ҷамъият аз давраҳои қадим дар бай-  
ва мисрдум мақолҳои мавҷуданд, ки онҳо аз нутқи даҳонакӣ барта-  
ва афзалият доштани хатро мефаҳмонанд: «сухан гунишик нест,  
ба табар бурида намешавад», «чизе, ки бо перо навишта шудааст,  
Пайдоиши хатро ба ҳамон даврае вобаста доништан лозим аст,  
дар натиҷаи хатро ба ҳамон даврае вобаста доништан лозим аст,  
аз масофаҳои дур ба ҳамдигар муомила кардан эҳтиёҷ пайдо кар-  
дааст.

Хат дар давоми мавҷудияти худ хелҳои гуногунро аз сар гуза-  
ронандааст. Хат бо шакли намудҳои гуногунаш дар давраҳои мух-  
талифи таърихӣ бо забони овозӣ мувофиқати ҳархела доштааст.  
Дар баробари ин нуктаи назари баъзе олимонеро, ки пеш аз забон  
пайдо шудани хатро эътироф менамуданд, рад кардан лозим ме-  
ояд. Бе забон ҳеч гуна хат вучуд дошта наметавонад. Хат дар ҳа-  
маи давраҳои таърихӣ ҷамъият чун воситаи дуомдараҷа, воситаи  
иловагии муомила ва алоқаи байни одамон хизмат карда ома-  
дааст.

Маълум аст, ки хат дар давраҳои аввалин ба шакли ҳозира  
вучуд надоштааст. Бо ҳарфи аломатҳои гуногун ифода гардидани  
забон махсули давран охирини тараққиёти хат мебошад. Хат дар  
давраҳои қадим бо элементҳои забонӣ ифода наёфта бошад ҳам,  
ба ҳар ҳол, воситаи муомила буд. Дар давраҳои ибтидоӣ барои  
ифода намудани ягон мақсаду маъно предметҳои гуногун истифо-  
да бурда мешуданд.

Масалан, таърихшиноси Юнон Геродот (дар асри V то эри  
мо) менависад, ки скифҳо, дар муборизаи худ ба муқобили форсҳо  
ба онҳо ғук, муш, парранда ва панҷ милтик мефирнстонанд, ки ин  
чунин маъно дошт: «Агар шумо, форсҳо, ҳамчун ғук дар ботлоқҳо  
ранда париданро ёд нагирифта, ба мо ҳучум кунед, бо милтиқҳои  
мо несту нобуд мешавед».

Дар ин ҷо ғайр аз чунин символҳои маъноӣ умумии контекстро  
ҳам доништан лозим аст; скифҳо кӣҳо буданд? Дар кучо зиндагӣ  
мекарданд? Чи тавр ҷанг мекарданд?

Ба сифати хат аломатҳои шартии дигар низ истифода бурда ме-  
шуданд. Аз ин гуна воситаҳои алоқа (бо символ ифода кардани  
мақсад) хати нақшу ниғор имкониятҳои зиёдтар дорад.

Ба хат, дар маъноӣ васеаш, ҳаман намудҳои муомилаи инсонӣ  
дохил мешаванд, ки бо ёрии органи бинӣ ҳис карда мешаванд. Ба  
хат на танҳо худӣ хат, балки ҳар гуна аломатҳои хатӣ ва ҷопӣ ва  
сигналҳои гуногун (семафор, светофор, сигналҳои баҳрӣ, даръёи ва  
ғайра) дохил мешаванд.

## ЭТАПҲО ВА ШАКЛҲОИ ТАРАҚҚИЁТИ ХАТИ НАҚШУ НИГОР

Хати нақшу нигор ҳамчун **пиктография**<sup>1</sup> ба вучуд омада. Дар суратҳо ифода меёбад. Намунаҳои хати пиктографӣ аз тарафи археологҳо ва этнографҳо ёфт шудаанд. Дар пиктография сурати одамон, ҳайвонот, киштиҳо ва монанди инҳо кашида мешуданд. Бинобар ин ба омуктани ин намуди хат таърихшиноси санъат ва этнографҳо ҳавасманд мебошанд, зеро санъат ва хат бо ҳамдигар алоқаи наздик доранд, аммо барои иҷрои вазифаи хат маҳорати бадени сурат аҳамият надорад.

Барои хат ҷиҳати асосӣ ва муҳим он аст, ки мазмуну мундариҷа мувофиқи мақсад ифода ёбад, бо аломатҳои графӣки пуррагӣ ва саҳеҳии баёни фикр таъмин карда шавад. Дар хати пиктографӣ суратҳои предметҳои конкрет бевосита ифода ёфта, мафҳумҳои абстракт бо душвориҳои бисёре эзоҳ меёбанд.

Пиктография ба алифбо, яъне маҷмуи аломатҳои муайян ва таълими хониш алоқаманд нест, чунки чизҳо ва шакли онҳо ба тарзе тасвир мешаванд, ки ба асли мақсад мувофиқ бошанд. Ба шаклҳои забонӣ мувофиқат накардани пиктография имконият медиҳад, ки вай барои қабिलाҳои гуногунизабон воситаи мувофиқ шуда хизмат кунад.

Дар баробари тараққиёти мафҳум ва тафаккур ба хат эҳтиёҷот пайдо шуд, ки хати пиктографӣ аз уҳдаи иҷрои он баромада наметавонист, бинобар ин хати дигар — идеография<sup>2</sup> ба вучуд омад. Гузаштан аз пиктография ба идеографияро чунин зарурате ба мисли овард, ки ба воситаи суратҳо баён кардани фикру мақсад имконият надорад. Масалан, мафҳумҳои тезбинӣ, далерӣ ва хушбӯро бо ёрии сурат баён кардан аз имкон берун аст. Ин мафҳумҳоро фақат ба воситаи кашидани сурати органи биной (чашм) ифода кардан мумкин аст. Дар ҳақиқат, сурати чашм дар пиктограмма худи «чашм»-ро ифода намояд, дар идеограмма тезбинӣ, далерӣ ва хушбӯро мефаҳмонд. Ба ҳамин тарик, дар ифодаи идеография сурат ба тарзи пештар (чунон ки дар пиктограмма буд) боқӣ мемонад, аммо мазмун тағйир меёфт. Дар ин ҷо на худи сурат, балки вазифаи он дар назар дошта мешавад. Монанди ҳамин, «дӯстӣ» ба воситаи тасвири ду дасти ҳамдигарро фишордиҳанда, «душманӣ» бо ёрии тасвири ҳар гуна милтиқҳо ифода карда мешуд ва ғайра.

Дар идеография суратҳо, тасвирҳо ба маънои маҷозӣ ва шартӣ оварда мешаванд: забон — «орган» ва забон — «нутқ» ва сурати чашм «худи чашм» ва маъноҳои тезбинӣ, далерӣ ё хушбӯро мефаҳмонад.

Дар ин давраи хат як сурат ё расм ҳам ба маънои асли ва ҳам

<sup>1</sup> Пиктография — аз калимаи латинии pictus — «сурат», «расм» ва юнонии grapho — «менависам» гирифта шудааст.

<sup>2</sup> Идеография — аз калимаи юнонии ideja — «идея» ва grapho — «менависам» гирифта шудааст.

маънои маҷозӣ кор фармуда мешуд, ки ин ҳодиса фаҳмидани  
ё он маъною мазмунро боз ҳам душвортар мегардонад. Бо ин  
гуна хат ҳам текстҳои мазмунан мураккаб ва ҳаҷман калонро баён  
кардан аз имкон берун буд. Ин ҳолат эҳтиёҷоти аз суратҳо ба ало-  
матҳои шартӣ — иероглифҳо<sup>1</sup> гузаштанро ба миён овард. Ҳамаи  
асбобҳои хатро ба вучуд овард. Аввалҳо дар руи сангҳо, чубҳо,  
пусти дарахт, устухонҳо менавишанд. Прогресси техникаи хат,  
яъне сустҷуи материалҳои хубтар барои навиштан ва асбобҳои  
хатнависӣ ба он оварда расонд, ки материалҳои ҷудоғонаи хатна-  
висӣ ба майдон оянд. Барои ин дар Миср ҳар гуна гиёҳҳо, растани-  
ҳо, най (қамиш) истифода бурда мешуданд.

Дар ҷоҳои дигар барои навиштан ҳар хел пӯстҳо ба кор бурда  
мешуд. Ниҳоят дар Хитой қоғаз ихтироъ карда мешавад. Дар ин  
гуна шароит асбобҳои хатнависӣ — туш ва мӯқалам пайдо шу-  
данд, ки ба воситаи онҳо имконияти аломатҳои даркориро тезтар  
ва беҳтар тасвир намудан ба даст омад.

Хати иероглифӣ аз он ҷиҳат мувофиқ буд, ки бо ёрии аломатҳои  
он чи мазмунҳои конкрет ва чи абстрактро баён намудан мумкин  
гардид. Дар ин ҷо масъалаи алфавит ба миён омад, зеро барои на-  
виштан ва хондан аломатҳои муайянеро доништан лозим буд.

Ба туфайли як қатор ҳодисаҳои таърихӣ дар мамлакатҳои шар-  
қи наздик давраи нави тараққиёти хат ба амал омад. Тараққиёти  
минбаъдаи истеҳсолот, пайдо шудани синфҳо, пайдо шудани хат,  
пайдоиши давлат, ки барои идора кардан ба мукотибаи каму беш  
ба тартиб овардашуда эҳтиёҷ дошт, тараққӣ ёфтани савдо, ки аз  
он ҳам зиёдтар ба мукотибаи ба тартиб овардашуда эҳтиёҷ дошт,  
пайдо шудани дастгоҳи чопӣ, тараққиёти адабиёт — ҳамаи инҳо дар  
тараққии забон таъғироти калоне дароварданд.

Дар давраи тараққиёти минбаъдаи истеҳсолот хат ҳамчун  
масъалаи асосӣ ба миён гузошта шуд. Вобаста ба тараққиёти сав-  
до, муносибати байниҳамдигарӣ ва ниҳоят, ба вучуд омадани дав-  
лат ин эҳтиёҷотро боз ҳам пурқувваттар мегардонд. Бинобар ин  
барои осон шудани хат ҳар гуна кушишҳо ва ҷорабиниҳо андешида  
мешуданд.

Ҳануз мисриён ва вавилониҳо кӯшиш менамуданд, ки ҷиҳати  
фонетикаи забонро бо хат ифода созанд. Ба ин мақсад онҳо кали-  
маҳои мураккаби забонашонро ба ҳиссаҳо, яъне ҳиҷоҳо тақсим  
карда, барои ҳар як ҳисса (ҳиҷо) аломатеро интихоб намуданд.  
Дар ин сурат иероглиф ифодакунандаи ҳиҷо гардида монд.

Ба ҳамин тариқ, эҷоди якуми тараққиёти хат **фонография**<sup>2</sup>, ки  
ҳиҷой ном дошт, ба вучуд омад. Дар ин хат аломатҳои графикаи на  
ҳарфҳо, балки ҳиҷоҳо мебошанд. Дар хати ҳиҷой, ки онро силлаби-  
ки ҳам меноманд (мувофиқи миқдори ҳиҷоҳо тартиб дода шуда-  
аст), ҳамчун қоида, миқдори аломатҳо нисбатан каманд. Дар на-

<sup>1</sup> Иероглиф — калимаи юнонӣ буда, маънояш «ҳарфҳои муқаддас» мебошад.

<sup>2</sup> Фонография — аз калимаи юнонӣ *fone* — «овоз», «садо», ва *grafa* — «мена-  
висам» гирифта шудааст.



тича як алифбои одди, ки донишҳои махсуси мантиқӣ ва грамматикиро талаб намекунад, ба вучуд омад.

Дар тараққиёти фонография хати яҳудиёни қадим ва финикиҳои қадиме ба пеш гузошт. Дар ин хат ҳарфҳои овозҳои ҳамсадорӣ, ки решаи калимаро ташкил медиҳанд, ифода карда, садонокҳо, ки барои ифодаи шакли грамматикӣ хизмат мекарданд, бо аломатҳои ҷудокунанда (монанди ҳаракоти арабӣ) нишон дода шуданд. Ба ин восита, алифбо муҳтасар карда мешуд. Масалан, дар забони арабӣ 28 ҳарф барои ҳамсадоҳо ва якчанд «ҳаракот» барои садонокҳо мавҷуд аст. Ин гуна хатро хати **консонантӣ**<sup>1</sup> меноманд.

Дар роҳи хати фонографӣ қадами охириро юнониёни қадим гузоштанд, онҳо аломатҳои графикаи финикиҳоро қабул карда истода, на танҳо барои ҳамсадоҳо, балки барои садонокҳо ҳам ҳарфҳои ба вучуд оварданд, чунки дар забони юнонӣ решаи калимаҳо ҳам аз овозҳои ҳамсадо ва ҳам аз садонок иборат аст.

Барои ифодаи садонокҳои юнониён ҳамсадоҳои зиёдаи финикиро (монанди алиф, хе, вов, айн...) қабул карданд. Барои ҳамсадоҳои хоси забони юнонӣ низ шаклҳои нав дохил шуданд. Юнониён аввалҳо монанди халқҳои соми аз рост ба чап баъд аз он сатри якум аз чап ба рост, сатри дуюм аз рост ба чап (мисли гашти говҳо дар ҳангоми шудгори замин) ва баъдҳо аз чап ба рост менавиштагӣ шуданд.

Ба ҳамин тарик, алифбои юнонӣ ҳамчун аввалин алифбои ҳарфӣ-овозӣ ба вучуд омад ва асоси минбаъдаи алифбоҳои лотинӣ, славянӣ ва бисёри дигарҳо гардид. Ҳарфҳои ин алифбо на танҳо ифодакунандаи фақат овоз буданд, балки ба фонема мувофиқат доштанд. Бинобар ин ин гуна алифбоҳоро алифбои фонематикӣ номидан мумкин аст.

Дар асоси алифбои қадими соми хати оромӣ ба вучуд омада то ба Шарқ, ба уйғурҳо ва баъдтар ба муғулҳо ва мунҷурҳо паҳн шуд.

Дар ҷануб хати оромӣ то ба Арабистон ва аз он ҷо ба халқҳои тобеи он, аз лаби океани Атлантик ба Африкаи ғарбӣ то дарвозаи океани Ором ба Ҳиндустон ва Малай гузашт. Алифбои арабиرو ҳаммаи халқҳои пайрави дини ислом форсҳо, туркҳо, тоторҳо, тоҷикон, узбекҳо, озарбойҷониҳо, туркменҳо, баъзе аз халқҳои Кавказ (абхазҳо, доғистониҳо) қабул карданд. Римҳои алифбои юнониро бо мақсади ба забони худашон мувофиқ кардан аз дигар қор карда, онро ба ҳаммаи халқҳои романию германӣ (французҳо, испанҳо, италянҳо, португалҳо, румынҳо, немисҳо, англисҳо, шведҳо, норвегҳо, даниҳо) қорӣ намуданд. Алифбои лотиниро финҳо, венгерҳо, эстонҳо, латишҳо, литвагҳо, албанҳо ва баъзе халқҳои славян: полякҳо, чехҳо, словакҳо, словениҳо, хорватҳо низ қабул карданд.

Дар солҳои бистуми асри XX лотинидаани хати халқҳои СССР гузаронида шуд.

<sup>1</sup> Консонант — калимаи лотинӣ буда, маънояш «овози ҳамсадо» мебошад.

Соли 1929 туркзабонҳо ва тоҷикон ҳам ба алифбои лотини гузаштанд.

Аз соли 1936 бар ивази лотинонидан бо таклифи намоёндагони республикаҳои миллӣ хати халқҳои СССР ба алифбои русӣ гузашт, ки он давоми алифбои славянӣ буда, барои хати булғорҳо, сербҳо, русҳо, украинҳо, белорусҳо, инчунин барои халқҳои чуваш, марий ва мордова хизмат мекард.

Аз давраи гузаштан ба техникаи полиграфӣ Пётр I чунин шакли ҳарфҳоро интихоб намуд, ки аз як тараф, барои чоп мувофиқ бошанд, аз тарафи дигар, ҳарфҳои русиро ба ҳарфҳои лотинӣ наздиктар менамуд. Алифбоҳои махсуси хеле қадимӣ, ки пайдоиши онҳо на чандон аниқ аст, алифбоҳои арманӣ ва грузинӣ мебошанд.

## ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ

Термини графика аз калимаи юнонӣ гирифта шуда, маънояш **хат, аломат** мебошад. Маҷмӯи воситаҳои хаттии ин ё он забон дар якҷоягӣ бо ҳарфҳо, қоидаи истеъмол ва пайваستшавии онҳо **графика** ном дорад.

Ба тарзи дигар, дар зиндагӣ он нақш ва аломатҳои махсусро, ки барои ифода кардани ягон мазмун ва мақсад хизмат мекунанд, графика меномем. Графика (хат) дар ибтидои пайдоиши худ ҳар хел буда, бо мурури замон таъбир ёфтааст. Хати ҳозира ҳамаи шаклҳо ва приёмоҳи дар таърихи бисёрасраи хат мавҷуд бударо истифода мебарад.

Пиктография дар устохонаҳои гуногун (сурати мӯза, примус, утюг, радио ё ки сурати асбобҳои ҳангоми сухтор ба кор оянда, монанди сатил, табар, сурати фаррошҳо, пешхизматҳои мехмонхонаҳои «Интурист») ба кор бурда мешавад.

Идеография дар аломатҳои роҳҳо (монанди хати қачу қилеб, крест, аломати хитоб ва ғайра), эмблемаҳои тиббӣ дар аптекаҳо, аломатҳои гуногуни картография ва топография (аломатҳои нишондиҳандаи маъданҳои фойданок, аломатҳои ифодакунандаи нуқтаҳои аҳолинишин ва ғайра) кор фармуда мешавад.

Ба иероглиф рақамҳои ифодакунандаи мафҳуми миқдори адад, символҳои махсуси илму фан (монанди аломатҳои математикӣ, ки аз рақам ё ҳарф, ё аз тасвирҳои махсус иборатанд) дохил мешаванд; 2d, >, <, v, H, O, Ca, H<sub>2</sub>SO<sub>4</sub>. Барои илм зарурияти идеография аз он иборат аст, ки вай бояд мафҳумро аниқ, кӯтоҳ ва ихчам баён кунад ва ба он навиштаҷот ё тасвирот характери байналхалқӣ диҳад, зеро иероглиф ба як забони маълум алоқаманд нест. Бинобар ин вай ба ҳар хел мутахассис — техник, духтур, шахматист имконияти аз онҳо истифодабарӣ медиҳад.

Албатта, хати идеографӣ хатти соҳагӣ буда, барои донишмандони аз аломатҳои муайяни он соҳаи илм бохабар будан лозим аст. Аммо намуди асоситарини хати ҳозира хати фонематикӣ мебошад.

Маълум аст, ки микдори ҳарф ба микдори фонемаи забон мувофиқат намекунад. Агар алифбо аз руи принципи мувофиқати микдори ҳарфу фонема тартиб дода мешуд, он гоҳ нисфи масъалаҳои орфография аз байн бардошта мешуд. Аммо, азбаски алифбоҳои идеалӣ (мукамал) вучуд надоранд, онҳо таърихан сурат мегиранд, истеъмоли алифбо дар хат ба қоидаҳои орфографӣ муҳтоҷ менамояд.

Ғайр аз қоидаи истеъмоли дурусти ҳарфҳо барои ифодаи забон қоидаҳои дигари хат, мубанди ҷудо ва якҷоя навиштани калимаҳо ва қоидаи аз сатр ба сатр кучондан низ мавҷуд аст.

Ҳамин тарик, «орфография»<sup>1</sup> маҷмуи нормаҳо ва қоидаҳои хати амалӣ буда, қоидаи истеъмоли ҳарфҳои алифбо, қоидаи навишти калимаҳо ва ибораҳо дар бар мегирад.

Нормаҳои ин гуна навиштро принципҳои гуногун муайян мекунанд. Қоидаҳои орфография аз тарафи давлат тасдиқ карда мешаванд. Орфография, ки ба истеъмоли ҳарфҳои алифбо алоқаманд аст, дорои се принцип мебошад: фонетикӣ, морфологӣ, анъанавӣ-таърихӣ.

1) **Принципи фонетикӣ** аз он иборат аст, ки навиштан ба талаффуз мувофиқ кунонида мешавад, яъне чи тавре ки калимаҳо талаффуз кунем, ҳамон тавр менависем: ҳаждах, нуздаҳ, анбор, шанбе, дунбол, каждум, яғона.

2) **Принципи морфологӣ** аз он иборат аст, ки дар ин ҷо таркиби морфологӣ калимаҳо ба ҳисоб гирифта мешавад. Масалан: бандча (банча), каландча (каланча), дастнавис (даснавис), фаъл (фаол), байъ (бай), эълон (элон), дастхат (дасхат). Ба тарзи дигар гуем, дар принциби морфологӣ шакли маъмули калима ба ҳисоб гирифта мешавад.

Мувофиқи ин принцип калимаҳо ва ҳиссаҳои морфологӣ на аз рӯи талаффузашон, балки мувофиқи сохти морфологӣ, аз рӯи вазифа ва аз ҷиҳати маъно навишта мешаванд. Масалан, ҳиссаҳои **бо, ба, бе, дар, бар** аз рӯи функцияи морфологӣ ва вазифаи синтаксисии худ дар як ҳолат аз калимаҳо ҷудо ва дар ҳолати дигар якҷоя навишта мешаванд. Ин шаклҳо чун пешоянд ҷудо ва ҳамчун префикс бо калима якҷоя навишта мешаванд. Дар имлои як қатор калимаҳои мураккаб ҳам принциби морфологӣ роли ҳалкунанда мебошад: ростгӯй (рост гӯй — ҷумла аст), дилбар, пахтакор, соатсоз, пахтачин, дастдор...

3) **Принципи анъанавӣ-таърихӣ**. Дар имло аз рӯи талаффуз ва қоидаи пешинаи таърихӣ навиштани калимаҳо принциби анъанавӣ-таърихӣ ном дорад. Дар ин принцип тарзи навишти пешинаи калима бо талаффузи имрӯзаи он мувофиқат намекунад: дуввум — дуум, саввум — сеум, чаҳор — чор, чаҳорум — чорум, чаҳордах — чордах, хидмат — хизмат, устоз — устод ва ғайра.

<sup>1</sup> Орфография — аз калимаи юнонии *orfos* — дуруст ва *grafo* — «менависам» мебошад.

Дар забонҳои дунё мавқеи ин принципҳо гуногун аст. Барои орфографияи забони русӣ принципи фонетикӣ ҳос аст. Қоидаҳои орфографияи забони русӣ аз руи ҳамин принцип тартиб дода мешавад. Дар аксарияти забонҳои Европавӣ ғарбӣ, монанди англисӣ ва франсузӣ принципи анъанавӣ-таърихӣ ҳукмрон мебошад. Дар забони арабӣ низ принципи анъанавӣ-таърихӣ ҳукмфармост. Дар забони тоҷикӣ ҳамаи ин принципҳо мавқеи муайяне доранд, аммо, асосан, орфографияи ҳозираи забони тоҷикӣ ба принципҳои морфологи ва фонетикӣ такя мекунад. Принципи анъанавӣ-таърихӣ гоҳо дар наср, асосан, дар назм мушоҳида карда мешавад.

## АЛФАВИТ

Дар алфавити фонографии идеалӣ бояд миқдори ҳарф ба адади фонема мувофиқат кунад. Азбаски хат таърихан барқарор гардида, анъанаи бисёреро дар бар мегирад, аз ин ҷиҳат, алфавити идеалӣ барқарор нагардидааст, танҳо алфавитҳои каму беш рационалӣ вучуд доранду халос.

Дар байни алифбоҳои мавҷуда ду алифбо паҳншудатарин ва аз ҷиҳати графикӣ мувофиқ мебошанд: латинӣ ва русӣ.

Забони латинӣ ҳамчун забони калисо, илму фан ва адабиёт ба ҳаёти халқҳои романӣ-германӣ қорӣ мешавад, аммо алифбои латинӣ ба фонетикаи забонҳои романӣ ва германӣ мувофиқат накард. 24 ҳарфи латинӣ (баъдтар 26) аз ҷиҳати графикӣ 36—40 фонемаи забонҳои европоиро инъикос карда натавонист. Масалан, барои ҳамсадоҳои шавшувдори фрикативӣ ва аффрикати аксарияти забонҳои европой аломатҳои махсус лозим буд, ки онҳо дар забони латинӣ вучуд надошт. Панҷ овози садоки латинӣ (а, е, о, и, ва баъдтар у) ба системаи фонетикӣ забонҳои франсузӣ, англисӣ, датӣ ва дигар забонҳои европой мувофиқат накарданд.

Бинобар ин халқҳои романӣ-германӣ мувофиқи хусусияти фонетикӣ забонашон алифбои латиниро ба дараҷае тағйир дода, пурра намуда, ба забони худ татбиқ намуданд.

Дар алифбои русӣ ин гуна нуқсонҳо мавҷуд нест. Ихтироъкорони алфавитҳои славянӣ алифбои юнониро айнан нагирифта, онро на танҳо аз ҷиҳати шакли ҳарфҳо, балки ба таркиби фонемагии забонҳои славянӣ мувофиқ кунданд. Баъзе овозҳои ҳамсадо, ки ба забонҳои славянӣ ҳос нестанд, партофта шуданд ва овозҳои хоси забонҳои славянӣ илова гардиданд. Ин тағйирот бо ду ҳуҷҷати қонунгузорӣ — бо корректураи шахсии Пётри якум (1710) ва декрети Ҳокимияти Советӣ (1917) тасдиқ карда шуданд. Мувофиқати ҳарф ва фонемаро дар мисоли алфавити забони русӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Баъд аз реформаи соли 1917 алифбои русӣ аз 33 ҳарф иборат гардид: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ы, ь, э, ю, я.

Дар Тоҷикистон муддати дароз, аз асри VIII сар карда, дар натиҷаи истилои араб алифбои арабӣ қорӣ гардид ва то солҳои

## ТРАНСКРИПЦИЯ

Ғайр аз вазифаҳои амалии ифодаи хаттии забон боз талаботи таркибии истеъмоли хат ҳам мавҷуд аст, ки ин транскрипция<sup>1</sup> мебошад. Транскрипция шакли сунъии хат буда, барои мақсаду талаботи махсус ба кор бурда мешавад.

Аммо орфография хати умумихалқӣ буда, таърихан барқарор гардида, ба тарзи анъанавӣ давом мекунад. Аз руи мақсади худ транскрипция се хел мешавад: 1) Фонетикӣ, 2) фонематикӣ, 3) амалӣ.

1) Мақсади транскрипцияи фонетикӣ бо аломатҳо айнан навишта гирифтани талаффуз мебошад. Ин транскрипция дар луғатҳои забонҳои хориҷӣ, ки дар онҳо тарзи навишт аз талаффуз хеле фарқ мекунад, дар китобҳои дарсии забон ва навиштаҳои диалектологӣ, таркиботҳои фонетикӣ ва ғайра ба кор бурда мешавад. Принципи асосии транскрипцияи фонетикӣ дар он аст, ки ҳар як овози талаффузшуда ба тарзи алоҳида акс карда мешавад. Транскрипцияи фонетикиро ҳар як алифбо бо аломатҳои иловагии махсус истифода ба бурда метавонад.

2) Транскрипцияи фонематикӣ ҳар як калимаро аз руи таркиби фонемаҳои вай бе инъикоси вариантҳои он (шаклҳои гуногуни овозӣ) дар бар мегирад. Ин транскрипция дар навиштани мисолҳо ва тасрифи калимаҳо кор фармуда мешавад. Дар ин ҷо на тарзи талаффуз, балки ҷиҳати шаклӣ аҳамияти муҳим пайдо мекунад. Принципи асосии ин транскрипция он аст, ки ҳар як фонема ҳамеша бо як аломат ишора карда мешавад. Бинобар ин нисбат ба транскрипцияи фонетикӣ дар ин ҷо миқдори аломатҳо камтар аст.

3) Мақсади транскрипцияи амалӣ барои тексти орфографӣ тайёр кардани номҳои хоси забонҳои дигар ва терминҳои илмиву техникӣ мебошад.

Қоидаи махсуси транскрипцияи амалӣ ба тартибандозии аломатҳои ғайриалифбой (дефис, апостроф, нохунак) мебошад. Транскрипцияро аз транслитерация (калимаи лотинӣ буда, маънояш «бо ёрии ҳарф» мебошад) фарқ кардан лозим аст.

Транслитерация инъикоси матни алифбойи як забон бо ёрии воқеаҳои алифбойи дигар мебошад. Масалан, калимаи (гул), ки бо алифбойи арабӣ навишта шудааст, бо алифбойи русӣ ин тавр ишора карда мешавад: гл (фақат ҳарф ишора мегардад, на овоз). Ё ки —шб, دست, دست...

Транслитерация характери байналхалқӣ дорад. Дар сурате ки транскрипцияи амалӣ дар асоси ягон алифбойи ҷудоғона ва ҳарфҳои дар имлои он қабулшуда тартиб дода шуда бошад, вай алифбойи миллии ҷудоғонаро ба эътибор намегирад.

<sup>1</sup> Транскрипция — калимаи лотини буда, маънояш «рӯнавискунӣ» «нусхабардорӣ» мебошад.

1928—30 давом кард. Таркиби алифбойи араби аз 28 аломат иборат буд. Баъдҳо тоҷикон аз руи хусусияти фонетикӣ забони худашонро чор аломати дигарро ба он илова карданд: п, г, ж, ч. Овозҳои ҳамсадои хоси забони араби, ки ба забони тоҷикӣ тамоман бегона буданд, низ қабул карда шуданд: ط, ظ, ص, ض, ط, ث, гарчи дар забони адаби ва гуфтугӯи тоҷикӣ айнан талаффуз намеёфтанд.

Дар алифбойи арабӣ таъхир овозҳои ҳамсадо ва садонокӣ дароз мавҷуданд. Аз сабаби мавҷуд набудани аломатҳои махсус барои садонокҳои кӯтоҳ, як шакли калима метавонад якчанд хел хонда шавад: گل (гул, гал, гил), بار, бир, бур) ва ғайра.

Чунон ки мебинем, дар асоси ба ҳаракат даровардани ҳамсадоҳо маъниҳои гуногун ифода ёфта, калимаҳо дар ҷумла ба ҳам вобаста мешаванд. Ин ҳолат саводноқшавии оммуаро суст мекард.

Бинобар ин дар давоми солҳои 1924—28 дар Тоҷикистон масъалаи лотинӣ катъиян дар сӯзди забоншиносӣ соли 1930 қабул гардид. Алифбойи нав дар асоси хати лотинӣ тартиб ёфта, ба он чор аломати хоси фонетикаи забони тоҷикӣ барои ифодаи овозҳои ч, ж, г, ӯ, (Ҷ, Z, Og, й) дохил карда шуданд.

Ин гуна чорабинӣ аҳамияти ниҳоят муҳими сиёсӣ ва маданӣ пайдо кард. Алифбойи лотинӣ хусусияти миллии забони тоҷикиро бештар инъикос мекард. Дар ин алифбойи мувофиқат менамуд. Ин алифбой аз сабаби муайян будани ҳарфҳои садонок ва ҳамсадои процесси саводноқшавии оммуаро зиёд намуд, ба пешрафти кори нашриёт ва матбуот ёри расонд.

Алифбойи лотинӣ дар муддати нисбатан кӯтоҳи мавҷудияти худ (11—12 сол) барои тараққиёти маориф ва маданияти Тоҷикистон роли калон бозид. Аммо баъдҳо алифбойи лотинӣ аз пешрафти ҳаёти нави социалистӣ ақиб монда, эҳтиёҷоти рузафзунӣ тараққиёти босуръати забони адабии тоҷикро коня карда натавонист.

Бинобар ин республикаи Тоҷикистон талаби умумро ба ҳисоб гирифта, дар соли 1940 ба алифбойи нави дар асоси графикан русӣ тартиб додашуда гузашт. Ин чорабинӣ дар роҳи якхела шудани алифбойи халқҳои Советӣ аҳамияти калон дошт.

Алифбойи нав ба тараққиёти иқтисодӣ-сиёсӣ, маданӣ, техника, нашриёт ва матбуот тамоман мувофиқ омад, ба кори таълиму тарбия сабуқӣ овард. Ин алифбой барои ифода кардани ҳамаи хусусиятҳои фонетикӣ забони тоҷикӣ, айнан ифода ёфтани калимаҳои русӣ-интернационалӣ имконият дод, дар байни талаффуз ва имло ягонагӣ ба вуҷуд овард.

Тоҷикон ҳаман аломатҳои алифбойи русиро қабул карданд. Овозҳои, ки дар забони русӣ мавҷуд нестанд хоси забони тоҷикӣ мебошанд, ба алифбойи нав дохил карда шуданд: к, г, ч, х, ӯ, й. Дар алифбойи ҳозираи тоҷикӣ 39 ҳарф ҳаст, ки ба тарзи зерин ҷо ба ҷо гузошта шудаанд: а, б, в, г, д, е, ё, ж, з, и, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ь, ы, ь, э, ю, я, ғ, ӣ, қ, ў, ҳ, ҷ.

<sup>1</sup> Ҳарфҳои ш, ы дар соли 1954 ба алифбойи тоҷикӣ дохил карда шудаанд.

## ТАСНИФОТИ ЗАБОНҲО

## ЗАБОНҲОИ ҶАҲОН

Дар кураи замин тахминаи зиёда аз дуву ним ҳазор забон мавҷуд аст. Душвории муайян намудани миқдори забонҳо ба он вообаста аст, ки баъзе забонҳо ҳоло кам омӯхта шудаанд, маълум нест, ки онҳо забонҳои мустақиланд ё лаҳҷаи ягон забон.

Дар масъалаи муайян кардани забон миқдори одамони мутааллиқ ба он роль намебозад, чунки диалектҳои ҳастанд, ки ба онҳо садҳо ҳазор ва ҳатто зиёда аз он одамон сухан мекунад, инчунин забонҳои мавҷуданд, ки доираи маҳдуд дошта, бо онҳо фақат якчанд ҳазор ва ҳатто камтар аз он гуфтугу мекунад: забонҳои қабилавии Африка, Полинезия, ҳиндуҳои Америка, забонҳои якавулии Доғистон; (забонҳои ҳастанд, ки ба як халқ масалан, забони дунганӣ дар Қирғизистон ва Қазоқистон) ё танҳо ба як миллат мансубанд (монанди забонҳои чехӣ, полякӣ, булғорӣ), гурӯҳи дигари забонҳои ҳастанд, ки ба якчанд миллат тааллуқдоранд, монанди забони португалӣ (дар Португалия ва Бразилия), забони франсузӣ (дар Франция, Бельгия ва Швейцария), забони англисӣ (дар Англия ва ШМА), забони немисӣ (дар ду давлати Германия ва Австрия), забони испанӣ дар Испания ва 20 республикаи Америкаи Ҷанубӣ ва Марказӣ.

Дар дунё забонҳои байналхалқие ҳастанд, ки бо онҳо материалҳои ташкилотҳои байналхалқӣ, монанди материалҳои ООН, Комитети муҳофизати сулҳ чоп мешаванд. Ба ин гурӯҳ забонҳои русӣ, англисӣ, франсузӣ, испанӣ, хитой, арабӣ дохил мешаванд. Забони русӣ ҳарчанд ба як миллат хизмат кунад ҳам, вай барои халқҳои СССР забони байналмиллалӣ ҳисоб меёбад. Аз ин рӯ, вай аҳамияти байналхалқӣ ҳам пайдо кардааст.

Маълумот оид ба забонҳо ва таърихи онҳо якҷела нест. Забонҳои мавҷуданд, ки таърихи онҳо ба туфайли мавҷудияти ёдгориҳои ҳатти дар муддати 20—30 аср боз маълум аст: забони юнонӣ ва ҳиндӣ. Забонҳои ҳастанд, ки аз даврони ҳеле қадим дорон хат буда, илм дар бораи онҳо танҳо дар асри XX маълумот гирифтааст. Монанди забонҳои тохарӣ (дар Хитой ғарбӣ), хетӣ (дар Осиёи Хурд) ва баъзе забонҳои мурдаи Осиёи Хурд.

Таърихи як қатор забонҳо аз асрҳои IV—V, VIII, X маълум аст; забонҳои германӣ, арманӣ, грузинӣ, туркӣ, славянӣ. Таърихи баъзе забонҳо ба сабаби дер пайдо шудани хати онҳо дар муддати чорсад-панҷсад соли охир дастрас гардидааст: забони латишӣ, албанӣ.

Бисёр забонҳои Африка, Австралия, Америка танҳо аз асрҳои XVII—XVIII ва ҳатто аз рӯи маълумотҳои асрҳои XIX—XX маъ-

гардиданд. Бисёр халқҳои ҷаҳон то асри XX хат надоштанд: монанди забони халқҳои мустамлика ё аксарияти забонҳои халқҳои империяи Россия. Ҳатто ҳоло ҳам бисёр забонҳои Африка, Австралия, Полинезия ва аҳолии маҳаллии Америка бехат мебошанд. Аммо бо вучуди ҳамаи ин, илм ба методи муқоисавӣ-таърихӣ такя карда, дар роҳи омӯختани таърихи забон рӯз то рӯз муваффақиятҳои калон ба даст меоварад.

Фанни забоншиносӣ ду роҳи таснифоти (классификацияи) забонҳоро меонад:

1) аз рӯи умумияти материали забонӣ (решаҳо, аффиксҳо, калимаҳо) ва аз рӯи умумияти пайдоиш, ки инро таснифоти генеалогии<sup>1</sup> забонҳо меноманд.

2) аз рӯи сохти грамматикӣ (ба назар нагирифтани умумияти пайдоиш), ки ин таснифоти тилологӣ ё морфологияи забонҳо номида мешавад.

Таснифоти генеалогии забонҳо бевосита ба тақдирҳои таърихии забонҳо ва халқҳо, ки соҳиби ин забон мебошанд, алоқаманд буда, муқоисаи лексикӣ, фонетикӣ ва грамматикиро дар бар мегирад. Таснифоти морфологӣ бошад, бо фаҳмиши структуравӣ-системавӣ забон вобаста буда, дар навбати аввал, ба грамматика такя мекунад.

Кушишҳои аввалини таснифоти генеалогии забонҳо ба ҷустуҷӯи «хешӣ» забонҳо ва таъин намудани оилаҳои ба ҳам хеш алоқаманд аст. Таснифоти морфологӣ масъалаи давраи баъдина мебошад. Таснифоти генеалогии забонҳо ба омӯзиши муқоисавӣ-таърихии забонҳо вобастагӣ дорад. Таснифоти генеалогӣ таърихӣ буда, вай ба давраи пайдоиши забоншиносии таърихӣ вобастагӣ дорад. Ин таснифот бе методи муқоисавӣ-таърихӣ ташкил ёфта наматавонист. Таснифоти генеалогӣ ва методи муқоисавӣ-таърихӣ бо ҳамдигар ва бо забоншиносии муқоисавӣ алоқаи зич доранд. Методи муқоисавӣ-таърихӣ методи таснифоти генеалогӣ мебошад.

Таснифоти морфологӣ ба омӯзиши муқоисавӣ-таърихӣ вобастагӣ надорад. Бо таснифоти морфологӣ типҳои морфологӣ, бо таснифоти генеалогӣ оилаи забонҳо муқаррар карда мешаванд. Типи морфологӣ ва оилаи забонҳо мафҳумҳои мебошанд, ки дар асосҳои гуногун қарор ёфта, яке дигарро истисно намекунад ва ба якдигар мутобиқат ҳам надоранд. Забонҳои як типӣ морфологӣ метавонанд, аз рӯи пайдоиши худ гуногун ва ба оилаҳои мухталиф мансуб бошанд: забони грузинӣ оилаи кавказӣ ва забони калдики оилаи туркӣ аз рӯи типӣ морфологӣ забонҳои агглютинативӣ мебошанд. Баръакс, дар доираи як оила, кам ҳам бошад, забонҳои типӣ морфологияи гуногун вучуд дошта метавонанд; забонҳои англисӣ ва русӣ ба як оила дохиланд, аммо забони русӣ аз ҷиҳати морфологӣ бой буда, дар забони англисӣ шаклҳои калиматағйриҳӣ қариб нест.

<sup>1</sup> Генеалогӣ — аз калимаи юнонии «хешӣ», «қаробат» мебошад.

## ТАСНИФОТИ ГЕНЕАЛОГИ ВА МЕТОДИ МУҚОИСАВЌ-ТАЪРИХИ ДАР ЗАБОНШИНОСИ

Дар таснифоти генеалогӣ забонҳои ҷаҳон аз рӯи умумияти пайдоишашон, яъне аз ҷиҳати ҳешии материализашон ба гуруҳҳо ҷудо мешаванд. Таснифоти генеалогӣ таснифоти забонҳои ба якдигар хеш мебошад. Забонҳое, ки аз ҷиҳати умумияти пайдоишашон ба як гуруҳ мансубанд, оилаи забонҳои хешро ташкил медиҳанд. Оилаи забонҳо инҳоанд: ҳиндуевропей, сомӣ, ҳомӣ, кавказӣ, финнуугорӣ, туркӣ, муғулӣ, дравидӣ ва ғайра.

Оилаи забонҳо гуруҳи нисбатан калони забонҳои хешро дар бар мегирад. Хар як оила боз ба гуруҳҳо ҷудо мешавад. Масалан, оилаи ҳиндуевропейӣ чунин гуруҳҳо дорад: ҳиндӣ, эронӣ, славянӣ, германӣ, романикӣ, кельтӣ, балтикӣ, юнонӣ, албанӣ, арманӣ ва ғайра. Гуруҳҳо дар навбати худ ба гуруҳчаҳо ё шохаҳо тақсим мешаванд, ки онҳо ба якдигар боз ҳам наздиктаранд. Масалан, гуруҳи эронӣ дорони чунин забонҳо мебошад: форсӣ, пушту, булуҷӣ, тоҷикӣ, курдӣ, осетинӣ, тотӣ, талишӣ, помирӣ, ягнобӣ.

Ба гуруҳи забонҳои славянӣ забонҳои зерин дохил мешаванд: русӣ, украинӣ, белорусӣ, булғорӣ, словенӣ, чехӣ, словакӣ, полякӣ ва ғайра.

Ҳешии забонҳо на танҳо муносибати таърихӣ байни забонҳо, балки соҳибони ин забонҳо — халқҳоро ҳам дар бар мегирад. Забонҳои хеш дар асоси ягон лаҳҷаи забони асосӣ ба вучуд меоянд. Забонҳои хеш таърихан диалект (лаҳҷа)-ҳои ин ё он забон мебошанд, ки тадриҷан инкишоф ёфта, ба забонҳои хеш мубаддал шудаанд.

Процессҳои ба забонҳои мустақили хеш мубаддалшавии диалектҳои як забон процессҳои ташкилшавии оилаи забонҳо мебошад. Забоне, ки аз диалектҳои он забонҳои хеш пайдо шудаанд, асоси он забонҳо ном дорад. Масалан, забони қадими рус барои забонҳои русӣ, украинӣ, белорусӣ асос ҳисоб меебад.

Забони лотинӣ асоси забонҳои романикӣ (итальянӣ, франсузӣ, испанӣ, руминӣ, португалӣ, молдаві ва дигарҳо) мебошад. Маълум аст, ки диалектҳои маҳаллӣ дорони фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ мебошанд.

Фонди умумии луғавӣ ва сохти умумии грамматикӣ тадриҷан тағйир ёфта, ба асоси забонҳои нави мустақил мубаддал мешаванд. Дар забонҳои хеш чи дар фонди асосии луғавӣ, чи дар сохти грамматикӣ (суффиксҳо, префиксҳо) ва чи дар таркиби овозӣ то дараҷае монандӣ дида мешавад. Агар ин гуна монандӣ набояд, забонҳои хеш ва ғайрихешро аз якдигар фарқ кардан мумкин намешавад.

Бояд гуфт, ки монандӣ баъзан дар байни забонҳои ғайрихеш ҳам мушоҳида карда мешавад, аммо ин ҳодисаи тасодуфӣ аст. Мо-

янда дар байни забонҳои хеш дар фонди асосии луғавӣ ва сохти грамматикӣ ҳодисаи қонунии мебошад.

Ҳешии забонҳо бо ёрии методи муқоисавӣ-таърихӣ муайян карда мешавад. Методи муқоисавӣ-таърихӣ воситаест, ки бо ёрии оилаҳои таракқиёти диалектҳо ва ба забонҳои мустақил табдил ёфтани онҳо муқаррар карда мешавад.

Хангоми муқоиса бояд таърихи фактҳои муқоисашаванда ба назар гирифта шавад. Муқоиса кардани фактҳои забонӣ рӯи қардани чунин шартҳоро талаб мекунад:

1. Дар вақти муқоиса фактҳои тамоман гуногуни забонҳои хеш истифода бурдан мумкин нест. Масалан, калимаҳои русӣ **пуш**, **туд**, **труд**, **язык**, **лук** (растанӣ) бо калимаҳои украинӣ **гармата** (пушка), **праця** (труд), **мова** (язык), **цибуля** (лук) қобили муқоиса нестанд, чунки инҳо калимаҳои тамоман дигаранд. Агар ҳаман қалимаҳои русӣ ва украинӣ ба ҳамин дараҷа фарқ мекарданд, он гоҳ инҳо на забонҳои хеш, балки забонҳои ғайрихеш ҳисоб мешуданд.

2. Барои муқоиса қалимаҳои тамоман якхела ҳам набояд истифода бурда шаванд. Чунончи: **рука**, **дерево**, **день**, **слух**, **трава**, **ложка**, **сукно**, **корова**, **металл**, **трактор** ва мисли инҳо. Чунин қалимаҳои ҳамшакл чи дар забони русӣ ва чи украинӣ ифодакунандаи як маъно мебошанд, бинобар ин онҳо барои муқоиса чизе дода наметавонанд.

Инчунин қалимаҳоеро ҳам, ки мувофиқати овозии тасодуфӣ доранд, низ муқоиса кардан мумкин нест. Мувофиқати шаклӣ ва материалии қалимаҳо дар забонҳои гуногун аломати ҳешии забонҳо шуда наметавонад, зеро ин ҳодиса метавонад дар натиҷаи иқтибос ва мувофиқати тасодуфӣ ба вучуд ояд. Масалан, мавҷудияти қалимаи **фабрика** дар чандин забонҳои дунё натиҷаи иқтибос буда, барои муқоиса чизе дода наметавонад. Ё ки қалимаи **тут** дар забонҳои тоҷикӣ (навъи мева) дар русӣ («ин ҷо») мувофиқати тасодуфӣ мебошад, бинобар ин ин қабил қалимаҳоро ҳам муқоиса набояд кард.

3. Барои забонҳои муқоисашаванда материалеро гирифтаи лозим аст, ки таърихан ба давраи забони решагӣ-аслӣ мансуб буда, бо мурури замон ба тағйироте дучор гардида бошад:

### ЗАБОНИ РУСИ

дом  
нож  
кошка  
сено  
семя  
свет  
век  
желтый  
полный  
полночь

### ЗАБОНИ УКРАИНИ

дім  
ніж  
кішка  
сіно  
сімя  
світ  
вік  
жовтий  
повний  
північ

Забони авестро	Ферсӣ ва ҳиндӣ	Скандӣ	Сурӣ	Тоҷикӣ	Осирӣ	Афрӯгӣ	Булуҷӣ	Рӯшонӣ	Шуғлонӣ
plār	peīar	pīla	pīr	padar	īda	plār	plis	plē	tār, dōd
mīnar	mīnar	mīna	mī	mōdar	māda	mēr	mās	mād	mān
brōdar	brōdar	brala	brt	brōdar	(vrada) brāda	wrōr	brās	vīrod	vīrod
zōzīa	dast		dāt	dast		lās	dast	dast	dast
pōda	pa (i)	pōda	pō	po (i)	īad	hōloj	pad	pōd	pōd
sārāh	sar	sara	sī	sar	sar	sar	sar		
aspā	asp	aspā	ap	asp	afsa	as	asp		
buzā	buz		br	buz		Wūs, wēa	buz	vaz	vaz
gōu	gōw	gau	qā	gōw	Tog	pwa	gōk	zōw	zōw
ap	ab	ap	īp	ob		ube	ap		
raocūh	roz	rāka rauca	rwa	rāz	rodreng	rwāz	roc		
dya	dō	dō	dōw	du	dūwa	dva	du, dō	law	lu
hapta	haast	hapta	hāt	haast	hād	ah	apf	hāv	hāv
saīa	cad	saīa	st	saī	saī	saī	saī	saī	saī

ки аз ин мисолҳо дида мешавад, дар ин калимаҳо мувофиқати овозӣ: гузаштани *o*, *e* русӣ ба *i* украинӣ ва *l* ба *v* ҳодисаи таърихӣ мебошад. Барои муқоиса, пеш аз ҳама, номҳои ҳаҷунандаи мафҳуми хешутаборӣ (падар, модар, бародар, хоҳар, писар, духтар ва ғайра), шумораҳо (то адади даҳ), ҷонишинҳои қадими, калимаҳои ифодакунандаи номи узвҳои бадан, баъзе ҳайвонот, растаниҳо ва асбобҳо ба қор бурда мешаванд. Схемаи мувофиқати лексикӣ ва фонетикӣ забонҳои гуруҳи индоевропоӣ (ниг. ба сах. 114).

Барои таъин кардани хешии забонҳо танҳо мувофиқати решаи калимаҳо ва ҳатто ҳуди калимаҳо кифоя нест, барои ин шакли мувофиқати калимаҳо ҳам шартӣ зарур аст. Масалан, категорияи муқоисаи феъл аз ҷиҳати воситаҳои грамматикӣ ва шаклҳои овозӣ забонҳои славянӣ ва баъзе забонҳои Африка ниҳоят гуногун ва бинобар ин вай аломати хешии он забонҳо шуда наметавонад.

Аммо, агар ҳуди ҳамон маъноҳои грамматикӣ бо ҳуди ҳамон воситаҳои шаклҳои овозӣ ифода шаванд, он гоҳ онҳо шояд хешии забонҳо шуда метавонанд. Маълум аст, ки калимаҳо ва моделии грамматикӣ баъзан иқтибос шуда метавонанд, аммо ҳиссаҳои маъноии калима иқтибоснашаванда аст. Бинобар ин муқоисаи лексияи падежӣ ва бандакҳои шахсии феълӣ барои муайян кардани хешии забонҳо натиҷаи дилхоҳ дода метавонад. Дар вақти муқоисаи шакли фонетикӣ элементҳои муқоисашаванда роли муҳим наметавонанд. Калимаи латинӣ *ferunt* дар забони русӣ ба шакли *берут* меояд, чунки *b*-и славянӣ аввали калима дар латинӣ ба *f* мувофиқат мекунад. Хамин тавр, мувофиқати овозии калимаҳо яке аз аввалин қоидаҳои методи муқоисавӣ-таърихӣ буда, барои таъин намудани хешии забонҳо аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Маънои калимаҳои муқоисашаванда аз рӯи қоидаи полисемия наметавонад аз ҳамдигар фарқ кунад. Масалан, калимаи тоҷикӣ *гов* ва помирии *zov* баромади якхела дошта бошанд ҳам, дар забони помирӣ маънои он маҳдудтар гардида, танҳо «модагов»-ро ифода мекунад. Инчунин ҳодисаҳои ҳам чой доранд, ки дар сурати парокандагӣ ва ҷудошавии забонҳои хеш маънои калимаҳо бетағйир наметавонанд. Масалан, калимаҳои *падар*, *модар*, *бародар* дар забонҳои индоевропоӣ эронӣ.

Муқаррар намудани шаклҳои аввала-қадимаи калимаҳо бо ҷустуҷӯи роҳҳо ба даст меояд:

- а) муқоисаи элементҳои решагӣ ва аффиксдори калимаҳо;
- б) муқоисаи фактҳои ёдгориҳои хаттии забонҳои мурда бо фактҳои маълумотҳои забонҳои зинда ва лаҳҷаҳо;
- в) васеъ намудани доираи муқоиса, яъне муқоисаи забонҳои хешигарии наздик дошта бо гуруҳҳо ва оилаҳо. Масалан, муқоисаи забони русӣ бо украинӣ, забонҳои шарқии славянӣ бо гуруҳҳои дигари славянӣ, славянӣ — бо балтиқӣ; балтиқию славянӣ — бо дигари забонҳои ҳиндуевропоӣ.



Методи муқоисавӣ-таърихӣ, методи омӯхтани забонҳои ҳамаҷониба, методи муайянкунандани ҳешии забонҳо, методи нишондихандаи ҳоли тайкардаи тараққиёти таърихӣ забонҳо мебошад.

## ТАСНИФОТИ ГЕНЕАЛОГИИ ЗАБОНҲО

### 1. ЗАБОНҲОИ ҲИНДУЕВРОПОЙ

#### 1. ГУРУҲИ ҲИНДӢ

*Зиёда аз 96 забони зинда*

1) Ҳиндӣ ва урду (ё ҳиндустонӣ) ду намуди як забони адабии ҳиндӣ мебошанд. Урду забони давлатии Покистон (хати давлатии алифбои арабӣ тартиб дода шудааст) ва ҳиндӣ забони давлатии Ҳиндустон аст.

2) Банголӣ. 3) Панҷобӣ. 4) Лаҳнда. 5) Синдхӣ. 6) Раджастанхӣ. 7) Гулджарати. 8) Маратхӣ. 9) Сингали. 10) Непали. 11) Бихарӣ. 12) Ория (дар Ҳиндустони шарқӣ). 13) Ассамӣ. 14) Кашмирӣ ва дигар забонҳои дарди. 15) Забони лулиён.

*Забонҳои мурда:*

16) Санскрит — забони адабии классикии ҳиндуҳои қадим аз асрҳои III пеш аз эраи мо то асри VII эраи мо. (Маънои санскрит забони «коркардашуда» дар муқобили забони гуфтугунии бенаорма мебошад). 17) Пали — забони адабии ҳиндӣ давран асри миёна. 18) Праkritи шеваҳои гуногуни гуфтугунии ҳиндӣ миёна, ки аз онҳо забонҳои нави ҳиндӣ ба вуҷуд омадаанд.

#### 2. ГУРУҲИ ЭРОНӢ

1) **Форсӣ** — забони давлатии Эрон аст, ғайр аз ин дар баъзе районҳои Ҳиндустон ва Афғонистон паҳн шудааст. Хаташ арабӣ мебошад.

2) **Пушту** (афғонӣ) — забони адабӣ, аз солҳои сӣ забони давлатии Афғонистон буда, аз асри XVI дорон хат мебошад.

3) **Булуҷӣ** — дар Булуҷистон.

4) **Тоҷикӣ** — забони адабӣ-миллии халқи тоҷик аст. Забони тоҷикӣ ғайр аз РСС Тоҷикистон дар баъзе районҳои Ўзбекистон, Қазоқистон ва Қирғизистон ҳам вуҷуд дорад. Ин забон аз даврони қадим соҳиби хат мебошад. Аз асри IX то солҳои сии асри XX хати вай дар асоси графикаи арабӣ буд. Соли 1929 алифбои лотинӣ қабул карда шуд ва соли 1940 алифбои нави дар асоси графикаи русӣ тартиб додашуда қарор гирифт.

Аз рӯи сохти грамматикаш забони тоҷикӣ ба гуруҳи забонҳои типӣ аналитикӣ дохил мешавад. Алоқаи грамматикӣ калимаҳо дар он бо роҳи синтаксисӣ (пешояндҳо, пасояндҳо, таркиби изофӣ, тартиби калимаҳо дар ҷумла ва ғайра) ифода меёбад. Забони тоҷикӣ — забони маданияти қадим ва анъанавӣ бисёрасраи адабӣ мебошад.

5) **Курдӣ** — забони аҳолии аслии Курдистон, як қисми Курдистон дар Туркия, қисми калони он дар ҳудуди Эрон ҷойгир аст.

6) **Осетинӣ**.

7) **Татӣ** (дар Озарбойҷон).

8) **Талышӣ** (дар Озарбойҷон).

9) **Помирӣ** (шугнони, рушонӣ, бартангӣ, сариқули, язғуломӣ, қоқошимӣ, вақонӣ). Дар вилояти автономии Бадахшони Кухии РСС Тоҷикистон ҷой гирифтааст.

10) **Ягнобӣ** — дар ҳудуди РСС Тоҷикистон.

*Забонҳои мурда:*

11) **Форсии қадим** (асрҳои VI — IV то эраи мо).

12) **Авестой**.

13) **Пахлави** — забони форсии миёна, асрҳои III—IX эраи мо.

14) **Парфиянӣ** (яке аз забонҳои форсии миёнаи асрҳои III пеш аз милод то асри III эраи мо, дар Парфия, қисми ҷануби шарқии баҳри Каспӣ қарор будааст).

15) **Сугдӣ** (дар водии Зарафшон паҳн будааст) забони ягнобӣ боқимондаи он аст.

17) **Скифӣ** — забони скифҳо, ки дар соҳилҳои баҳри Сиёҳ ва дар шарқ то ҳудуди Хитой аз ҳазорсолаи якум пеш аз милод то ҳазорсолаи якуми солшумории мо зиндагӣ ба сар бурдаанд. Скифҳо аجدодони осетинҳо мебошанд.

18) **Сакӣ** (хутанӣ) — дар Осиёи Миёна ва Туркистони Хитой дар асрҳои V—X эраи мо вуҷуд доштааст.

#### 3. ГУРУҲИ СЛАВЯНӢ

##### А. Славянии шарқӣ:

1. **Русӣ** — забони адабии рус дар асоси шеваҳои Москва ва шаҳрҳои атрофи он (Тула, Курск, Орлов ва Рязань) ба вуҷуд омадааст. Хати он дар асоси алифбои русӣ тартиб дода шудааст, ки он дар давраи Пётри I аз нав қарор карда мешавад. Оид ба он осорҳои хатӣ аз асри XI боқӣ мондаанд.

2. **Украинӣ** — забони адабии украинӣ дар асрҳои XVI—XVII дар асоси шеваҳои Полтава ва Киев сурат гирифтааст, хаташ дар асоси алифбои русӣ тартиб ёфтааст.

3. **Белорусӣ** — забони давлатии РСС Белоруссия, хаташ дар асоси алифбои русӣ.

##### Б. Славянии ҷанубӣ:

4. **Булғорӣ** — забони давлатии Республикаи халқии Булғория.

5. **Македонӣ**.

6. **Сербохорватӣ** — хати сербҳо дар асоси алифбои русӣ ва хати хорватӣ дар асоси лотинӣ тартиб дода шудааст.

7. **Словенӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ.

8. **Славянии қадим** (забони мурда) — забони умумии адабии славянҳои асри миёна буда, дар асоси лаҳҷаҳои солунии забони булғорӣ ба вуҷуд омадааст.

### **В. Славянии ғарбӣ:**

9. **Чехӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ. Ёдгориҳои хаттӣ аз асри XIII боқӣ мондаанд.

10) **Словаки** — хати он дар асоси алифбои лотинӣ.

11) **Полякӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ.

12) **Сербодули** (дар хориҷа: сорабӣ, вендӣ) — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ.

13. **Кашубӣ.**

### **Забонҳои мурда:**

14) **Полабӣ** — дар асри XVIII аз байн рафтааст, дар ду тарафи соҳили дарёи Эльба дар Германия паҳн будааст.

15) **Шеваҳои помори** — дар асри миёна аз байн рафтаанд, ҷои паҳншавиашон соҳили ҷанубии баҳри Балтик будааст.

### **4. Гурӯҳи балтикӣ**

1) **Литвагӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ, ёдгориҳои хаттӣ аз асри XIV боқӣ мондаанд.

2) **Латышӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ, ёдгориҳои хаттӣ аз асри XIV боқӣ мондаанд.

3) **Латгалӣ.**

4) **Прусӣ** (забони мурда) — дар асри XVII барҳам хурдааст, ҳудуди паҳншавиаш Пруссияи Шарқӣ будааст.

### **5. Гурӯҳи германӣ**

1) **Датӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ, то охири асри XIX барои Норвегия низ ҳамчун забони адабӣ хизмат мекард.

2) **Шведӣ.** 3) **Норвегӣ.** 4) **Исландӣ.** 5) **Фаррёрӣ.**

6) **Англисӣ** — забони адабии Англия дар асри XVI дар асоси шеваи Лондон ташкил ёфтааст. Хати он дар асоси алифбои лотинӣ, ёдгориҳои хаттӣ аз асри VII боқӣ мондаанд; аз асрҳои V—XI—англисии қадим, XI—XVI—миёна ва аз асри XVI—англисии нав. Забони англисӣ аҳамият ва шӯҳрати байналхалқӣ дорад.

7) **Голландӣ ва фламандӣ** — хаташ дар асоси алифбои лотинӣ.

8) **Фризӣ.** 9) **Немисӣ** — дорои ду лаҳҷа аст: немисии поён (шимолӣ) ва немисии боло (ҷанубӣ). Забони адабӣ дар асоси лаҳҷаҳои немисии ҷанубӣ сурат ёфтааст, аз асрҳои VIII—XI—немисии қадим, XII—XV—немисии миёна, аз асри XVI—немисии нав, хаташ дар асоси алифбои лотинӣ, яке аз забонҳои бузургтарини дунё мебошад.

10) **Идиш** (забони нави Яҳудӣ) — аз диалектҳои ҷанубии немисӣ ва элементҳои яҳудии қадим ва забонҳои дигар иборат аст.

### **Забонҳои мурда:**

11) **Вестготӣ** — забони давлатии готии асри миёна дар Испания ва Италияи Шимолӣ, хати он дар асоси алифбои готӣ, дар асри IV эран мо тартиб дода шуда буд.

12) **Остготӣ** — забони готҳои шимолӣ дар канори баҳри Сиёҳ, то асри XVI дар Қрим вучуд дошт; аз ин забон як китоби хурди лу-

ки аз тарафи сайёҳи голландӣ Бусбек тартиб дода шудааст, бондааст.

## 6. Гуруҳи романӣ<sup>1</sup>

1) Французӣ — забони адабӣ дар асоси шеваи Иль-де Франси Париж то асри XVI сурат гирифт, хати он дар асоси алифбои лотинӣ ёдгориҳои қадимтарини асри IX эраи мо боқӣ мондаанд, давраи миёнаи французӣ аз асри IX то XV, давраи нави забони французӣ аз асри XVI сар мешавад. Забони французӣ пештар аз забонҳои дигари европоӣ аҳамияти байналхалқӣ пайдо кардааст.

2) Провансали — забони нисбатан хурдтаре ҷануби шарқии Франция буда, ҳамчун забони адаби дар асрҳои миёна мавҷуд буд ва то охири асри XIX давом дошт.

3) Итальянӣ — забони адабӣ дар базаи диалектҳои тосканӣ ташкил ёфтааст (махсусан дар базаи лаҳҷаи флоренция). Хати он дар асоси алифбои лотинӣ, таърихан аввалин забони миллии дар Европа ҳисоб меёбад.

4) Сардинӣ (ё сардӣ).

5) Испанӣ. Ин забон дар Европа дар натиҷаи омезиши забонҳои лотини халқӣ ва аҳолии маҳаллии провинцияи Империяи Рим ба вуҷуд омада, хати он дар асоси алифбои лотинӣ тартиб дода шудааст.

6) Каталонӣ. 7) Португалӣ. 8) Румынӣ — дар натиҷаи омезиши лотини халқӣ ва забонҳои маҳаллии провинцияи Дакияи Рим ташкил меёбад, хати он дар асоси алифбои лотинӣ ташкил ёфтааст.

9) Молдавӣ (як намуди румынӣ), хаташ дар асоси алифбои русӣ тартиб дода шудааст.

10) Македонӣ — румынӣ.

11) Рето — романӣ. Аз соли 1938 яке аз чор забони Швейцария эътироф карда шудааст.

12) Креолӣ — омехтаи забони французӣ бо забони маҳаллӣ дар ҷазираи Гаити.

13) Лотинӣ (мурда) — забони адабии давлатии Рим дар давраи республикавӣ ва императорӣ (асри III то эраи мо — асрҳои аввалини давраи асри миёна), забони ёдгориҳои бои адабӣ, эпикӣ, лирикӣ ва драматӣ, насри таърихӣ, ҳуҷҷатҳои юридикӣ ва санъати ораторӣ. Ёдгориҳои қадимтарин аз асри VI то эраи мо боқӣ мондаанд. Аввалин тасвирот ва омузиши забони лотинӣ ба асри I то эраи мо тааллуқ дорад. Забони лотинӣ дар қатори забони қадими юнонӣ манбаи терминологияи байналхалқӣ қарор гирифтааст.

14) Оскӣ, умбрӣ, сабелӣ ва лаҳҷаҳои итальянӣ (мурда) дар ёдгориҳои хаттии ҷудогонаи асрҳои охири то солшумории мо боқӣ мондаанд.

<sup>1</sup> То барҳам хурдани империяи Рим ва ташкили забонҳои романӣ номи он итальянӣ буд.

## 7. *Гуруҳи кельтӣ*

1) Ирландӣ — аз асри IV эраи мо ёдгориҳои хаттӣ боқи мондаанд, аз асри VII ба алифбои лотинӣ гузаштааст, ҳоло ҳам забони адаби аст.

2) Шотландӣ.

3) Забони қазираи Ман (дар баҳри Ирландӣ) — маҳкуми аз байравист, танҳо дар байни моҳидорони куҳансол боқи мондааст халос.

4) Бретонӣ.

5) Уэйлзӣ.

6) Корнуолӣ (мурда) — дар нимқазираи ҷануби ғарбии Англия.

7) Галлӣ — баробари ташкил ёфтани забони франсузӣ барҳам хурдааст, дар Галлия, Италияи Шимолӣ, Балкан ва ҳатто дар Осиёи хурд қорӣ будааст.

## 8. *Гуруҳи юнонӣ*

1) Юнонии нав (аз асри XII).

### *Забонҳои мурда:*

2) Юнонии қадим (асри X пеш аз милод то асри V солшумории мо), ёдгориҳои қадимтарин аз асри IX пеш аз солшумории мо — достони Гомер мавҷуд аст. Аз асри IV пеш аз солшумории мо забони умумии адабии Қойнэ дар асоси диалекти антиқии Афина маълум аст, ҳамчун забони ёдгориҳои бои адабӣ, эпикӣ, лирикӣ ва драматӣ, насрӣ, философия ва таърихӣ шуҳрат дорад. Аз асрҳои III—II пеш аз мелод забони асарҳои грамматикаи Искандария шуда хизмат кардааст. Забони юнони дар қатори лотинӣ манбаи терминологияи байналхалқӣ мебошад.

3) Юнонии миёна ё византий — забони давлатӣ-адабии Византия аз асрҳои аввалини эраи мо то асри XV, забони ёдгориҳои таърихӣ, динӣ ва бадеӣ мебошад.

## 9. *Гуруҳи албанӣ*

Албанӣ — ёдгориҳои хаттиаш аз асри XV дар асоси алифбои лотинӣ мавҷуданд.

## 10. *Гуруҳи арманӣ*

Арманӣ — аз асри V эраи мо забони адабист, баъзе элементҳои ба забонҳои кавказӣ монадро соҳиб аст; забони армани қадим — Грабар аз забони зиндаи ҳозираи ашхарабара фарқи калон дорад.

## 11. *Гуруҳи анатолий*

### *Забонҳои мурда:*

1) Хетӣ (хетӣ-неситӣ аз руи ёдгориҳои хати мехӣ ва хетӣ аз руи ёдгориҳои иероглифӣ маълум аст) — забони давлати Хет дар Осиёи Хурд дар асрҳои XIX — XII то эраи мо.

3) Луй.	}	дар Осиеи Хурд.
4) Палай.		
4) Карӣ.		
5) Лидӣ.	}	забонҳои анатолии давраи қадим.
6) Ликӣ.		

## 12. Гурӯҳи тохарӣ.

### Забонҳои мурда:

Тохарӣ (турфанӣ, карашарӣ, кучанӣ — дар Туркистони Хитой).  
забонҳо аз руи дастнависҳои асри V—VII эраи мо дар натиҷаи  
фтоқуковҳо дар асри XX маълум гардиданд; алифбон онҳо хиндӣ  
дааст.

## 11. Забонҳои Семитӣ-хамитӣ (Сомӣ-Ҳомӣ)

- 1) Арабӣ — забони байналхалқии дину оини ислом буда, хаташ  
дар асоси алифбон арабӣ (дар ҳазираи Мальта алифбон лотинӣ).
- 2) Амхарӣ — забони адабии Эфиопия.
- 3) Тигре, тигриния, гураге, харари ва дигарҳо — забонҳои беҳа-  
Эфиопия мебошанд.
- 4) Айсорӣ, ачдодони оромҳо.

### Забонҳои мурда:

- 5) Аккадӣ (ассирӣ-вавилонӣ), аз руи осорҳои хаттии Шарқи  
қадим маълуманд.
- 6) Угаритӣ.
- 7) Яҳудии қадим — забони китобҳои муқаддаси христианин, за-  
бони дину оини калисо буд, аз асри III пеш аз мелод забони мурда;  
дар давраи ҳозира ба номи Иврит забони адабии давлати Изроил.  
(тағйиротҳои гуногун), хаташ дар асоси алифбон яҳудӣ мебо-  
шад.
- 8) Оромӣ — забони китобҳои христианин давраи баъдина ва за-  
бони умумии Шарқи Наздик аз асри III пеш аз мелод то асри IV  
қадимии мо.
- 9) Финикӣ — забони финикия.  
Карфаген, ҳоло забони мурда, хаташ дар асоси алифбон фини-  
я аз ин хат баъдҳо хатҳои ҳуруфӣ ба вучуд омадаанд.
- 10) Гээз (гээз) — собиқ забони адабии Абиссиния дар асрҳои  
V—XV эраи мо, ҳоло забони дину оини Эфиопия мебошад.

## 1. Гурӯҳи мисрӣ

### Забонҳои мурда:

1. Мисрии қадим.
2. Коптӣ — боқимондаи мисрии қадим дар давраи асри миёна  
дар асри XVI эраи мо, забони калисо дар Миср, алифбояш юнонӣ ме-  
бошад.

## 2. Гурӯҳи кушитӣ

1) Галла. 2) Сомалӣ. 3) Агау, сидамо, соҳо, беджа ва ғайр.

## 3. Гурӯҳи барбарӣ

1) Туарег. 2) Кабил. 3) Шилх (шлэх). 4) Риф. 5) Шавий. 6) Тамазист ва баъзе забонҳои мурда.

## 4. Гурӯҳи чадӣ-хамитӣ

1) Хауса. 2) Нгизим, котоко, ангас, карекаре, сура (ғарбӣ). 3) Музгу, муби, сөкоро ва ғайраҳо (шарқӣ).

## III. Забонҳои кавказ<sup>1</sup>

### 1. Гурӯҳи ғарбӣ

1) Абхазӣ — хати он то соли 1954 дар асоси алифбои грузинӣ буд, ҳоло дар асоси алифбои русӣ мебошад.

2) Абазинӣ — хаташ дар асоси алифбои русӣ. 3) Адыгей (кяххӣ, черкасии поён). 4) Кабардинӣ (черкасии боло). 5) Убыхӣ (дар давраи царизм ба Туркия муҳоҷират шуданд).

### 2. Гурӯҳи нахӣ

1) Чеченӣ. 2) Ингушӣ. 3) Бацбӣ.

### 3. Гурӯҳи доғистонӣ

1) Аварӣ. 2) Даргинӣ. 3) Лезгинӣ. 4) Лақӣ. 5) Табасаранӣ. Хати ин панҷ забон дар асоси алифбои русӣ мебошад. Забонҳои дигари ин гуруҳ хат надоранд.

6) Андӣ. 7) Каратинӣ. 8) Тиндинӣ. 9) Ҳамолинӣ. 10) Багулалӣ. 11) Ахвахӣ. 12) Ботлихӣ. 13) Гадберинӣ. 14) Цезӣ. 15) Бежетинӣ. 16) Хваршинӣ. 17) Гунзибӣ. 18) Гшиухӣ. 19) Цахурӣ. 20) Рутулӣ. 21) Агулӣ. 22) Кубачинӣ. 23) Арчинӣ. 24) Будухӣ. 25) Қрызӣ. 26) Удинӣ. 27) Хиналугӣ.

### 4. Гурӯҳи қанубӣ

1) Мергели. 2) Чанӣ (лазӣ). 3) Грузинӣ — аз асри V эраи мо боз дорои хат аст, алифбоаш грузинӣ, Ҷдгорихои бои асримиенагӣ дорад.

4) Сванӣ.

Алифбои ҳамаи забонҳои хатдор (ғайр аз грузинӣ ва убыхӣ) русист, дар давраи гузашта муддати чандин солҳо алифбои лотинӣ мавҷуд буд.

## IV. Забони баскӣ

(дар Испания, Франция ва Америка)

<sup>1</sup> Аз руи худуди чуғрофиашон ҳамин тавр номида шудаанд.

## V. Забонҳои фини угорӣ

### 1. Гурӯҳи угорӣ.

1) Мадьярӣ (венгерӣ, угорӣ) — хати онҳо дар асоси алифбои лотинист.

2) Мансӣ — хати он аз солҳои 30 асри XX дар асоси алифбои русӣ.

3) Хантӣ — алифбоаш русӣ.

### 2. Гурӯҳи финӣ.

1) Финӣ — алифбоаш лотинӣ. 2) Саамӣ (лопарӣ). 3) Эстонӣ — алифбоаш лотинӣ. 4) Карелӣ. 5) Удмуртӣ. 6) Марий (дар соҳаҳои Волга). 7) Мордовӣ — аз ду забони мустақил иборат аст: Эртия ва Мокша ва дигарҳо. Хати финӣ ва эстонӣ лотинӣ, хати мари ва мордавӣ аз давраҳои қадим боз русӣ мебошад, хати забонҳои коми ва удмуртӣ аз солҳои 30 асри XX ба алифбои русӣ гузаштааст.

VI. Забонҳои самодӣ (вилояти Архангельск, вилояти Омск, кишварҳои Краснояр ва қазираҳои Океани Яхбастаи Шимолӣ).

1) Ненецӣ. 2) Нганасанӣ. 3) Селькупӣ. 4) Энеци.

Илми ҳозира ҷунин мешуморад, ки забонҳои самодӣ ба забонҳои фини угорӣ хешанд, аммо ин хешӣ ҳануз аниқ муайян нашудааст.

### VII. Забонҳои туркӣ (туркӣ-тоторӣ)

1) Туркӣ — хати он аз соли 1929 ба алифбои русӣ гузашт. То ин вақт дар давоми якчанд аср хати он арабӣ буд. 2) Озарбойҷонӣ. 3) Туркманӣ. 4) Гагаузӣ. 5) Қримӣ — тоторӣ. 6) Қарачаевӣ. 7) Балқарӣ. 8) Қумықӣ — ҳамчун забони умумӣ барои халқҳои Кавкази Доғистон истеъмоли қарда мешуд. 9) Ногай. 10) Қараимӣ. 11) Қазонӣ-тоторӣ. 12) Бошқирӣ. 13) Лаҳчаҳои тоторони Сибири ғарбӣ. 14) Олтой. 15) Шорӣ. 16) Хакасӣ. 17) Тувинӣ. 18) Қарагасӣ. 19) Ёкутӣ. 20) Қазоқӣ. 21) Қирғизӣ. 22) Ўзбекӣ. 23) Қарақалпоқӣ. 24) Уйғурӣ. 25) Чувашӣ.

Ҳамаи забонҳои зиндаи туркӣ (ғайр аз худӣ Туркия) аз солҳои 1938—1939 ба алифбои русӣ гузаштаанд. То ин вақт дар муддати якчанд аср алифбои онҳо лотинӣ буд, аз он пештар бо алифбои арабӣ кор мебарданд. Аммо уйғурҳои хориҷӣ ҳоло ҳам алифбои арабӣ доранд.

### VIII. Забонҳои муғулӣ

1) Халха (муғулӣ) — хати он дар асоси алифбои муғулӣ, ки аз уйғури қадим баромадааст, тартиб ёфтааст, аз соли 1945 ба алифбои русӣ гузашт. 2) Буряту муғулӣ — аз солҳои 30 асри XX хати он ба алифбои русӣ гузашт. 3) Қалмықӣ.

IX. Забонҳои Тунгусӣ-Манҷурӣ (Кишвари Шарқи Дур, Хитой, Республикаи Халқии Муғулистон).

### 1. Гурӯҳи тунгусӣ

1) Эвенкӣ (Тунгусӣ). 2) Эвенӣ (ламутӣ). 3) Негидалӣ.

## 2. Гуруҳи манҷурӣ

1) Манҷурӣ — маҳкуми аз байравист, алифбои манҷурӣ осорхон бои хатти дорад. 2) Нанай (гольдӣ). 3) Удэй. 4) Ульчӣ. 5) Орочӣ.

Гуруҳи забонҳои турки, муғули ва тунгусӣ-манҷуриро гоҳо забонҳои оилаи олтой дохил мекунад.

## X. Забонҳои Хитой-тибетӣ

1) Хитой — забонест аз руи шумораи аҳоли дар дунё ҷои якумро мегирад. Нутқи халқии хитой ба чандин лаҳҷаҳо ҷудо мешавад, ки аз ҷиҳати фонетикӣ аз ҳамдигар фарқи калон доранд. Онҳо одатан аз руи аломатҳои ҷуғрофӣ аз якдигар фарқ карда мешаванд. Забони адабӣ дар асоси шеваи шимолӣ (мандаринӣ), ки шеваи пойтахти Хитой — Пекин мебошад, ташкил ёфтааст. Дар муддати ҳазор сол забони адабии Хитой — **вэньян** буд. Аз асри XX сар карда забони адабӣ-гуфтугуии байҳуа онро танг карда аз майдон баровард. Аз солҳои 50 асри XX забони ягонаи адабии Хитой пунтхуа номида шудааст.

Ба забони хитой осорхон хаттии бисёре аз худи асри XV пеш аз мелод боқи мондаанд, аммо характери иероглифии онҳо омехтани таърихи забони хитойро душвор мегардонд. Аз соли 1913 дар қатори хати иероглифӣ дар асоси графикаи миллии боз хати махсуси ҳиҷоғӣ-фонетикӣ («чжаунь цзыму») низ истеъмол карда мешуд. Баъдтар зиёда аз 100 лоиҳаи реформаи хати хитой кор карда шуд, ки аз байни онҳо лоиҳаи хати фонетикӣ дар асоси графикаи лотинӣ тартиб додашуда маъқули муҳимро ишғол менамояд.

2) **Дунганӣ**. Хати дунганҳои хориҷӣ-арабӣ, дунганҳои СССР аввал хитой (иероглифӣ), баъдтар арабӣ, аз соли 1927 дар асоси лотинӣ ва аз соли 1950 дар асоси русӣ мебошад.

3) **Тай** — забони давлатии Таиланд. 4) **Лаосӣ**. 5) **Чжуанӣ**. 6) **Вьетнамӣ** (аввалҳо: аннамӣ). 7) **Тибетӣ**. 8) **Бирмагӣ**.

## XI. Забонҳои дравидӣ (дар Ҳиндустон)

1) **Тамили**. 2) **Телугу**. 3) **Малалаям**. 4) **Каннада** (каннара). 5) **Тулу**. 6) **Гонди**. 7) **Брахуи**.

## XII. Забонҳои австрӣ-Осиёгӣ

1) **Забонҳои мундӣ, санталӣ, мундарӣ** ва дигарҳо.

2) **Забонҳои кхмер**. 3) **Забонҳои мон** (кхасӣ, паленг, никобар ва м. ин.).

4) **Гуруҳи малакӣ** (семанг, сеной). 5) **Чам, радой, джарай** (забонҳои ҷануби шарқӣ).

## XIII. Забонҳои малай-полинезӣ (Индонезия, ҷазираҳои Ява ва Филиппин).

1) **Индонезӣ** — забони давлатии ҳозираи Индонезия. 2) **Батакӣ**. 3) **Аче**. 4) **Яванӣ**. 5) **Сунданӣ**. 6) **Мадурӣ**. 7) **Бали**. 8) **Даякӣ**. 9) **То-ричӣ**. 10) **Бугӣ**. 11) **Минахасӣ** ва ғайра.

12) **Гуруҳи полинезӣ: маорӣ, гавай, самоа** ва ғайра.

## XIV. Забонҳои австралиягӣ

Инҳо забонҳои сершумори аҳолии маҳаллии Австралияи марказӣ ва шимолӣ мебошанд. Машхуртарини онҳо забони **аранта** ба шумор меравад.

## XV. Забонҳои папуа

Инҳо забонҳои қисми марказии ҷазираи Гвинеяи Нав мебошанд.

## XVI. Забонҳои аҳолии аслии Африка

1) **Забонҳои банту**. Забонҳои бантоидӣ (шарқӣ, марказӣ ва ғарбӣ-атлантикӣ). 2) **Манде**. 3) **Гвинея**. 4) **Сонгай**. 5) **Канурӣ-теди**. 6) **Судани марказӣ** ва шарқӣ. 7) **Кордофани**. 8) **Нилотӣ**.

## XVII. Забонҳои Полеоафрикани

1) **Забонҳои бушменӣ** (сапӣ). 2) **Забонҳои готтентотӣ** (нама).

## XVIII. Забонҳои палеоосиёгӣ<sup>1</sup>

а) **Гуруҳи чукотӣ**

1) **Чукотӣ**. 2) **Корякӣ**. 3) **Камчадалӣ**.

б) **Гуруҳи Сибирь**

1) **Одулӣ** (юкагирӣ), 2) **Нивхӣ** (гилякӣ).

в) **Забонҳои Кетӣ**.

Ин забонро баъзе олимони аз руи пайдоиш ба гуруҳи забонҳои хитой-тибетӣ мансуб медонанд, зеро соҳибони он аз одамони маҳаллии Енисей набуда, балки аз тарафи ҷануб омада, бо халқҳои ин ҷо ассимиляция шуда мондаанд.

## XIX. Забонҳои ҷудоғонаи Шарқи Дур

1) **Японӣ** — хаташ дар асоси иероглифи хитой аз асри VIII эраи мо, хати ҳозирааш фонетикӣ-ҳиҷо буда, катакана ва хирагана ном дорад.

2) **Рюкюӣ**, эҳтимол ба забони японӣ хеши дошта бошад.

3) **Забони Корея** — осорхон хаттии аввалин бо хати иероглифии хитой аз асри IV эраи мо боқи мондаанд, аз асри XV хати халқии Корея «Онмун» ба вуҷуд омадааст, ки системаи графикаи он хуруфи ҳиҷоӣ мебошад.

4) **Айнӣ**.

## XX. Забонҳои эскимосӣ (дар СССР ва ШМА).

1) **Эскимосӣ**. 2) **Алеутӣ** — эҳтимол ин забонҳо бо забонҳои палеоосиёгӣ муносибати хешӣ дошта бошанд, аммо то ҳол ҷаҳат ал-

<sup>1</sup> Палеоосиёгӣ — шартан ҳамин тавр номида шудааст, зеро дар ин ҷо танҳо забонҳои гуруҳи чукотӣ забонҳои хешро ташкил диҳанд ҳам, забонҳои дигар ҷаҳат аз руи аломати ҷуғрофӣ ба ин гуруҳ дохил карда шудаанд.

қай ҳеши доштани забонҳои гуруҳи чуқотӣ маълум гардидаасту халос.

### *XXI. Забонҳои Америкаи Шимолӣ.*

1) **Забонҳои алгонкиинӣ** (Массачусетс, делавар, мохеган, микмах, фокс, кри, оджпбве, потаватомӣ, иллинойс, шейени, блакфут, арапахо ва м. ин). 2) **Ирокезӣ** (чироки, тускарора) ва ғайра. 3) **Сиу** (билокси, офо, тутело, котлеба). 4) **Натчез** — муског (натчез, алабама, чикасав, чоктав).

5) **Атабаски** (хайда, тэингит, навахо, цимшиан, кутенаи, хупа, матом ва ғайра).

6) **Мосӣ** (кватиутл, чехалия, калиспел, нутка, чимакум, килеуте ва ғайра). 7) **Пенути**. 8) **Хока** (карок, шаста, яна, чимарико, помо, салина).

### *XXII. Забонҳои Америкаи Марказӣ*

1) **Уто-астеки** (нахуатл, шошоне, хопи ва ғайра).

2) **Майя** (мэм, кекчи, киче, какчикол, покончи, покомам, иксил, тзелтал, тзотзил, тоджолабал, чол, юкатек, чорти, хуакстек ва ғайра).

Забонҳои майя то омадани европоиён ба дараҷаи олии мадания расида, соҳиби хат буданд, ки он хатро ҳоло олимони омукта истодаанд.

3) **Забонҳои дигари Америкаи Марказӣ**: отоманг, мискита-матагальна, чибча ва ғ.

### *XXIII. Забонҳои Америкаи Ҷанубӣ*

1) **Тупи-Гуарани**. 2) **Кечуа** — забони давлати қадими инкҳо дар Перу, ҳоло дар Перу, Боливия, Эквадор қорӣ аст. 3) **Аравакӣ**. 4) **Араукани**. 5) **Чон**. 6) **Алакалуф**. 7) **Пано**. 8) **Гуруҳи карибӣ**. 9) **Же**.

## **ЗАБОНҲОИ ИТТИҶОҶИ СОВЕТӢ АЗ РУИ МУНОСИБАТИ ГЕНЕАЛОҶӢ**

Чунон ки зикр гардид, дар ИттиҶоҶи Советӣ забонҳои бисёр оилаҳо ва як қатор гуруҳҳо ҷойгиранд. Аз байни забонҳои гуруҳи славянии оилаи ҳиндуевропей дар ҳудуди ИттиҶоҶи Советӣ забонҳои русӣ, украинӣ ва белорусӣ маълум ва машҳуранд.

Аз забонҳои славянӣ—калонтарин, бойтарин ва яке аз забонҳои маданияи ҳозира забони русӣ мебошад. Ин забон кайҳо боз дар арсан байналхалқӣ ном баровардааст. Аз гуруҳи забонҳои романи дар СССР забони молдавиро мебинем. Аз забонҳои оилаи ҳиндуевропей забони арманӣ (забони давлатии РСС Арманистон) ҳам мавқеи калонро ишғол менамояд.

Ба гуруҳи забонҳои эронии оилаи ҳиндуевропей забонҳои тоҷикӣ (забони давлатии РСС Тоҷикистон), забонҳои помири (дар ВАБК), осетинӣ (дар РСС Осетияи Шимолӣ ва Виляти Автоно-



ми Осетияи Чанубӣ); забонҳои талыши ва тотӣ (дар РСС Озарбойҷон) дохил мешаванд.

Дар Иттифоқи Советӣ боз забонҳои гуруҳи балтики-литваги ва латыши (забонҳои давлатии РСС Литва ва РСС Латвия) мавҷуд аст. Аз забонҳои угрофинӣ (финӣ-угорӣ) инҳо дар Иттифоқи Советӣ ҷой гирифтаанд: эстонӣ (забони давлатии РСС Эстония), карелӣ ва финӣ (дар Карелия), инчунин забонҳои мордовӣ, марий, удмуртӣ, комӣ-зырянӣ (дар ҳамин Республикаҳои Автономии Советии Социалистӣ), мансий (вогулӣ) ва хантӣ (остягӣ) — дар ҳавзаи дарёи Об, забонҳои самоедӣ (ненеҷӣ, тавғӣ, селькунӣ ва дигарҳо).

Ақсарияти забонҳои оилаи туркӣ дар ҳудуди Иттифоқи Советӣ машҳуранд: озарбойҷонӣ, туркманӣ, узбекӣ, қазоқӣ, қирғизӣ (забонҳои давлатии ин республикаҳои иттифоқӣ), бошқирдӣ, чувашӣ, тоторӣ, қарақалпоқӣ, якутӣ (забонҳои ин Республикаҳои Автономии Советии Социалистӣ), Ба оилаи туркӣ инчунин забонҳои муғулӣ (РАСС Бурятия), Олтои қуҳӣ, тувинӣ, хакасӣ (дар ҳамин вилоятҳои автономӣ) ва забони шорӣ (дар кишвари Краснояр) тааллуқ доранд.

Дар Иттифоқи Советӣ ҳамаи забонҳои иберӣ-қавқазӣ (ғайр аз убыхӣ ва баскӣ) ҷой гирифтаанд: гурҷӣ, абхазӣ, адыгей, қабардинӣ, аварӣ, даргинӣ, лаки, лезгинӣ, табасаранӣ.

Дар Иттифоқи Советӣ, дар Сибирь ва Шарқи Дур чунин забонҳо мавҷуданд: тунгусӣ-эвенӣ, ламутӣ (ё звенӣ), негидалӣ, забонҳои манҷурӣ-удей, гольдӣ (ё нанай), забонҳои палеосиёӣ дар қанорҳои шимолу шарқии СССР: чукотӣ, қорякӣ, ительменӣ (қамчадалӣ), алеутӣ, одулӣ (юкагирӣ) ва ғайра. Бисёре аз ин забонҳо дар замонҳои Ҳокимияти Советӣ соҳиби хат гардидаанд.

## ТАСНИФОТИ ТИПОЛОГИИ (МОРФОЛОГИИ) ЗАБОНҲО

Таснифоти типологии забонҳо аз таснифоти генеалогӣ дида, дертар ба вучуд омад. Масъалаи «типи забон»-ро, пеш аз ҳама, романтикҳо ба миён гузоштаанд.

Романтизм ҷараёни идеологии мебошад, ки дар асрҳои XVIII ва XIX қомеъбихони идеяии миллатҳои буржуазиро ифода мекард. Дар баробари он ки маҳз романтизм идеяи халқчиғӣ ва историзмро ба миён гузошт, дар шахсияти намоёндоғони дигари худ ба ақиб баргашта, ба давраи қуҳнаи асри миёна ру оварданро тарғиб менамуд.

Ақидаи романтикҳо аз ин иборат буд: «руҳи халқ» дар мифҳо, дар санъат, адабиёт ва забон зохир мешавад. Аз ин ҷо худ аз худ чунин ҳулосаи табиӣ мебарояд, ки бо ёрии забон «руҳи халқ»-ро доништан мумкин аст. Ҳамин тавр, қитоби дохили романикҳои немис Фридрих Шлегель (1772—1829) «О языке и мудрости индейцев» (1909) аз ҷоп мебарояд. Дар асоси муқоисаи забонҳои Фридрих Шлегель забони санскритро бо юнонӣ, латинӣ ва забонҳои туркӣ муқоиса намуда, ба чунин ҳулосаи меояд:

1. Ҳаман забонҳоро ба ду тип чудо кардан мумкин аст: Флективӣ ва аффиксдор.

2. Хар як забон пайдо шуда, дар ҳамон як тип мемонад.

3. Ба забонҳои флективӣ «бой будан, устуворӣ ва дарозумрӣ» хос буда, забонҳои аффиксдор (аналитикӣ) «аз аввали пайдоиши худ тараққинакунанда, камбағал ва сунъӣ мебошанд».

Ф. Шлегель аз руи тағйир ёфтани ва тағйир наёфтани решаҳо забонҳоро ба ду гуруҳ: флективӣ ва аффиксдор (аналитикӣ) чудо кардааст.

Ф. Шлегель дар забонҳои флективӣ мавҷуд будани аффиксдор ба зур эътироф мекард, аммо пайдоиши шакли грамматикиро дар ин забонҳо ҳамчун флексияи дохилӣ маънидод менамуд.

Ба ҳамзамонони Ф. Шлегель маълум гардид, ки ҳаман забонҳои дунёро ба ду тип чудо кардан мумкин нест. Масалан, дар ин сурат забони хитиро ба қадом тип дохил бояд кард, ки вай флексияи дохилӣ ва аффиксацияи мунтазам надорад.

Бародари Ф. Шлегель — Август-Вильгельм Шлегель (1767—1845) дар ин бобат эътирози забоншиносонро ба назар гирифта, таснифоти типологии бародарашро аз нав қор карда мебарояд. («Заметки о провансальской языке и литературе», 1818) ва се тип забонҳоро муайян менамояд: 1) флективӣ, 2) аффиксдор, 3) аморфӣ (решагӣ) (ба забони хитой хос аст), инчунин дар забонҳои флективӣ ду имконияти сохти грамматикиро таъин мекунад: синтетикӣ ва аналитикӣ.

Ақнун саволе ба миён меояд, ки бародарон Шлегельҳо аз чӣ чиҳат ҳақ ва аз қадом чиҳат ноҳақ буданд? Онҳо дар ин бобат ҳақ буданд, ки тип забонро на аз чиҳати лексикӣ, балки аз руи сохти грамматикӣ муайян мекарданд. Дар доираи забонҳои ба онҳо дастрас бародарон Шлегельҳо тафовути забонҳои флективӣ, агглютинативӣ ва решагиро (аморфиро) дуруст таъин намуданд, аммо шарҳу эзоҳ додани сохти ин забонҳо қобили қабул шуда наметавонад.

Аввал ин ки дар забонҳои флективӣ ҳаман морфология фақат аз флексияи дохилӣ иборат нест. Дар бисёр забонҳои флективӣ асоси грамматикаро аффиксация ташкил дода, роль ва мавқеи флексияи дохилӣ хеле маҳдуд аст. Дуюм ин ки забонҳои тип хитиро аморфӣ номидан мумкин нест, зеро забон бе шакли грамматикӣ вучуд дошта наметавонад, аммо шакл дар забон бо тарзу роҳҳои гуногун зоҳир мегардад. Сеюм ин ки забонҳоро баҳо додани бародарон Шлегельҳо ба пасткунии ҳуқуқи як гуруҳи забонҳо ва ситониш намудани забонҳои дигар оварда мерасонад.

Масъалаи тип забонҳоро Вильгельм-Гумбольдт (1767—1835) чуқуртар омӯхтааст. Гумбольдт романтик-идеалист буд. Мақоми вай дар филология ва мақоми ҳамзамонаш Гегель дар философия як ҳел аст. Бинобар ин бисёр фикрҳои Гумбольдт дар забоншиносии советӣ қобили татбиқ шуда наметавонанд.

Ғайр аз се тип забонҳо, ки бародарон Шлегельҳо қайд карданд, Гумбольдт тип чорум — полисинтетикиро эътироф менамояд,

барон ҷодан ин типн забон. термини инкорпорация истеъмола мешавад, ки маънон он «ба таркиби худ дохилкунӣ», «пайвастанавӣ» мебошад.

Хусусияти ин типн забонҳо аз он иборат аст, ки дар онҳо ҷумлаҳо мисли калимаҳои мураккаб сохта мешаванд, яъне калимаҳои решаҳо ба якдигар васл шуда, ҳам калима ва ҳам ҷумларо ташкил медиҳанд. Ҷузъи ин унсур ҳам калима ва ҳам аъзон ҷумла мебошад.

Аввали ин калима-ҷумла — мубтадо, охири он — хабар ва дар мобайн аъзоҳои пайрав — пуркунанда, муайянкунанда ва ҳол мебошанд. Мисол аз забони ҷукотӣ: ты-ата-каа-нмы-ркин-ман гавазн-ҳои фарбеҳро мекушам (ман — фарбеҳ — гавазн — куштан — кардан). Баъдтар ин типн забонҳо аз доираи диққат хориҷ карда шуд. Масалан, забоншиноси Бузургтарини миёнаи асри XIX Август Шлейхер ба таснифоти типологии Шлегельҳо бо асосҳои нав ру меовард.

Шлейхер шогирди Гегель буд ва боварии қатъӣ дошт, ки ҳамаи он чизе, ки дар ҳаёт ба вуқӯъ меояд, се давраро аз сар мегузаронад: тезис, антитезис ва синтез. Бинобар ин се типн забонро дар се давра ба эътибор гирифта лозим аст. Ба ин восита Шлейхер ҷунии мешуморад, ки забон ҳам монанди ҳар гуна организм пайдо мешавад, инкишоф меёбад ва мемирад.

Таснифоти типологии Шлейхер забонҳои инкорпорационӣ (полисинтетикӣ)-ро безътибор гузошта, се типн забонҳоро аз руи ду имконият — синтетикӣ ва аналитикӣ ба назар мегирад. Таснифоти Шлейхер ба тарзи зер воқеъ шудааст:

I **Забонҳои решагӣ** (аморфӣ): хитой, бирмагӣ.

II **Забонҳои агглютинативӣ:**

1. Типн суффиксдор: забонҳои туркӣ ва финӣ.
2. Типн префиксдор: забонҳои банту.
3. Типн инфиксдор: забони баҷбий.
4. Решан суффиксдор ва калимаи ёридиҳанда: забони тибетӣ.

III **Забонҳои флективӣ:** семитӣ, ҳиндуевропей, романӣ ва англисӣ.

Шлейхер забонҳои аморфиро ба давраи қадим, агглютинативиро ба давраи гузариш, флективии қадимро ба давраи инкишофи пурра ва флективии ҳозираро ба давраи таназзул мансуб медонист.

Дар як вақт бо Шлейхер Г. Штейнталь (1821—1899) ҳам таснифоти типн забонҳоро пешниҳод кардааст. Штейнталь ҳамаи забонҳоро ба шаклдор ва бешакл ҷудо мекунад. Ӯ дар тахти калимаи шакл ҳам шакли калима ва ҳам шакли ҷумларо ба назар гирифтааст.

Забонҳои, ки дар онҳо калимаҳои тағйир намеёбанд, яъне хосияти калиматағйирдиҳӣ надоранд, Штейнталь онҳоро забонҳои пайвастанавӣ андаи бешакл (забонҳои ҳинду хитой) ва шаклдор (забони хитой) номида, забонҳои, ки дар онҳо калимаҳои тағйир меёбанд, забонҳои шаклтағйирёбанди бешакл ва шаклдор меномад. Мувофиқи ақидаи Штейнталь дар ин забонҳо (бешакл) шакли калима ба воситаи такрор ва префиксҳо (забони полинезӣ), ба воситаи суф-

фиксҳо (забонҳои туркӣ, муғулӣ, фини угорӣ), ба воситаи инкорпорация (забони ҳиндуҳои Америка) тағбир меёбад ва дар забонҳои шаклдор ин тағбирот бо иловаи элементҳо (забони мисрӣ), бо ёрии флексияи дохилӣ (забонҳои семитӣ) ва дар забонҳои ҳиндуевропейӣ бо ёрии «суффиксҳои ҳақиқӣ» ба вуҷуд меояд.

Ин гуна таснифот, монанди баъзе таснифотҳои баъдина, таснифоти Гумбольдтро такмил медиҳад, аммо мафҳуми «шакл» дар он ба тарзи дигар фаҳмида мешавад.

Дар солҳои 90 асри XIX **Ф. Мистели** (1898) таснифоти Штейнтальро аз руи идеяи тақсимои забонҳои шаклдор ва бешакл аз нав кор карда баромад. Қимати асосии ин таснифот аз он иборат аст, ки **Ф. Мистели** дар байни забонҳои, ки танҳо аз реша (хитой) иборатанд ва забонҳои, ки фақат асос (малай) доранд, фарқ гузоштааст.

**Н. Финк** (1909) ба асоси таснифоти худ принципи сохташавии ҷумла ва характери алокаи аъзоҳои ҷумла, махсусан масъалаи мувофиқатро мегузорад. Дар ин асос **Финк** ҳашт типи забонҳоро нишон додааст: 1) хитой, 2) гренландӣ, 3) субия, 4) туркӣ, 5) самоанӣ (ва забонҳои дигари полинезӣ), 6) арабӣ (ва забонҳои дигари сомӣ), 7) юнонӣ (ва забонҳои дигари ҳиндуевропейӣ), 8) грузинӣ.

Қаъби назар аз ин гуна мушоҳидаҳои мохирона дар хусуси забонҳо ҳамаи ин се намуди таснифот асоси мантиқӣ надорад ва меёри бозтимои ҳалли типологияи забонҳо шуда наметавонад.

Аз ҳамаи инҳо таснифоти морфологие, ки **Ф. Ф. Фортунатов** (1892) муқаррар намудааст, мантиқноктар мебошад, аммо вай аз руи дарбаргирии забонҳо нокис шуморида мешавад. **Ф. Ф. Фортунатов** сохташавии шакли калима ва муносибати қисмҳои морфологияи онро дар маркази диққат мегузорад. Аз ин ҷиҳат, вай забонҳоро ба чор тип ҷудо мекунад:

1) Забонҳои агглютинативӣ.

2) Забонҳои флективӣ-агглютинативӣ. Ба ин ҷо забонҳои сомӣ дохил мешаванд. Дар ин забонҳо муносибати байни асос ва аффикс мисли забонҳои агглютинативӣ мебошад.

3) Забонҳои флективӣ. Ба ин гуруҳ забонҳои ҳиндуевропейӣ мансубанд.

4) Забонҳои решагӣ. Ба ин гуруҳ забонҳои хитой, сиамӣ ва дигарҳо дохиланд. Дар ин гуруҳи забонҳо реша на як ҷузъи калима, балки ҳуди калимаро ташкил медиҳад ва он реша на фақат содда, балки мураккаб ҳам шуда метавонад.<sup>1</sup>

Дар ин таснифот забонҳои инкорпорационӣ (полисинтетикӣ) аз эътибор соқит шудаанд, инчунин дар ин ҷо забонҳои гурҷӣ, греландӣ, малай-полинезӣ ҳам дохил нашудаанд, ки ин нопуррагӣ ва нокисии онро нишон медиҳад, аммо қаъби назар аз ин, дар вай фарқи сохташавии калимаҳо дар забонҳои сомӣ ва ҳиндуевропейӣ хеле эҳтиёткорона зикр ёфтааст, ки ин масъаларо то вақтҳои охир забоншиносон қайд накарда буданд. Таснифоти типологияи навро забон-

<sup>1</sup> **Ф. Ф. Фортунатов**. Избранные труды, т. 1, 1965, стр. 154.

шиноси америкой Э. Сепир (1921) пешниҳод намудааст. Э. Сепир кушиш кардааст, ки таснифоти пешниҳодкардаи вай «чамъбастку-нанда» бошад. Вай чунин мешуморад, ки ҳангоми таъин намудани таснифоти забонҳо танҳо аз як ҷиҳат амал кардан дуруст нест, дар ин ҷо чандин ҷиҳати забонҳоро бояд ба ҳисоб гирифт. Бинобар ин Э. Сепир ифодаи типҳои гуногуни мафҳумро ба асоси таснифоти худ гузошта, забонҳоро ба чунин гуруҳҳо ҷудо кардааст: 1) решаги, 2) деривационӣ, 3) омехтаи реляционӣ, 4) ҳолис реляционӣ.

Агар мафҳуми алоқаи калимаҳо бо мафҳуми маънои лексикӣ якҷоя ифода ёбад, ин маънои омехтаи реляционӣ буда, агар берун аз калима, масалан, бо ёрии тартиби калима, калимаҳои ёридиҳанда ва интонация ифода шавад, ин мафҳуми ҳолис реляционӣ ба шумор меравад.

Аспекти дуюми Э. Сепир ҳуди ҳамон ҷиҳати техникӣ ифодаи муносибат мебошад, ки дар ин ҷо ҳамаи воситаҳои грамматикӣ ба чор гуруҳ ҷудо карда шудаанд:

а) изоляция (яъне воситаи калимаҳои ёридиҳанда, тартиби калима ва интонация), б) агглютинация, в) фузия (муаллиф аффиксацияро ба ду гуруҳ ҷудо кардааст, зеро тамоли грамматикӣ он гуногун аст), г) символизация (дар ин ҷо флексияи дохили, такрор ва зада якҷоя шудаанд).

Аспекти сеюми Э. Сепир аз дараҷаи «синтезшавӣ» дар грамматика (аз се зина) иборат аст: аналитикӣ, синтетикӣ ва полисинтетикӣ. Ба Э. Сепир муяссар шудааст, ки 21 забонро бомуваффақият номбар кунад.<sup>1</sup> Аммо аз ҳамаи таснифоти вай ҷӣ будани «типи забон» маълум нагардидааст.

Ба ҳамин тарик, масъалаи таснифоти типологии забонҳо, қатъи назар аз он ки дар давоми 150 сол доир ба он бисёр асарҳои ҷолиби диққат навишта шудаанд, ҳамоно ҳалли дурусти худро наёфтааст. Танҳо ҳаминаш маълум аст, ки типи забонро, пеш аз ҳама, аз руи сохти грамматикӣ он, ки хеле устувор аст ва бо ҳуди ҳамин хусусияти забонро ба тартиб медарорад ва нигоҳ медорад, муайян кардан лозим аст.

Ба ин таснифот инчунин сохти фонетикӣ забонро низ илова кардан лозим меояд, ки дар ин бора ҳануз Гумбольдт ҳам фикр ронда буд, аммо вай онро дар амал татбиқ карда натавонист, зеро дар замони зиндагии вай фонетика ҳануз чун як фанни махсуси забоншиносӣ қарор нагирифта буд.

Тадқиқоти типологӣ чунин ду вазифаро пеш мебаронад:

1) Тартиб додани типологияи умумии забонҳои ҷаҳон, ки ба ин ё он гуруҳ мансубанд. Барои ин танҳо як методи тасвири кифоя набуда, методи муқоисавӣ-таърихиро ҳам истифода бурдан лозим аст, аммо онро на ба дараҷаи илми грамматикашиносӣ ҷавон, балки бо дониши ҷуқур ва тасвири факту ҳодисаҳои лингвистӣ ва ҷо-нунӣ бояд истифода бурд, то ки барои ҳар як гуруҳи забонҳои ҳеш модели типологиро тартиб додан мумкин бошад (модели забонҳои

<sup>1</sup> Э. Сепир. Язык, тарҷумани русии А. М. Сухотин, 1934, сах. 111.

туркӣ, сомӣ, славянӣ ва мисли инҳо). Дар ин сурат чизҳои хусусӣ чузъӣ, номунтазамро партофта, типӣ забонро ҳамчун чизи бутун гирифтаи мумкин аст.

2) Тасвири типологии забонҳои алоҳида аз рӯи хусусиятҳои индивидуалии онҳо, чудо кардани ҳодисаҳои мунтазам ва номунтазам. Ин ҷиҳати масъала барои муқоисаи дутарафаи забонҳо, бо мақсадҳои амалии тарҷуманӣ ҳар гуна типӣ забон, инчунин тарҷуманӣ машинӣ ва дар навбати аввал барои тадқиқи методикаи омӯхтани ин ё он забони ғайримодарӣ зарур аст. Аз ин ҷиҳат, чунин тасвири индивидуалӣ-типологӣ барои ҳар як ҷуфти забонҳои муқоисашаванда бояд ғуногун бошад.

## Боби VII

### ПАЙДОИШИ ЗАБОН ВА ТАРАҚҚИЕТИ ТАЪРИХИИ ОН

Масъалаи пайдоиши забон аз давраҳои ҳале қадим диққати одамонро ба худ кашида меояд. Ҳануз то давраи ба вуҷуд омадани илми забоншиносӣ проблемаи пайдоиши забон (нутқ) мавриди муҳокимаи мутафаккирони ғуногун қарор гирифтааст, зеро ин масъала ба пайдоиши ҳуди инсон ва умуман ҳаёт алоқаи зич дорад. Дар Юнон ва Рими қадим ба масъалаи пайдоиши забон Платон ва Аристотель, Лукреций ва дигарҳо диққати махсус додаанд. Дар давраи нав ба ин проблема Локк ва Лейбниц, Руссо ва Гердер машғул шудаанд. Дар Россия масъалаи пайдоиши забон аз тарафи Ломоносов ва Радищев ба миён гузошта шуд. Дар замони мо проблемаи пайдоиши забон на таҳқиқоти асосии забоншиносӣ, балки материализми таърихӣ қарор ёфтааст.

Мавҷудияти ҳар як забон дар асоси фактҳои материалии он (фонетика, лексика, грамматика бо ёрии хат) муқаррар карда мешавад, вале «забони ибтидоӣ» соҳаи тахмин ва гипотезаи умумӣ мешавад. Аз ин ғуна забони «ибтидоӣ» осоре боқӣ намондааст. Даръёфт намудани забони ибтидоӣ, ки дар хат акс наёфтааст, аз имкон берун аст. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки пайдоиши забон ва методҳои омӯхтани ташаккули забонҳои маълум чизҳои ғуногунанд. Ба ҳамин тарик, забони ибтидоиро тадқиқ намудан ва дар таҷриба санҷидан имконият надорад.

Ба ҳар ҳол, ин масъала аз давраҳои қадим диққати инсониятро ба худ кашидааст. Дар афсонаҳои динӣ пайдоиши забон ғуё тухфаи илоҳӣ бошад, ба қудрати илоҳӣ вобаста карда мешавад. Чунин афсонаҳои динӣ аз ҳақиқат дур буда, ҳеч ғуна асоси илмӣ надоранд.

Олимони буржуазӣ забон ва пайдоиши онро ба таърихи ҷамъияти инсонӣ ва ҳодисаи ҷамъиятӣ вобаста накарда омӯхтани мешуданд.

Бинобар ин масъалаи пайдоиши забонро ҳар қадам ба таври худ маънидод менамояд, ки ин ба таълимоти марксистӣ мувофиқ

меояд. Дар бораи пайдоиши забон аз давраҳои қадим боз назарияҳои гуногун мавҷуданд, ки асоситарини онҳо аз инҳо инҳоро ба ҳисоб мегиранд: 1) тақлиди овозӣ, 2) нидой, 3) садоҳои меҳнати, 4) аҳди синалӣ.

## 1. НАЗАРИЯИ ТАҚЛИДИ ОВОЗӢ

Асосгузори ин назария мутафаккири бузурги немис Лейбниц (1647—1716), пайрави ӯ забоншиноси Швейцария Ш. Балли (1865—1947) чунин мешуморанд, ки одамон садоҳои дар табиат бударо шунида (шарҳи об, хониши паррандаҳо, аз қушҳои афтида садо пайдо кардани сангҳо ва дигар гуна садоҳо) ба онҳо тақлиддан овоз баровардаанд ва калимаҳо эҷод намудаанд. Баъдҳо одамон ин гуна овозҳои тақлидро тез-тез такрор карда, дар ҳамин асос рафта-рафта забон пайдо кардаанд. Тарафдорони ин назария чунон ки мебинем, ҳодисаи чамбъиятӣ будани забонро ба назар гирифта, асоси пайдоиши забонро овозҳои тасодуфии табиӣ ҳисоб мекунанд. Дуруст аст, ки дар ҳамаи забонҳо каму беш калимаҳои тақлидӣ мавҷуданд, монанди гурриш, чаҳ-чаҳ, ак-ак, шав-шув, аз-ав ва ғайра. Лекин адади ин гуна калимаҳо хеле кам аст, сони тақлиди овоз танҳо ба предметҳои мансубанд, ки хосияти садобарорӣ доранд. Вале предметҳои, ки монанди санг, хона, чуб ва бисёр дигарон ба чунин хосият соҳиб нестанд, чӣ тавр ном дода шудаанд? Мавҷудияти калимаҳои тақлиди овозиро дар забонҳо инкор кардан мумкин нест. Онҳо ба андозаи кам ҳам бошанд, мавҷуданд. Аммо пайдоиши забонро ба ин гуна роҳи механикӣ вобаста донистан ҳатто. Ғайр аз ин, барои он ки одамон ба овозҳои гуногуни табиат, ҳайвонот, паррандагон ва ғайра тақлид кунанд, бояд дар навбати аввал аппарати нутқи тараққикарда дошта бошанд, вагарна тақлидкунӣ муяссар нахоҳад гашт. Агар номи баъзе предметҳои паррандаҳо ё ҳайвонот аз садои он гирифта шуда бошад (монанди қижжак, чирчирок, қурбоққа, фирфирок) пас чаро дигар предметҳои, ҳайвонот ва қонварон ба тарзи дигар номида шудаанд ва қатъи назар аз яқхела будани овозашон дар ҳар забон ҳар хел ном гирифтаанд.

Аз ин ҳолат, ки назарияи тақлиди овозӣ масъалаи пайдоиши калимаҳои тақлидро дар бар гирад ҳам, пайдоиши забонро аз нуқтаи назари илмӣ исбот карда наметавонад.

## 2. НАЗАРИЯИ НИДОӢ

Асосгузори ин назарияи нидой дар Юнони қадим эпикуристҳо буданд. Назарияи онҳо ҳатто дар асрҳои XVII—XVIII ва то асри XIX ба худ тарафдор дошт. Дар асоси ин назария эмоцияе меистад, ки дар натиҷаи ҳодисаҳои табиӣ дар инсон ба вучуд меояд. Ин нук-

<sup>1</sup> Эпикуристҳо—пайравони файласуфи материалисти қадими Юнон Эпикур (солҳои 341—270 то эрон мо).

таи назарро дар асри XVIII Жан-Жак Руссо (1712—1778) ва пайра-  
ви у файласуфи немис Гердер (1744—1803) низ тарафдорӣ менаму-  
данд. Мувофиқи нишондоди ин назария забон дар натиҷаи талаботи  
табиӣ одамон ба вучуд омадааст, яъне калимаҳои аввалини  
одамони ибтидоӣ хусусиятҳои эмоционали дошта, аз овозҳои про-  
дакувандаи ҳиссиёту ҳаяҷони инсонӣ иборат будаанд ва аз руи та-  
лаффузи овозҳои одатшуда пайдо шудаанд. Яъне ҳодисаҳои табиӣ  
дар инсон як ҳиссиёт ва ҳаяҷони руҳӣ (эмоция) ба вучуд меоваранд,  
ки забон маҳсули ҳамон эмоция мебошад. Забони овозӣ гуё акси  
овозҳои табиӣ мебошад.

Маълум аст, ки халқҳои миллатҳои гуногун (русҳо, англисҳо,  
французҳо, узбекҳо, тоҷикҳо) таъсири дард, гуруснагӣ, ташнагӣ,  
гармӣ, ғаму андух, шодию хурсандӣ ва ғайраҳоро як хел ҳис меку-  
нанд, аз ин ҷост, ки калимаҳои нидой бояд дар ҳамаи он халқҳо як  
хел номӯда шаванд. Ҳол он ки дар ҳақиқат ин тавр нест, дар ҳар  
халқ ин гуна ҳиссиётҳо бо калимаҳои гуногун ифода карда меша-  
ванд.

Ин назария ҳам монанди назарияи якум аз ҷиҳати илмӣ пайдо-  
иши забонро дуруст исбот карда наметавонад. Нидоҳои дар аввали  
ҷамъияти ибтидоӣ пайдошударо ҳоло ҳам одамон вобаста ба ҳодиса-  
ҳои табиӣ кор мефармоянд. Ин хел нидоҳо дар олами ҳайвонот  
ҳам ҷой доранд. Бо вучуди ҳамаи ин, нидоҳои калимаҳои шартӣ буда,  
аз маъно мантиқ холианд. Инчунин дар ҳар як забон адади нидоҳо  
хеле кам аст. Дар забони тоҷики, масалан, ҳамагӣ зиёда аз 30  
калимаи нидой мавҷуд асту бас. Худи ҳамин ҳам ба он шаҳодат  
медихад, ки аз калимаҳои нидой пайдо шудани забон номумкин  
аст. Пас, ин назария ҳам асоси илмӣ пайдоиши забон шуда наме-  
тавонад.

### 3. НАЗАРИЯИ САДОҲОИ МЕҲНАТӢ

Ба назар чунин мерасад, ки назарияи садоҳои меҳнатӣ дар пай-  
доиши забон назарияи марксистӣ мебошад. Ин назария дар асри  
XIX дар асарҳои материалистони вульгарӣ (Л. Нуаре, К. Бюхер)  
зӯхур карда, ба он асос ёфтааст, ки забон аз садоҳое, ки дар нати-  
ҷаи меҳнати коллективона пайдо мешаванд, ба вучуд омадааст. Ам-  
мо ин гуна «садоҳои меҳнатӣ» танҳо воситаи тартибу қори меҳнат  
буда, ҳеч чизро, ҳатто эмоцияро ҳам ифода карда наметавонанд.  
Онҳо дар аснои иҷрои ягон кор танҳо воситаи иловагии техникӣ шу-  
да хизмат мекунанду халос. Ин гуна шавқунҳо ё садоҳои меҳнатӣ  
ҳеч як функция, на функцияи коммуникативӣ, на номинативӣ ва на  
экспрессивиро адо карда наметавонанд.

Маълум аст, ки ин гуна садоҳои меҳнатӣ ҳоло ҳам ҷой доранд.  
Ин садоҳо аз доираи забон берунанд. Он ақидае, ки ин назарияро  
бо назарияи меҳнати Ф. Энгельс наздик ва монанд мешуморад, ба

1 Инг. М. Фозилов, Х. Хусейнов. Пайдоиши забон ва инкишофи он,  
Душанбе, 1963, саҳ. 6.

уллӣ ғалат аст. Нодурустии ин фикр аз он ҳам аён аст, ки Энгельс  
дар хусуси «садоҳои меҳнатӣ» сухан нарондааст. Пайдоиши забон  
на шароит ва эҳтиётҳои тамоман дигар вобастагӣ дорад.

### 4. НАЗАРИЯИ АҲДИ СОЦИАЛӢ

Назарияи аҳди социалӣ дар миёнаи асри XVIII ба вучуд омада-  
аст. Асосгузори ин назария Жан-Жак Руссо, Адам Смит ва дигар  
арбобони маорифпарвари ин аср буданд. Онҳо меғуфтанд, ки забон  
дар натиҷаи аҳду паймон кардани ҷамъияти одамон пайдо шуда-  
аст. Гуё забонро ҷамъияти одамон маслиҳат карда, ба вучуд овар-  
дааст, ба предметҳои дар маҷлисо ном мондаанд.

Дар ин муҳокимаронӣ ҳақиқати ҳол аз он иборат аст, ки дар  
давраҳои минбаъдаи тараққиёти забон дар бораи ин ё он калима,  
маҳсусан дар соҳаи терминология, имконияти маслиҳат кардан ба  
амал омад. Масалан, дар соли 1892 дар Женева дар съезди байнал-  
халқии химикҳо терминҳои химиявӣ муайян карда шуданд, ки онҳо  
то ҳол ҳам дар тамоми забонҳо ба қор бурда мешаванд. Аммо ба-  
рон омӯхтани забони давраи ибтидоӣ ҳеч гуна асоси илмӣ надошта-  
ни ин назария худ аз худ маълум аст. Пеш аз он ки калимаҳои уму-  
мӣ ёқод карда шаванд, одамон бояд соҳиби забон бошанд, зеро бе  
забон маслиҳат ё гуфтугӯ кардан аз имкон берун аст. Забон воси-  
та ё олатест, ки бо ёрии он одамон бо якдигар алоқа мекунанд,  
фикр баён мекунанд ва фикри якдигарро мефаҳманд.

Ҳамаи ин назарияҳо масъалаи пайдоиши забонро аз пайдоиши  
худӣ одам ва коллективҳои аввалини одамон ҷудо карда маънидод  
менамоянд. Ҳол он ки забон ва қонунҳои инкишофи онро дар як-  
ҷоягӣ бо таърихи халқ омӯхтан лозим аст. Забон ба ҷумлаи ҳоди-  
саҳои ҷамъияти дохил аст, ки дар тамоми муддати мавҷудияти  
ҷамъияти амал мекунад. Забон баробари пайдо шудан ва тараққӣ  
кардани ҷамъият пайдо мешавад ва тараққӣ мекунад, баробари  
мурдани ҷамъият аз байн меравад. Бе ҷамъият забон нест ва бе  
забон ҷамъият вучуд надорад.

Ба ҳамин тарик, он назарияе, ки тарафдорони он (дар асри  
XIX—Л. Гейгер, В. Вундт ва дар асри XX Я. Ван-Гиннекен, Н. Я.  
Марр) то забони овозӣ вучуд доштани забони имову ишоратро пеш  
меронданд, низ нодуруст ва ғайримарксистӣ мебошад. Пеш аз за-  
бони овозӣ мавҷуд будани забони имову ишорат (забон кинетикӣ)  
дар ҳеч гуна факт тасдиқи худро наметавонад. Забони имову ишорат  
ҳаргиз забон шуда наметавонад. Вай ба одамони соҳиби забон ҳам-  
чун як воситаи ёрирасон хизмат мекунаду бас. Забони имову ишо-  
рат воситаи иловагӣ буда, ба мафҳумҳои конкретӣ (предмет, ало-  
мату амал) вобастагӣ надорад. Ғайр аз ин дар зарфи чандин ҳазор  
солаҳо танҳо ба воситаи забони имову ишорат умр ба сар бурдани  
одамон аз имкон берун аст.

Забони овозӣ ё забони қаломӣ ҳамеша забони ягонаи ҷамъия-  
ти инсонӣ буд, ки барои алоқаи байни одамон воситаи қомил шу-



да хизмат мекард. «Забони овозӣ дар таърихи инсоният яке аз он кувваҳое мебошад, ки ба одамон имконият додааст, то онҳо аз олами ҳайвонот чудо шуда, дар ҷамъият муттаҳид гарданд, тафаккури худро тараққӣ диҳанд, истехсолоти ҷамъиятӣ ташкил кунанд, бо қувваҳои табиат бомуваффақият мубориза баранд ва ба он дараҷаи тараққиёт бирасанд, ки мо дар вақти ҳозир дорем».<sup>1</sup>

Чунон ки мебинем, ҳамаи ин назарияҳо (тақлиди овозӣ, нидой, садоҳои меҳнатӣ, аҳди социалӣ, имову ишорат) забонро ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ ба ҳисоб намегиранд. Бинобар ин ҳам масъалаи пайдоиши забонро материалистона исбот карда наметавонанд.

## ПАЙДОИШИ ЗАБОН АЗ НУҚТАИ НАЗАРИ МАРКСИЗМ

Назарияи ҳақиқатан материалистии пайдоиши забонро асосгузори коммунизми илмӣ, дохиёни пролетариати ҷаҳон К. Маркс ва Ф. Энгельс кашф намуданд. Дар ин бора махсусан таълимоти Энгельс ҷолиби диққат мебошад. Ин мутафаккири гениалӣ аз ҷамъияти материалистии таърихи ҷамъият ва таърихи инсоният баромад карда, дар «Муқаддима»-и «Диалектикаи табиат» ном китоби худ шароити пайдоиши забонро ин тавр шарҳ медиҳад:

«Дар натиҷаи муборизаи чандинҳазорсола даст ниҳоят аз пой дифференциация шуда, рост истода роҳ рафтани одат шуд ва инсон аз маймун чудо шуда, барои инкишофи нутқи сараҳ ва кори пурзӯри майна асос гузошта шуд, ба туфайли ҳамин аз ҳамон вақт ин ҷониб дар байни инсон ва маймун як вартаи касногузаре пайдо шуд».<sup>2</sup>

Ягона воситае, ки одамро ба вучуд овардааст, меҳнати маҳсулноки вай мебошад. Пайдоиши забон ҳам ба ҳамин масъала вобаста аст. Меҳнат ва олотҳои он барои ба одам табдил ёфтани маймунҳои одамшакл роли ниҳоят калон бозидааст. «Меҳнат ҳақиқатан ҳам манбаи ҳама гуна сарват мебошад. Аммо вай боз як чизи беандоза аз ин зиёдтар ҳам мебошад. Вай аввалин шарт асосии тамоми ҳаёти инсонӣ мебошад ва он боз ба чунин дараҷае, ки мо дар маънои муайян бояд бигӯем «меҳнат ҳуди одамро офаридааст».<sup>3</sup> Дар пайдоиши забон рост шудани қомати одам ва ба одам бори аввал ҳамчун аслиҳа ё олот ёри расондани даст роли муҳим бозидааст. Вақте ки ҷамъияти одамон аз ҷамъияти маймунҳо чудо шуд, он гоҳ қомати одамон тамоман рост шуда буд. Даст аз вазифаи роҳгардӣ озод шуда, вазифаи дастии худро иҷро кардан гирифт. Дар ин шароит барои пайдо шудани забон замина ба вучуд омад.

Меҳнати одамон аз меҳнати ҳайвонот ба кулӣ фарқ мекунад. Инсон дар процесси меҳнати худ олотҳои истехсолотро ба кор мебарад. Меҳнати инсон меҳнати тараққиқунанда ва ҷамъиятӣ мебо-

<sup>1</sup> И. Сталин. Марксизм ва масъалаҳои забоншиносӣ. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон. Сталинобод, 1951, саҳ. 52.

<sup>2</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 73 (нашри тоҷикӣ).

<sup>3</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, саҳ. 80.

шад. Аммо меҳнати ҳайвонот, паррандаҳо ва мурчаҳо меҳнати та-  
раккинақунанда ва бе олатҳои истехсолот мебошад. Олати меҳна-  
тии ҳайвонот ва паррандаҳо танҳо аз узвҳои бадани онҳо иборат  
мебошад. Масалан, меҳнати мурчаҳо ва оруҳои асал ҳарчанд ки  
санъаткорона, ба дараҷаи баланди архитектории анҷом дода меша-  
вад, аз руи рефлексӣ шартӣ иҷро мешавад. Онҳо чи тавре ки 10—  
12 ҳазор солҳо пеш аз ин меҳнат мекарданд, ҳоло ҳам ҳамон тавр  
меҳнат мекунанд.

«Ҳайвон аз табиати беруна фақат баҳра мебарад ва дар он фа-  
кат ба сабаби мавҷуд будани худ дигаргунӣ ба амал меоварад;  
одам бошад, бо дигаргунӣ ба амаловарандаи худ табиатро ба  
хизмат кардан дар роҳи мақсадҳои худ маҷбур мекунад, бар вай  
ҳукм менамояд ва ин охири фарқи ҷиддӣ одам аз ҳайвонҳои бо-  
қимонда аст ва ҳамин фарқ ҳам натиҷаи меҳнат аст»<sup>1</sup>.

Аввалин асбоби меҳнати инсон дасти вай буд, баъд аз он асбоб-  
ҳои дигар (ҷуб, каланд, бел, теша ва мисли инҳо) ба вучуд ома-  
данд. Баъдҳо одамон дар процесси меҳнати худ аз қувваи ҳайвонот  
монанди фил, шутур, барзагов, асп ва дигарҳо истифода мебарда-  
гӣ шуданд. Баробари тараққиёти даст ва меҳнати яққоя дараҷаи  
дарқунии одамон, ки бар қувваи табиат тадриҷан ҳукмрон мекар-  
диданд, вусъат ёфт. Онҳо дар предметҳои табиат хусусиятҳои нав  
ба нави ноаёнро мунтазам кашф кардан гирифтанд.

Вақте ки одамон аз олами ҳайвонот ҷудо шуда, ҷамъият таш-  
кил доданд, эҳтиёҷи ба якдигар гап задан пайдо карданд. Дар  
ин бора Энгельс ин тавр менависад: «...муҳтасар карда гуем, одам-  
шудаистодагон рафта-рафта ба дараҷае расиданд, ки дар онҳо эҳ-  
тиёҷи чизе ба якдигар гуфтан пайдо шуд. Ин эҳтиёҷ ба худ органи  
худро ба вучуд овард: ҳалқуми тараққинокардаи маймун оҳишта-  
оҳишта ҳам бошад, пай дар пай бо роҳи модуляция барои модуля-  
цияи торафт бештар тараққиқардатаре дигаргун мешуд ва органи-  
ҳои даҳон оҳишта-оҳишта ба талаффуз қардани як садо аз паси са-  
дон дигар омӯхта мешуданд»<sup>2</sup>.

Чунон ки мебинем, вазъияти ҷамъиятии одамон ва меҳнати са-  
маранокӣ онҳо сабаби пайдо шудани забон гардидааст. Забон маҳ-  
сули ҷамъияти инсонӣ мебошад. Бинобар ин забонро ҳодисаи ҷамъ-  
иятӣ-социалӣ меномем. Забон барои алоқа ва муносибати аъзоёни  
ҷамъият воситаи аз ҳама зарур мебошад. Аз ин ру, бе забоне, ки ба-  
роӣ ҷамъият фаҳмо ва барои аъзоёнаш умумӣ бошад, ҷамъият исте-  
техсолоташро бас мекунад, пароканда мешавад ва ҳамчун ҷамъият  
мавҷудияташро аз даст медиҳад.

Ҳамин тавр, эҳтиёҷот ба муомилаи боақлона, ки функцияҳои  
коммуникативӣ, семасиологӣ ва номинативӣ дорад, сабаби пайдои-

<sup>1</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, сах. 91.

<sup>2</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, сах. 83.

ши забон гардидааст. Процесси умумии тараққиёти инсонро Ф. Энгельс аз алоқамандии меҳнат, шуур ва забон иборат медонад:

«Аввал меҳнат ва баъд дар баробари меҳнат сухани гуё ду омил асоситарине шуданд, ки бо таъсири онҳо мағзи сар, яъне майнаи маймун рафта-рафта ба маймуни одам мубаддал шуд»<sup>1</sup>.

«Тараққии майна ва органҳои ба он тобеъбудаи ҳиссиёт, тараққии шуури торафт бештар равшаншаванда, тараққии қобилияти абстракция ва қиёскунӣ, дар навбати худ, ба меҳнат ва ба забон низ таъсир карда, ба ҳар дуи инҳо барои тараққии минбаъда тақонҳои тоза ба тоза медод»<sup>2</sup>. «Ба туфайли амалиёти муштарақонаи даст, органҳои нутқ ва майна на фақат ҳар як одам алоҳида, балки ҷамъият ҳам қобилияти иҷро кардани амалиёти торафт мураккабтар, дар пеши худ мондани мақсадҳои олии ва ҳосил намудани ин мақсадҳоро ёд гирифт»<sup>3</sup>.

### ЗАБОНҲОИ ДАВРАИ АВЛОДӢ-ҚАБИЛАВӢ

Ташкилоти асосии ҷамъияти инсонӣ дар давраи коммунизми ибтидоӣ авлод ҳисоб меёфт. Сохти авлодӣ то давраи ба вучуд омадани синфҳои ҷамъиятӣ вучуд дошт. Энгельс дар ин бора ин тавр менависад: «Умри сохти авлодӣ ба охир расид. Вай дар натиҷаи тақсими меҳнат ва оқибати он, ки ба синфҳо тақсим шудани ҷамъият буд, барбод рафт. Ҷои вайро давлат гирифт»<sup>4</sup>.

Барои сохти авлодӣ мавҷудияти оила ва қабила шарт аст. Дар асоси ҳамаи ин ҳодисаҳо «системаи ҳешигарии хунӣ меистад, ки ба он авлод ва шакли ибтидоии он мувофиқ мебошад» (Маркс).

Л. Г. Морган дар китоби худ «Ҷамъияти қадим» (1876) доир ба таснифоти типҳои оила сухан ронда мегуяд, ки авлод ва оила, ки принципҳои гуногун доранд, ба ҳамдигар вобаста нестанд. Оила бе вобастагии авлод ба вучуд омада тараққӣ кардааст ва вай ҳеҷ гоҳ қисми ҷудонашавандаи авлод нест. Авлод ташкилоти ҷамъиятӣ буда, дар муддати дароз гуруҳҳои хешии хунидоштаи наслҳои гуногунро муттаҳид намудааст, ки дар байни онҳо никоҳ мамнуъ аст.

Ҳаёти умумии авлод дар он аст, ки «Ҳамаи аъзоёни вай одамони озод буда, ба муҳофизат кардани озодии якдигар маҷбуранд»<sup>5</sup>. Гуруҳҳои нисбатан калонтари сохти ҷамъиятии ин давра қабилаҳо ва фратрия мебошанд. «Дар сурати манъ будани никоҳи дохили авлод ҳар як қабила аз руи зарурат мебоист ақаллан ду авлодро дар бар мегирифт, то ки зиндагӣ карда тавонад. Дар баробари афзоиши нуфузи қабила ҳар як авлод, дар навбати худ, ба ду авлод ё беш-

<sup>1</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, сах. 84.

<sup>2</sup> Ҳамон ҷо, сах. 85.

<sup>3</sup> Ҳамон ҷо, сах. 88.

<sup>4</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, сах. 265.

<sup>5</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, сах. 345.

аз он тақсим мешуд ва ҳар яке аз ин авлодҳо акнун мустанкил мешуданд. Хол он ки авлоди сараввала, яъне авлоде, ки ҳамаи ин тоҷаҳои авлоди ба вай мебароянд, ҳамчун фратрия давом кардан мегирфт»<sup>1</sup>.

«Чунон ки якчанд авлод як фратрияро ташкил мекунад, ҳамон тавр ҳам якчанд фратрия дар шакли классикии сохти авлоди, як қабиларо ташкил мекунад»<sup>2</sup>.

Қабила, ба ақидаи Энгельс, бо шеваи ба худаш хос фарқ мекунад. Дар ҳақиқат, қабила ва шева «бо ҳам аслан мувофиқ меоянд»<sup>3</sup>. Ф. Энгельс дар бораи қабилаи ҳиндуҳои Америка, ки ба панҷ қабила ҷудо шудааст, менависад: «Иттифоқи абадии панҷ қабилаи ҳамхун дар асоси баробарии комил ва истиқлолият дар ҳамаи қорҳои дохилии қабила — ин ҳешовандии хунӣ асоси ҳақиқии ин иттифоқ буд... Забони умумии онҳо, ки фақат дар шева фарқ дошт, ифода ва далели аз як аслу насаб будани онҳо ба шумор мерафт»<sup>4</sup>. Ин суҳанро Энгельс давом дода менависад: «Мо дар мисоли ҳиндуи Американи Шимолӣ мебинем, ки қабила ҷӣ тавр аввалҳо ягонаю муттаҳид буда, тадриҷан дар қитъаҳои бузурге паҳн шуда меравад, ҷӣ тавр қабила ба қисмҳо ҷудо шуда, ба халқҳо, ба гуруҳ-гуруҳ қабилаҳо мубаддал мешаванд, ҷӣ гуна забонҳо дигар шуда, на фақат барои якдигар номафҳум мегарданд, балки дар онҳо аз ягонагии аввалашон ҳеҷ як осоре ҳам намоёнад»<sup>5</sup>.

Ф. Энгельс сохти авлодии юнонии қадимро таҳлил карда истода тақдирӣ дигар доштани шеваҳои қабилавиро ҷунин қайд менамояд: «Фарқи байни шеваҳои забони юнониён, ки дар сарзамини нисбатан хурдтаре зич ҷойгир шудаанд, назар ба аҳолии бешаҳои васеи Америка хеле камтар афзоиш ёфт, вале мо дар ин ҷо ҳам мебинем, ки фақат қабилаҳои дорон як лаҳҷаи асосӣ дар як тӯдаи калони томе муттаҳид шудаанд ва ҳатто дар Атикаи хурд ҳам мӯ шеваи махсусеро мебинем, ки баъдҳо вай ба сифати забони умумӣ барои тамоми насли юнон ҳукмфармо гардид»<sup>6</sup>.

## ЗАБОНҲОИ ДАВРАИ ФЕОДАЛӢ

Дар давраи асри миёна типӣ асосии ҳаёти умумӣ давлати феодали буд. «Нисбат ба ташкилоти қуҳнаи авлоди давлат, аввалан бо ҳамин фарқ мекунад, ки вай табақаҳои давлатро аз рӯи территория тақсим менамояд»<sup>7</sup>.

Вақте ки замин аз моликияти авлоди ба истифодаи шахси мегу-

<sup>1</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, с. 266.

<sup>2</sup> Ҳамон ҷо, сах. 267.

<sup>3</sup> Ҳамон ҷо, сах. 268.

<sup>4</sup> Ҳамон ҷо, сах. 271.

<sup>5</sup> Ҳамон ҷо, сах. 272.

<sup>6</sup> К. Маркс, Ф. Энгельс. Асарҳои мунтахаб, ҷилди II, Душанбе, 1965, сах. 280.

<sup>7</sup> Ҳамон ҷо, сах. 346.

зарад, дар тақсимоти он нобаробарӣ ба миён меояд. Аристократия авлодӣ заминҳои хуб ва бисёреро ба дасти худ мегирад ва ин ҳаҷд ҳамчун мерос давом мекунад. Истилогарӣ ба дигаршавии сарбанди оварда мерасонад. Аъёну ашроф ҷои худро ба ҳокимияти ҳарбӣ ме-диханд ва ин ҳолат ҳам оҳиста-оҳиста меросӣ шуда менамояд. Ғ, то мон, ки дар натиҷаи тохтутоз ва ҷангу ҷидол пайдо мешуданд, ҳиссаи хурди заминҳоро мегирифтанд ва ҳамин тавр дар муқобили синфи заминдор синфи мутеъ — деҳқон ба вучуд меояд. Аҳолие, ки мавқеи миёнаро ишғол менамуд, пароканда шуда, қисме ба сун деҳқон рӯ меовард ва қисме ба отрядҳои ҳарбӣ дохил мешуд, ки ба ивази ҳаққи хизмат замин мегирифт. Ба ҳамин тариқ, тартиботи соҳти феодали ҷорӣ мегардад, ки дар он деҳқонони беҳуқуқ маҷбуран меҳнат мекарданд, аммо аз сабаби мавҷудияти моликияти шахсӣ нисбат ба ғуломони пештара серташаббустар буданд.

В. И. Ленин ақидаи нодурусти халқчиёнро фаш карда чунин менависад: «Агар дар бораи тарзи зиндагии авлодӣ дар Руси қадим гап задан мумкин бошад, пас, шубҳае нест, ки дар асрҳои миёна, дар давраи подшоҳии Москва ин алоқаҳо дигар вучуд надоштанд, яъне давлат ба иттифоқҳое, ки ҳаргиз авлодӣ набуда, балки маҳаллӣ буданд, асос ёфта буд: помещикон ва монастырҳо ба назди худ деҳқонони аз ҳар кучо омадаро қабул мекарданд ва общинаҳое, ки ба ҳамин тариқ ба вучуд меомаданд, ҳолис иттифоқҳои территориявӣ буданд. Аммо гумон намеравад, чунин гуфтан мумкин бошад, ки дар он вақт алоқаҳои миллӣ ба маънои хоси калима вучуд доштанд... «Фақат дар давраи нави таърихи рус (тахминан аз асри XVII) ҳамаи ин гуна вилоятҳо, қаламравҳо ва князигарихо ҳақиқатан, ба сурати воқеӣ дар як воҳид пайваста шуданд»<sup>1</sup>.

Дар асри миёна типҳои гуногуни давлат мавҷуд буд. Дар давраи аввали асри миёна, вақте ки муносибатҳои феодали акнун ру ба пайдоиш меоварданд, дараҷаи қувваҳои истехсолкунанда ниҳоят паст буд. Қишлоқ ва шаҳр аз якдигар кам фарқ мекарданд ва ҳоҷагии натуралӣ ҳукмфармо буд. Империяҳои аҷнабӣ ва ё ба қавли Маркс, империяи готӣ ба вучуд меомаданд, ки қатъи назар аз ҷиғанагии худ роли муҳими таърихӣ мебозиданд.

Империяҳои готӣ аз руи ҳайати худ — қабила ва забон — гуногун мебошанд. Пурқувватшавии ҳар як мулки феодали, аз як тараф, тараққиёти онро тезонд, аз тарафи дигар, ба маҳвшавии ин формация сабаб мешуд. Чунки мулкҳои феодали ба давлатҳои хурд мубаддал шуда, дар байни онҳо барои ба даст даровардани ҳокимият рақобат ва душманӣ ба амал меомад. Қувват гирифтани иқтидори иқтисодӣ ва ҳокимияти феодали ҷудогона тамоми давлатро пароканда ва суст менамуд.

Дар ин давра аз шеваҳои гуногуни қабилаҳо диалектҳои маҳаллӣ ташкил меёбанд. Ин гуна диалектҳо дар дохили он давлат мета-

<sup>1</sup> В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. I, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1954, саҳ. 163. «Дустони халқ» ҷиस्त ва онҳо ба муқобили социал-демократҳо ҷи тавр мечанганд?

нд ба якдигар наздик ва ё вобаста ба парокандагии феодалӣ ҳамдигар дур бошанд. Ин ҳодиса ба омехташави ва омехта на- ни аҳоли низ вобастагӣ дорад. Дар ин бора Ломоносов дар вак- гуфта буд, ки халқи Россия қатъи назар аз ҳудуди васеи худ ҳама ҷо — дар шаҳр ва қишлоқ бо забони ба якдигар фаҳмо тугу мекунад, ин ҳолатро дар Германия камтар мушоҳида ме- ем, зеро дар байни шеваҳои он фарқи зиёд ҳаст.

Чунин шеваҳо ҳамчун забони гуфтугӯӣ барои ҳар як мулки фео- алӣ (ҳамаи синфҳо) баробар хизмат мекарданд. Пахшавии ди- алтҳо ба тақсими авлоди мувофиқат накард, зеро аҳолии як- олқи феодалӣ ё князигарӣ, мумкин аст, аз ворисони қабилаҳо- борат бошад. Як қабила ба ҳудуди ду ё зиёда князь тақсим мешуд- ду ва зиёда қабила ба як князь иттиҳад мекард ва ё як князь аз як- смии қабила иборат буд.

Ин процессро дар таърихи халқи рус равшан мушоҳида кар- дан мумкин аст. Дар ин ҷо халқияти рус, украин ва белорус ба тақ- имоти диалекти мувофиқат дорад. Ба омехтани диалектҳо илми махсуси лингвистӣ — диалектология машғул мешавад. Диалектоло- ия диалектҳо дар асоси методҳои гуногун — тасвири моногра- фӣ, методи муқоисавӣ-таърихӣ ва методи географияи лингвисти ва картография меомузад.

Тадқиқоти диалектҳо ташкилоти махсус ва пеш аз ҳама сафар- ҳои экспедиционӣ ба маҳалҳо талаб менамояд. Диалектологӣ француз Жюль Жильерон (1854—1956) тамоми ҳудуди Францияро бо велосипед тай карда, яқумин харитаи географияи лингвистии Францияро тартиб дод.

Ҳоло тадқиқи диалектҳо аз руи плани пешаки бо қувваи гуруҳ- ҳои экспедиционӣ ба воситаи асбобҳои махсус — магнитофонҳо ме- гузаранд.

Ғайр аз диалектҳо, ки ҳамчун забони гуфтугӯӣ хизмат мекунанд, (барои эҳтиётоти давлатӣ боз забони умумӣ низ лозим аст. Ин барои калӣсо, қонунгузориҳои умумӣ, барои илму фан, адабиёт, умуман ба- рои саводнокшавӣ ва китобат лозим буд. Ба сифати чунин забони адабӣ дар машриқзамин забони арабӣ ва инчунин забони мурдаи қадими яҳудӣ хизмат мекард. Барои давлатҳои Европав ғарбӣ ин гуна забон — забони латинӣ буд. Барои славянҳо ин гуна забон — забони юнонӣ буд. Забони юнонӣ ба забонҳои ҷанубӣ ва шарқии славянӣ таъсир карда бошад ҳам, мавқеи худро мустаҳкам карда натавонист. Ин мавқеъро забони қадими славянӣ ба даст овард.

## МУНОСИБАТҲОИ ЗАБОНИ ДАР ДАВРАИ КАПИТАЛИЗМ

Тараққиёти муносибатҳои капиталистӣ, пурзуршавии роли шаҳр- ҳо ва дигар марказҳои мадания ва ҷалбшавӣ ба ҳаёти умумидавла- тии мамлакат ба пахшавии забони адабӣ ва маҳдудшавии шева- ҳо оварда мерасонад. Забони адабӣ ба воситаи чиновникҳо, мак- таб, театр, касалхона, газета, китоб ва радио паҳн мешавад.

Дар давран капитализм фарқи байни эъ-  
лёттар шудан мегирад. Гуруҳхон ҷулоғона  
ло ба худ «диалектҳои социали»-ро ба вучу-  
латҳои сермиллат миллати ҳоким забони худ  
мактаб ва ҷорабинҳои маъмури ба гардан  
бор мекунад ва донран истеъмоли дигар заб  
менамояд. Масалан, ҳукмронии забони нем  
рия, туркиқунонии халқҳои балқан, русикун  
давран Россияи подшоҳӣ ва мисли инҳо.

Дар колонияҳо, ҳамчун қонда, истилогар  
ташҳо бо нутқи гуфтугӯ маҳдуд карда, забон  
ни давлати ҷорӣ намурад. Забони англисӣ  
Ҳиндустон, Канада, Австралия, Зеландияи  
дар Африкаи Ғарбӣ ва Шимолӣ-Ғарбӣ ва Ҳ  
носибатҳои забонӣ байни истилогарон ва хал  
ёр мавридҳо ба тарзи дигар сурат мегирад, ки  
лии муомилан одамон вобаста шуда менамояд.

Аввалин сафарҳои қалони (асрҳои XV—X  
бо бисёр халқҳо ва забонҳои нави Осиё, Афри  
ралия шинос кард ва ин забонҳо предмети ом  
ғатҳо гардиданд.

Бо мақсади эъёлтар истисмор кардани хал  
рон истилогарон як забони умумӣ лозим буд.  
бон гоҳо забони тараққикардаи маҳаллӣ ист  
Масалан, забони Хаос дар Африка ва ё дар да  
мықӣ дар Доғистон. Гоҳо чунин забон аз омех  
лӣ ва европой иборат мешуд.

Ба қатори ин гуна «забонҳои байналхал  
(омехта) дохил мешавад, ки дар портҳои бах  
ҷуд буд. Ин забон омехтаи забонҳои франсуз  
юнони ва арабӣ мебошад.

Аммо ин гуна нутқи омехта дар донран васе  
налхалқӣ татбиқ шуда наметавонист. Дар дипл  
қии даврони гуногуни асри миёна забонҳои гу  
мешуданд: Дар Европа — забони лотинӣ, дар м  
забони арабӣ. Дар таърихи нав забони франсуз  
до кард.

Дар даврони охир панҷ забон мавқеъ ва а  
қӣ ба даст овардаанд: русӣ, англисӣ, франсуз  
(инҳо дар ООН тасдиқ шудаанд). Афзалияти ин  
хати сифатҳои лингвистӣ, балки аз руи тақдир  
онҳо ба ҳисоб гирифта шудааст. Дар амалиёти  
роз ба сифати забони умумӣ забони лотинӣ хис  
мамлакатҳои Шарқ ин мавқеъро забони арабӣ

Дар амалиёти дипломатӣ ва сиёсӣ аз охири  
франсузӣ аҳамияти муҳим дошт. Ин забон дар  
XIX ҷаҳон забони ҳақимонам буд.

ти — Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ — дар мақолаи 123 Конституцияи СССР ин тавр садо медиҳад:

«Баробарҳуқукии гражданиҳои СССР ба миллат ва наҷод онҳо нигоҳ накарда, дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёти хоҷагӣ, давлатӣ, маданияти ва ҷамъияти-сиёсӣ қонуни таъбиринопазир аст.

Агар ба наҷод ва миллат нигоҳ карда, ҳуқуки гражданиҳои андаке ҳам бошад, руйрост ё бо роҳҳои дигар маҳдуд карда шаванд ё баръакс, ба гражданиҳо руйрост ё бо роҳҳои дигар имтиёзҳо муқаррар карда шаванд, инчунин агар ҳар гуна ҳам бошад, мустақилона ё адоват ва беэътиноӣ наҷодӣ ё миллӣ таблиғ карда шаванд, қонуни ҷазо медиҳад.»<sup>1</sup>

Масъалаи миллӣ дар якумин давлате, ки ба роҳи сохтмони ҷамъияти коммунистӣ дохил шудааст, проблемаи хеле муҳим буд, чунки СССР — мамлакати сермиллат, ҳам дорои миллатҳои тараққиқардаи маданияти қадимӣ дошта (Тоҷикистон, Арманистон, Грузия), ҳам дорои миллатҳои ҷавон (Қазоқистон, Қирғизистон), инчунин дорои халқҳои мебошад, ки ба миллат мубаддал нашудаанд. (халқҳои Шимол, Шарқи Дур ва Ҷоғистон). Дар ҳаёти СССР республикаҳои Прибалтика мавқеи махсус доранд, зеро миллатҳои онҳо эҷоди тараққиёти буржуазиро аз сар гузаронидаанд. Гуногунии шароитҳои территориявӣ ва табиии Қавказ, Осиёи Миёна, Прибалтика, Сибирь ва тақдирҳои гуногуни таърихӣ аҳолии ин территорияҳо барои қор карда баромадани ҷадиди ягонаи тараққиёти маданияти ин миллатҳо ва халқҳо дар шароити сохтмони социализм ва гузаштан ба коммунизм душвориҳои қалонро ба амал овард. Дар ин ҷо пешгуниҳои В. И. Ленин қалиди роҳи дурусти пешгирифта гардиданд, ки у навиштааст:

«То даме ки дар байни халқҳо ва мамлакатҳо фарқи миллӣ ва давлатӣ мавҷуд аст ва ин фарқ ҳатто баъди дар микъёси умумиҷаҳонӣ ба вуҷуд омадани диктатураи пролетариат ҳам муддати хеле дарозе боқӣ хоҳад монд, ягонагии тактикаи интернационалии ҳаракати қорғарии коммунистии ҳамаи мамлакатҳо на ин ки бартараф кардани гуногунӣ, на ин ки барҳам додани фарқи миллиро..., балки чунон татбиқ кардани принципҳои асосии коммунизмо (ҳокимияти советӣ ва диктатураи пролетариатро) талаб мекунад, ки дар натиҷаи он ҷиҳатҳои ҷузъии ин принципҳо шаклан дуруст таъбир дода шуда, онҳо ба фарқҳои миллӣ ва миллӣ-давлатӣ дуруст мувофиқ ва татбиқ карда шаванд»<sup>2</sup>.

Азбаски забон аломати муҳимтарини миллат мебошад, пас табиист, ки сиёсати миллӣ дар навбати аввал ба забон ва тараққиёти вай вобаста аст. Тараққиёти забон ба ташкилшавии забони адабӣ, пеш аз ҳама, ба тартиб додани хат алоқаманд мебошад. Дар муддати мавҷудияти СССР қариб 60 забон соҳиби хат гардид, ин-

ин имконияти дар мактабҳо омӯхтани забони модариро ба даст овард. Забонҳои миллӣ ба роҳи тараққиёти турмушуи даромандӣ махсусан бо ёрии забонҳои миллӣ халқҳо мазмуни социалистӣ маданиятро зудтар ва бештар аз худ карданд. Барои халқҳои СССР забони русӣ мавқеи махсус дорад. Мавқеи вай на дар байни микдори забонҳои аҳолий, балки муомилани байни халқии миллати халқҳои СССР ҳам устувор гардидааст. Забони русӣ махсусан дар бобати терминологияи сиёсӣ, илмӣ ва техникаи манбаи асосии байбардонии лексикали забонҳои миллӣ СССР ҳисоб меёбад. Ба тӯфайли сиёсати миллӣ ленинӣ халқҳои СССР имконият пайдо карданд, ки адабиёти бадеии худро тараққиқ карданд, ба забони модарӣ театр ташкил намоянд ва маданияти худро бо ёрии тарҷумаи классикони рус ва ҷаҳон бой гардонанд. Академияи фанҳои СССР бо ҳамкориҳои академияҳои республикаҳои иттифоқӣ ва филиалҳои худ доир ба тартиб додани грамматикаҳои таърифи ва муқоисавӣ ва типҳои гуногуни луғатҳои забонҳои халқҳои СССР қор мебарад. Ҷамъияти социалистӣ барои тараққиёти забонҳои миллӣ ва адабиёт чунин шароити мувофиқе муҳайё кард, ки мислашро таърих надидааст. Пешрави забонҳои миллӣ ва адабиёт яке аз музаффариятҳои бузурги халқҳои Иттифоқи Советӣ мебошад.

<sup>1</sup> Конституцияи (Қонуни асосии) Иттифоқи Республикаҳои Советии Социалистӣ, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Душанбе, 1962, саҳ. 27—28.

<sup>2</sup> В. И. Ленин. Асарҳо, ҷ. 31, Сталинобод, 1960, саҳ. 82. Қасалии бачагонан «ҷаправӣ» дар коммунизм.



- К. Маркс, Ф. Энгельс. *Немецкая идеология*, соч., т. 3, стр. 29—30.
- К. Маркс, Ф. Энгельс. *Роли махнат дар процесси ба одам табдил ёфтан маймун*. Асарҳои мунтахаб, ҷ. II, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1965, саҳ. 95.
- К. Маркс, Ф. Энгельс. *Пайдоиши оила, моликияти хусусӣ ва давлат*. Асарҳои мунтахаб, ҷ. II, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1965, саҳ. 184.
- Ф. Энгельс. *Анти-Дюринг*. Политиздат, 1953, стр. 303—304.
- В. И. Ленин. *О праве наций на самоопределение*. Полн. собр. соч., т. 25.
- В. И. Ленин. *К вопросу о диалектике*. Философские тетради, М., 1965.
- В. И. Ленин. *Об очистке русского языка*. Полн. собр. соч., т. 40.
- Р. И. Аванесов. *Общепонятный язык и местные диалекты*, из-во МГУ, 1954.
- О. С. Ахманова. *Очерки по общей и русской лексикологии*, М., 1957.
- В. М. Богуславский. *Слово и понятие*. В кн. «Мышление и язык», М., 1957.
- В. В. Виноградов. *Русский язык*, М., 1947.
- В. В. Виноградов. *Основные типы лексических значений слова* «Вопросы языкознания», 1953, № 5.
- В. Виноградов. *О некоторых вопросах теории русской лексикографии*, «Вопросы лексикографии», 1956, № 5.
- В. Виноградов. *Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка)*. В кн. «Вопросы грамматического строя», М., из-во АН СССР, 1955.
- Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шапский. *Современный русский язык*. Синтаксис, М., 1958.
- Е. М. Галкина-Федорук. *О форме и содержании в языке*. В кн. «Мышление и язык», М., 1957, стр. 352—407.
- В. М. Жирмунский. *Национальный язык и социальные диалекты*, из-во «Художественная литература», Л., 1936.
- В. А. Звегинцев. *Семасиология*, из-во МГУ, 1957.
- Л. Р. Зиндер. *Общая фонетика*, из-во ЛГУ, 1960.
- В. А. Истрин. *Развитие письма*, М., из-во АН СССР, 1961.
- В. В. Иванов. *Генеалогическая классификация языков и понятие языкового родства*, из-во МГУ, 1954.
- П. С. Кузнецов. *Морфологическая классификация языков*, из-во МГУ, 1954.
- М. И. Матусевич. *Введение в общую фонетику*, Учпедгиз, М., 1959.
- А. Мейе. *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*, русский перевод, М., Л., 1938.
- Р. Л. Неменова. *Предлоги в таджикском языке*, Сталинабад, 1954.
- М. Норматов. *Порядок слов в современном таджикском литературном языке*. Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата филологических наук, Душанбе, 1968.
- Н. С. Поспелов. *Учение о частях речи в русской грамматической традиции*, из-во МГУ, 1954.
- М. М. Покровский. *Избранные работы по языкознанию*, изд. АН СССР, М., 1959.
- Пешковский. *Русский синтаксис в научном освещении*, Учпедгиз, М., 1956.
- В. Панов. *О развитии русского языка в советском обществе*, «Вопросы языкознания», 1962, № 3.
- И. Пахалина. *Памирские языки*, из-во «Наука», М., 1969.
- С. Расторгуева. *Краткий очерк фонетики таджикского языка*, из-во АН Таджикской ССР, Сталинабад, 1955.
- А. Серебренников. *К проблеме классификации тюркских языков*. «Вопросы языкознания», 1961, № 4.
- И. Смирницкий. *Объективность существования языка*, из-во МГУ, 1954.
- И. Смирницкий. *Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства*, из-во МГУ, 1955.
- Сепир. *Язык*. Русский перевод, 1934.
- Соссюр. *Курс общей лингвистики*. Русский перевод, М., 1933.
- С. Соколова. *Фонетика таджикского языка*, М.-Л., 1949. *Современный русский язык*, из-во «Высшая школа», 1966. *Советское языкознание за 50 лет*, из-во «Наука», 1967.
- Таджиев. *Русский язык — язык межнационального общения и сотрудничество всех народов СССР*, Таджикгосиздат, Душанбе, 1964.
- А. Успенский. *Типологическая классификация языков как основа языковых соответствий*, «Вопросы языкознания», 1961, № 6.
- Ф. Фортунатов. *Избранные труды*, Учпедгиз, М., т. 1, 1956; т. II, 1957.
- А. Шахматов. *Синтаксис русского литературного языка*, изд. 2, Учпедгиз, Л., 1941.
- В. Щерба. *Избранные труды по языкознанию и фонетике*, ч. 1, изд. ЛГУ, 1958.
- В. Щерба. *О частях речи в русском языке*. В кн. «Избранные работы по русскому языку», М., 1957.
- Айни. *Куллиёт*, ҷ. II, китоби дуюм, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1944, саҳ. 335—389.
- Ниёзмухаммадов. *Забоншиносии тоҷик (Асарҳои мунтахаб)*, нашриёти «Дониш», Душанбе, 1970.
- Маъсумӣ. *Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик*, Сталинобод, 1959.
- Маъсумӣ. *Дар бораи баъзе тағйиротҳо дар таркиби луғавии забони адабии тоҷик*, «Шарқи сурх», 1951, № 5, 6.
- Каримов. *Этимология ва маънидои калима*. Мактаби советӣ, 1969, № 12, саҳ. 24—26.
- Гафоров. *Ленин дар бораи забон*, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1966.
- Фозилов ва Х. Ҳусейнов. *Пайдоиши забон ва инкишофи он*. Душанбе, 1963.
- Ҳусейнов. *Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни*, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1973.
- Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозирано тоҷик (Фарҳанги фразеологӣ). Тартибдиҳанда М. Фозилов, ҷ. I, Душанбе, 1963, ҷ. II, Душанбе, 1964.
- Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ. Тартибдиҳандагон: Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучаббаров, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1968.

- М. Муҳаммадиев. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик (ҳиссаҳои номии нутқ), Душанбе, 1962.
- М. Муҳаммадиев. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1968.
- К. Тоҳирова. Лексикаи забони адабии тоҷик, Душанбе, 1967.
- Х. Маҷидов. Аломатҳои фарқкунандаи воҳидҳои фразеологии забони тоҷикӣ. Дар маҷмуаи «Маъсалаҳои забони тоҷикӣ», нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1967, сах. 61—92.
- Т. Зеҳний. Санъати сухан, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1967.
- Грамматикаи забони тоҷикӣ, қисми I (фонетика ва морфология), китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ, Сталинобод, 1956, 1973 ва қисми II (синтаксис), Душанбе, 1963—1970.
- Э. Б. Агаян. Введение в языкознание, Ереван, 1960.
- Р. А. Будагов. Введение в науку о языке, М., 1958.
- А. А. Реформатский. Введение в языковедение, М., 1967.
- А. С. Чикобава. Введение в языкознание, ч. I, М., 1953.
- Л. А. Булаховский. Введение в языкознание, ч. II, М., 1954.
- Б. Н. Головин. Введение в языкознание, М., 1966.
- И. П. Мучник. Введение в языкознание. Сборник задач и упражнений, М., 1957.
- В. А. Малаховский. Сборник задач и упражнений по курсу «Введение в языкознание», М., 1960.

## Мундариҷа

муаллиф . . . . .	
<b>Боби I</b>	
Халқадлия . . . . .	10
Забоншиносӣ, аҳамият ва вазифаҳои он . . . . .	11
Забон ҳодисаи табиӣ нест . . . . .	15
Забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ . . . . .	
Забон ва тафаккур . . . . .	
Соҳти забон. Забон ҳамчун система . . . . .	
Локалӣ забоншиносӣ бо илмҳои дигар . . . . .	
<b>Боби II</b>	
Лексикология . . . . .	17
Халима чун предмети лексикология . . . . .	20
Типи калимаҳо дар забон . . . . .	25
Маҷоз . . . . .	25
Идиома . . . . .	26
Полисемия . . . . .	26
Ҷабу ва эвфемизм . . . . .	26
Этимология ва этимологияи халқӣ . . . . .	29
Контекст ва эллипсис . . . . .	31
Терминология . . . . .	32
Синонимҳо . . . . .	35
Антонимҳо . . . . .	35
Лексикография . . . . .	37
Таркиби луғавии забон ва фонди асосии луғавӣ . . . . .	
Ағъироти таркиби луғавии забон . . . . .	
<b>Боби III</b>	
Фонетика . . . . .	45
Фонетикаи чист . . . . .	48
Аппарати нутқ ва роли он дар пайдоиши овоз . . . . .	49
Таснифоти овозҳои нутқ ва артикуляцияи онҳо . . . . .	52
Овозҳои садонок . . . . .	54
Овозҳои ҳамаҷудо . . . . .	56
Қисмҳои фонетикӣи нутқ . . . . .	56
Ҳодисаҳои фонетикӣ . . . . .	60
Овоз ва фонема . . . . .	63
Ҳичо ва таҷкилшавии он . . . . .	63
Зада ва ҳелҳои он . . . . .	65
Орфоэпия . . . . .	
<b>Боби IV</b>	
Грамматика . . . . .	66
Грамматикаи чист . . . . .	71
Воситаҳои грамматикӣи забонҳо . . . . .	73
Воситаи аффиксация . . . . .	75
Такрор . . . . .	76
Қалимаҳамроҳкунӣ . . . . .	83
Ҳидиҳандаҳо . . . . .	86
Тартиби калима . . . . .	86
Зада . . . . .	88
Интонация . . . . .	
Соҳти синтетикӣ ва аналитикӣи забонҳо . . . . .	

Масъалаҳои грамматикӣ . . . . .	
Масъалаҳои нутқ . . . . .	
Андозҳои синтаксисии забон . . . . .	
Ҷумла ва аъзоҳои он . . . . .	
Хелҳои ҷумлаи содда . . . . .	
Ҷумлаи мураккаб . . . . .	

### Боби V

Хат . . . . .	
Маълумоти умумӣ дар бораи хат . . . . .	
Этапҳо ва шаклҳои тараққиёти хати нақшу ниғор . . . . .	
Графика ва орфография . . . . .	
Орфография . . . . .	
Алфавит . . . . .	
Транскрипция . . . . .	

### Боби VI

Таснифоти забонҳо . . . . .	
Забонҳои ҷаҳон . . . . .	
Таснифоти генеалогӣ ва методи муқоисавӣ-таърихӣ дар забоншиносӣ . . . . .	
Таснифоти генеалогии забонҳо . . . . .	
Таснифоти типологии (морфологии) забонҳо . . . . .	

### Боби VII

Пайдоиши забон ва тараққиёти таърихии он . . . . .	
Пайдоиши забон аз нуқтаи назари марксизм . . . . .	
Забонҳои давраи авлодӣ-қабилавӣ . . . . .	
Забонҳои давраи феодалӣ . . . . .	
Муносибатҳои забонӣ дар давраи капитализм . . . . .	
Забон дар ҷамъияти социалистӣ . . . . .	
Адабиёт . . . . .	

## Дарёдеиё в языкознание

(на таджикском языке)

Муҳаррири масъул Худойдод Ҳусейнов  
Муҳаррири нашриёт Ҷамолиддин Каримзода  
Муҳаррири техники Тамара Любичкая  
Мусахҳаҷ Дилбар Ҳоҷибекова

Ба матбаа 14/VII-1976 супорида шуд. Ба ҷопаш 9/II-1977 имзо шуд. Формати 60×90<sup>1/16</sup>.  
Қорази № 3. Ҷузъи ҷопй 9,5. Ҷузъи нашрию ҳисобй 10,44. Адади нашр 10000.  
КЛ 02293. Супориши № 3518. Нарҳаш 30 тин.

Душанбе, нашриёти «Маориф», кучаи Попов, 9.

Қомбинати полиграфии Комитети давлатии Совети Вазирони РСС Тоҷикистон  
оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдои китоб.